

2.2. Շահ Աբաս Ա-ի բռնագաղթի ժողովրդագրական հետևանքները

16-րդ դարում և 17-րդ դարի առաջին կեսին Օսմանյան կայսրությունը և Սեֆյան Պարսկաստանը միմյանց միջև ընթացող պատերազմների ժամանակ հաճախակի են իրականացրել հայ բնակչության զանգվածային բռնագաղթները, որոնք նրանց ժողովրդագրական քաղաքականության կարևոր տարրերից էին: Այդ ժամանակաշրջանում հայերի ամենազանգվածային բռնագաղթը կազմակերպել է պարսից շահ Աբաս Ա-ն (1587-1629), որը սկզբնաղբյուրներում ստացել է թուրքերեն «sürgün» (արտաքսում, տեղահանություն, բռնագաղթ) բառից ծագող «մեծ սուրգուն»⁴⁶³ անվանումը:

Բռնագաղթին զուգընթաց տեղի են ունեցել նաև հայ բնակչության ներքին տեղաշարժերը, որոնց ևս անդրադառնալու ենք ստորև: Տեղի ունեցած արհավիրքների զանգվածային ընդգրկման հետևանքներն այնպիսին են եղել, որ հանգեցրել են բազմաթիվ բնակավայրերից հայ բնակչության իսպառ տեղահանության, հետևաբար ժողովրդագրական նկարագրի փոփոխությունը որոշ տարածքներում ստեղծել է այնպիսի իրավիճակ, որն ի նպաստ հայերի չի եղել: Նման համայնապատկերում բռնագաղթի բոլոր ծալքերը վերհանելու համար առաջ են քաշվում հետևյալ խնդիրները.

1. որո՞նք էին բռնագաղթի պատճառները,
2. ե՞րբ է այն սկսվել,
3. քանի՞ փուլերով է տեղի ունեցել,
4. ինչպիսի՞ տարածքային ընդգրկում է ունեցել,

⁴⁶³ Տե՛ս օրինակ՝ **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 167, 183, 186, 194; «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 269-271:

5. որո՞նք են ժողովրդագրական հետևանքները, մասնավորապես՝ որքա՞ն մարդ է բռնագաղթի ենթարկվել, և միայն հայերի՞ նկատմամբ է նման քաղաքականություն կիրառվել:

Այս խնդիրների քննությունը կարևոր և արդիական է ոչ միայն պատմական ժամանակաշրջանի ուսումնասիրության տեսանկյունից, այլև լույս է սփռում ադրբեջանական պատմագեղ-ծարարության կողմից եղծվող հայոց պատմության տարբեր դրվագների վրա: Մասնավորապես, Հայաստանի տարբեր հատվածներում, օրինակ՝ Նախիջևանում, հայ բնակչության տեսակարար կշռի զգալի նվազումը, որ հիմնականում նշյալ բռնագաղթի արդյունք էր, ադրբեջանական պատմագիտական մտքի կողմից միտումնավոր կերպով չի փոխկապակցվում այս բռնագաղթի հետ: Հիմք ընդունելով 1897 թ. համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 թթ. խորհրդային մարդահամարների տվյալները, որոնց համաձայն Նախիջևանում հայերն այլևս մեծամասնություն չէին (հայեր էին բնակչության՝ համապատասխանաբար 34.4⁴⁶⁴, 10.8⁴⁶⁵, 10.5⁴⁶⁶,

⁴⁶⁴ «Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г.», Таблица XIII. Распределение населения по родному языку: Губернские итоги. Нахичеванский уезд. Мարդահամարի տվյալները տե՛ս՝ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan-_97_uezd.php?reg=575 Հասանելի էր՝ 01.06.2019 թ.: Հատկանշական է, որ Ռուսական կայսրության վիճակագրական ժողովածուների տվյալներով հայերի տեսակարար կշիռը երբեմն ավելի բարձր է եղել, քան մարդահամարի ժամանակ: Այսպես, մարդահամարից մեկ տարի առաջ՝ 1896 թ. սկզբի դրությամբ, հայերը կազմել են բնակչության 42.2 %-ը (տե՛ս «Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона», т. ХХА, С.-Петербург, 1897, էջ 704-705), իսկ կայսրության փլուզմանը հանգեցրած հեղափոխական 1917 թ. նախորդող տարում՝ 1916 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ՝ 42 %-ը (տե՛ս «Кавказский календарь на 1917 годъ: Отдель статистический», Тифлисъ, 1916, էջ 218-221, հաշվարկը մերն է):

⁴⁶⁵ «Всесоюзная перепись населения 1926 г.», Таблица VI. Население по полу, народности. Нахичеванская АССР. Мարդահամարի տվյալները տե՛ս՝ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_26.php?reg=2294 Հասանելի էր՝ 01.06.2019 թ.:

⁴⁶⁶ «Всесоюзная перепись населения 1939 г.», Таблица 26. Национальный состав населения районов, районных центров, городов и крупных сельских населенных

6.7⁴⁶⁷, 2.9⁴⁶⁸, 1.4⁴⁶⁹ և 0.6⁴⁷⁰ %-ը), այդտեղ առկա էթնոժողովրդագրական պատկերը մեկնաբանվել է առանց նախընթաց իրադարձությունների պարզաբանման՝ աչքաթող անելով տեղանքի պատմաժողովրդագրական անցքերը: Նման պարագայում առաջ է քաշվել կեղծ թեզ, թե տեղի մահմեդական բնակչությունը միշտ գերակշռող է եղել, ինչը բացարձակապես չի համապատասխանում պատմական ճշմարտությանը: Հատկանշական է, որ անգամ 1829-1832 թթ. Հայկական մարզում ժողովրդագրական իրավիճակը ներկայացնող ռուս վիճակագիր Ի. Շոպենը Նախիջևանի և առհասարակ հայկական գավառների բնակավայրերի մասին խոսելիս նշում է, որ դրանք Մեծ Հայքի թագավորության մասն են կազմել և հայաթափվել են շահ Աբասի քաղաքականության հետևանքով⁴⁷¹:

Նշված խնդիրների պարզաբանումը թույլ կտա նաև քաղաքական դաշտում հակազդելու պատմական կեղծ թեզերին:

пунктов. Нахичеванская АССР. Մարդահամարի տվյալները տե՛ս՝ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=752 Հասանելի էր՝ 01.06.2019 թ.:

⁴⁶⁷ «Всесоюзная перепись населения 1959 г.», Таблица 3, 4. Распределение населения по национальности и родному языку. Нахичеванская АССР. Մարդահամարի տվյալները տե՛ս՝ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_59.php?reg=66 Հասանելի էր՝ 01.06.2019 թ.:

⁴⁶⁸ «Всесоюзная перепись населения 1970 г.», Таблица 7с. Распределение населения по национальности, родному и второму языку. Нахичеванская АССР. Մարդահամարի տվյալները տե՛ս՝ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_70.php?reg=73 Հասանելի էր՝ 01.06.2019 թ.:

⁴⁶⁹ «Всесоюзная перепись населения 1979 г.», Таблица 9с. Распределение населения по национальности и родному языку. Нахичеванская АССР. Մարդահամարի տվյալները տե՛ս՝ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_79.php?reg=76 Հասանելի էր՝ 01.06.2019 թ.:

⁴⁷⁰ «Всесоюзная перепись населения 1989 г.», Таблица 9с. Распределение населения по национальности и родному языку. Нахичеванская АССР. Մարդահամարի տվյալները տե՛ս՝ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_89.php?reg=70 Հասանելի էր՝ 01.06.2019 թ.:

⁴⁷¹ Տե՛ս օրինակ՝ Шопен И., նշվ. աշխ., էջ 318-320:

Նախևառաջ անդրադառնանք բռնագաղթի պատճառներին և սկզբին: Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ թուրք-պարսկական հերթական պատերազմի սկզբում՝ 1603 թ., Թավրիզը կորցնելուց հետո օսմանյան զորքը նահանջեց Նախիջևան և, իմանալով, որ վաղ թե ուշ շահը գրավելու է «զաշխարհս զայս», որոշեցին թալանել «գեղականաց գաւառացն, և մանաւանդ Ջուղայոս», որտեղից «ամենեքեան ելեալք ի բնակութեանց և ի շինամիջէ փախեան, և ելին ի լերինս՝ յայրս և յամուր վայրս տեսանել զվերջն թէ որպէս լինելոց է»⁴⁷²: Սա հայերի ներքին (ներհայաստանյան) տեղաշարժի օրինակ է և, փաստորեն, այս պատերազմի ժողովրդագրական առաջին հետքն է հայ բնակչության վրա: Այս առնչությամբ հետաքրքրական է պատմիչի այն տեղեկությունը, որ «ի պահպանութիւն գաւառականացն Նախչուանոս», շահն ուղարկում է Չրաղ Սուլթան զորավարին, բայց մինչև նրա հասնելը թուրքական զորքը թալանում է «ի մերձակայ գեղօրէիցն»⁴⁷³: Սա ցույց է տալիս, որ շահն ի սկզբանե առանձնահատուկ վերաբերմունք է ունեցել գավառի բնակչության նկատմամբ և նկատի է ունեցել նրանց օգտագործումն իր հետագա ռազմավարական ծրագրերում:

Նախիջևանի գրավումից հետո պարսկական բանակը շարժվում է Երևանի ուղղությամբ: Խիզանում ընդօրինակված Ավետարանի 1604 թ. հիշատակարանում Մարտիրոս գրիչը դեպքերի առնչությամբ համակրանքով է խոսում շահ Աբասի մասին՝ շեշտելով, որ նա Երևանի ուղղությամբ արշավանքի ժամանակ խնայել է «ի քրիստոնեայսն», այսինքն՝ հայերին⁴⁷⁴: Նման հիշատակումների պարագայում հստակություն մտցնելու համար հարկ ենք համարում նշել, որ միջնադարյան հայ հեղինակների

⁴⁷² Առաքել Դավրիժեցի, էջ 66:

⁴⁷³ Նույն տեղում, էջ 66-67:

⁴⁷⁴ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 143-144:

մոտ հայերի համար համարժեքորեն օգտագործվել է «քրիստոնյա» տերմինը: Այսպես օրինակ, Առաքել Դավրիժեցին հայ էթնոնիմին համարժեք օգտագործում է «քրիստոնեայք», «ազգն քրիստոնէից», «ազգն Հայոց», «ազգս Հայոց», «տունս Արամեան», «ազգաւ Հայ և հաւատով քրիստոնեայ» արտահայտությունները⁴⁷⁵: Նույն մոտեցումն առկա է ուշմիջնադարյան հիշատակարանների գրիչների մոտ⁴⁷⁶:

Փաստորեն, արևելահայկական տարածքների գրավման ժամանակ շահը փորձում էր պահպանել օսմանյան տիրապետության ժամանակահատվածում իր նկատմամբ ձևավորված համակրալից վերաբերմունքը հայերի շրջանում: Այդ տրամադրություններն ի հայտ էին եկել երկու պատճառով. նախ օսմանյան վարչակարգն Արևելյան Հայաստանում աչքի ընկավ ավելի ծանր հարկային քաղաքականությամբ, և, բացի այդ, արևելահայ առևտրական վերնախավը՝ խոջայությունը, տնտեսական սերտ կապեր էր հաստատել պարսկական արքունիքի հետ, քանի որ Սեֆյանների տարածքով էր անցնում հայ խոջայության առևտրական տարանցման ուղու զգալի մասը⁴⁷⁷:

Այսպիսով, առաջ է գալիս հետևյալ հարցը. շահ Աբասն արդյոք իր արշավանքի սկզբում ծրագրե՞լ է իրականացնել հայ բնակչության զանգվածային բռնագաղթ, թե՞ պատերազմական գործողությունների ընթացքն է ստիպել դիմելու նման քայլի:

⁴⁷⁵ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 239, 240-241, 254, 256, 257, 258, 288, 311, 322, 324, 378:

⁴⁷⁶ Տե՛ս օրինակ՝ 1575 թ. հիշատակարան՝ ՄՄ, ձեռ. № 3566, էջ 132բ:

⁴⁷⁷ Տե՛ս **Blow D.**, նշվ. աշխ., էջ 77; **Herzig E.**, The Deportation of the Armenians in 1604-1605 and Europe's Myth of Shah 'Abbas I, էջ 59-71: Սեֆյանների քաղաքական գաղափարա-փիլիսոփայական փոփոխությունների և այս համատեքստում շահ Աբասի քաղաքականության նրբերանգների մասին տե՛ս **Mitchel C.**, The Practice of Politics in Safavid Iran: Power, Religion and Rhetoric, "BIPS Persian Studies Book Series", vol. 1, London-New York, 2009, էջ 189-190:

Ստորև դեպքերի ներկայացման հաջորդականությունը և մեր կողմից ժամանակագրական ու տարածքային փուլաբաժանումը հստակորեն ցույց է տալիս, որ բռնագաղթը նախապես ծրագրված է եղել, թեև ծավալային ընդգրկման խնդիրը, անշուշտ, պայմանավորված է եղել արդեն պատերազմական գործողությունների ընթացքով:

Երևանի պաշարման ժամանակ շահ Աբասը նվաճում է Արարատյան կուսակալությունը, «որ էր շէն և լի ամենայն բարեօք՝ ուստի լցեալ լինէր ամենայն պիտոյք բանակին Պարսից, մարդկան և անասնոց»⁴⁷⁸: Վարչամիավորի շենության և ամենայն բարիքներով լիության հիշատակումը հաստատում է այդտեղ միջնադարում բնակչության արագ վերարտադրման համար անհրաժեշտ պայմանների առկայությունը, ինչի շնորհիվ այստեղ քանիցս կրկնված բռնագաղթերից հետո բնակչությունն արագ վերականգնվում էր⁴⁷⁹:

Պարսից բանակը Երևանի պաշարման ընթացքում օգտագործում է Արարատյան կուսակալության հայ բնակչության ներուժը: Այս առնչությամբ Առաքել Դավրիժեցին գրում է. «Եւ յաւուրս յայսոսիկ հրամայեաց շահն զօրացն Պարսից գնալ յերկիրն Այրարատու՝ և յամենայն շրջակայ գաւառս նորա, հանել յամենայն տեղեաց արս՝ որ ասի ըռադաթ»⁴⁸⁰, եթէ ի քրիստոնէից իցէ, և եթէ ի մահմետականաց, որոյ և իցէ ազգաց, ժողովել և բերել ի բանակն Պարսից, զի ընդ զօրացն Պարսից մարտակից լիցին,

⁴⁷⁸ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 69-70:

⁴⁷⁹ Այս պայմանների մասին առավել մանրամասն տե՛ս Մալխասյան Մ., Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և առանձնահատկությունները Հայաստանում ԺՁ դարում, էջ 70-88:

⁴⁸⁰ Կարծում ենք՝ արաբերեն ռաիյաթ բառի աղավաղված ձևն է, որ թարգմանաբար նշանակում է հարկատու բնակչություն, քանի որ մեջբերված հատվածում խոսքը գնում է աշխատունակ տղամարդկանց մասին:

զսիբայն⁴⁸¹ քել և այլ գործակցութեամբ օգնական լինել զօրացն Պարսից: Եւ ի ժամ պատերազմին յորժամ երիշ⁴⁸² առնէին և կամ զսիբայն ի վեր քէին, զքրիստոնեայսն յառաջ խաղացուցեալ ընդդէմ հրոյ և սրոյ մատուցանէին, որովք կոտորեալք լինէին ազգն Հայոց յերկուց կողմանց՝ յառաջուստ յՕսմանցոց՝ և յետուստ ի Պարսից»⁴⁸³: Փաստորեն, այս փուլում տեղահանվում և Երևանի բերդի մոտ էին բերվում Արարատյան կուսակալության հարկատու, այսինքն՝ աշխատունակ տղամարդիկ:

Բռնի տեղահանության այս առաջին փուլում, ըստ Առաքել Դավրիժեցու, երկու ամսում Ամիրգունա խանը, բացի Արարատյան կուսակալությունից, նաև «զերկիրն Գանձակայ՝ ուր և կարաց հասանել, հրոյ ճարակ տուեալ և սրով մաշեալ, զորս կոտորեաց և զորս աւարեալ գերեաց աղխիւք և ընտանեօք և բերեալ էած յԵրևան ի լիութիւն և ի յղփութիւն բանակին Պարսից»⁴⁸⁴: Գանձակի ուղղությամբ բռնի տեղահանության ժամանակ, ի տարբերություն Արարատյան կուսակալության, պատմիչի կողմից մասնակի կոտորածի մասին հիշատակությունը ցույց է տալիս, որ այստեղ հնարավոր է՝ բնակիչները դիմադրության փորձ են ցուցաբերել, ինչի պատճառով արժանացել են նման վերաբերմունքի: Ընտանիքի անդամների և նրանց ունեցվածքի բռնի տեղափոխումը պարսից զորակայան բնութագրում է նրանց՝ որպես բանակին սպասարկող անձնակազմ օգտագործվելը:

Այսպիսով, դեռևս մինչև օսմանյան հիմնական ուժերի ժամանումն արդեն իսկ իրականացվում է բռնագաղթի առաջին

⁴⁸¹ Արաբերենից թարգմանաբար՝ պաշարողական մեքենա:

⁴⁸² Թուրքերենից թարգմանաբար՝ հարձակում:

⁴⁸³ **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 70: Այս մեջբերման վերջնամասում ևս մեկ անգամ տեսնում ենք «զքրիստոնեայսն» և «ազգն Հայոց» համարժեք կիրառությունը՝ որպես էթնոնիմ:

⁴⁸⁴ Նույն տեղում:

փուլը, որը, փաստորեն, առայժմ ներքին բնույթ էր կրում՝ Հա-
յաստանի մի հատվածից դեպի մեկ այլ հատված: Արարատյան
կուսակալության բոլոր կողմերից Երևանի մատույցներ բերված
բնակչությունից հենց հայերն էին ամբողջությամբ շահագործ-
վում: Առհասարակ, բռնագաղթի այս փուլի նպատակը Երևանը
պաշարած պարսկական բանակի ամբողջական սպասարկումն
էր: Դեպքերի ականատես պորտուգալացի ավգուստինյան հո-
գևորականների խումբն առաջնորդող Անտոնիո դի Գոուվեան
նույնիսկ Առաքել Դավրիժեցուց ավելի կոնկրետ ու մռայլորեն է
նկարագրում հայերի զրկանքները: Ըստ նրա՝ շուրջ 12 հազար
հայ արհեստավորներ բերվել են Երևանի շրջակայքից, այսինքն՝
Արարատյան կուսակալությունից, որպեսզի կառուցեն պաշարո-
ղական ենթակառուցվածքները, և անգամ պարենի սպառման,
ձմեռվա ցրտի ու թուրքական կայազորի կողմից հակազդման
պայմաններում շարունակել են աշխատել ու բազմաթիվ կո-
րուստներ կրել⁴⁸⁵:

Բացի Երևանի մատույցներ բերված հայ բնակչությունից՝
ծանր դրության մեջ էին նաև քաղաքի ներսում գտնվող հայերը:
Ընդ որում՝ Երևանի բնակչությունը կորուստներ է կրել ոչ միայն
բուն պատերազմական գործողություններից, այլև դրանց հարու-
ցած սովից: Խիզանում ընդօրինակված Ավետարանի 1604 թ.
հիշատակարանում գրիչ Սարգիս քահանան հետաքրքիր տեղե-
կություն է հայտնում, որ Երևանի 8-ամսյա պաշարման ընթաց-
քում «բազումք ի ներս քաղաքին սովալլուլուկ և սովամահ լինէին
և զմահացեալսն քարավէժ առնէին»⁴⁸⁶: Սա բացատրվում է հենց

⁴⁸⁵ Տե՛ս **Di Gouvea**, *Relation des Grandes Guerres et Victoires Obtenues par Le Roy de Perse Chah Abbas*, Rouen, 1646, էջ 237-245 (հղումը տե՛ս՝ **Blow D.**, նշվ. աշխ., էջ 78-79, 249): Ռազմական պատրաստությունների մասին մանրամասն տե՛ս նաև Իսքանդար բեգ Մունշիի մոտ՝ **Eskandar Beg Monshi**, էջ 844-846:

⁴⁸⁶ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 147:

շահի մարտավարական մոտեցմամբ, քանի որ նա մտադրվել էր սովամահ անելու ճանապարհով ստիպել օսմանյան կայազորին հանձնվել⁴⁸⁷:

Այս իրադարձությունների ժամանակ հետաքրքրական է Հայաստանում հաստատված քրդական ցեղերի տեղաշարժերի հնարավորության ուսումնասիրությունը: Ըստ դեպքերի ժամանակակից պարսից պալատական պատմիչ Իսքանդար բեգ Մունշիի՝ Երևանի պաշարման ժամանակ Ամիրզունա Խանի դիվանագիտական ջանքերի շնորհիվ քրդական հաքքարի, մահմուդի, դունբուլի և այլ ցեղերի աշիրեթապետեր, եկել են Երևան և հպատակություն հայտնել շահին⁴⁸⁸: Այս ցեղերը բնակվում էին այն տարածքներում, որոնք մինչև 1590 թ. Կոստանդնուպոլսի պայմանագիրը թուրք-պարսկական սահմանի արևելյան հատվածն էին կազմում: Հաքքարի ցեղը զբաղեցնում էր պատմական Աղբակ գավառի և դրանից հարավ, մահմուդին՝ դրանից դեպի հյուսիս և հյուսիս-արևմուտք, իսկ դունբուլին՝ հաքքարից դեպի հյուսիս-արևելք՝ դեպի Խոյ ընկած տարածքները⁴⁸⁹: Այս ցեղերը, փաստորեն, մինչև շահի արշավանքը շուրջ երկու տասնամյակ եղել են օսմանյան հպատակներ, իսկ այդժամ իրավիճակը կտրուկ փոխվում էր: Նկարագրելով Վանի օսմանյան բեգլարբեգի ստորակա, Խոշաբի և Կարահիսարի կառավարիչ Սուլեյման Բեգ Մահմուդիի՝ շահին հպատակվելու հանգամանքները՝ Իսքանդար բեգ Մունշին նշում է, որ քուրդ ամիրաներին բնորոշ էր հավատարմություն հայտնելը այն ուժին, որը գերիշխող էր դառ-

⁴⁸⁷ Տե՛ս **Blow D.**, նշվ. աշխ., էջ 78:

⁴⁸⁸ Տե՛ս **Փափագյան Հ.**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դ.), էջ 30; «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. IV, էջ 97:

⁴⁸⁹ Առավել մանրամասն տե՛ս **Բաղայան Գ.**, Վանի էյալեթի քրդական իշխանությունները (հուլյունեթները) 14 դ. - 19-րդ դ. 40-ական թթ., էջ 23-37:

նում, ինչը շահը գիտակցում էր, սակայն ընծաներով և խան տիտղոսը շնորհելով՝ հետ է ուղարկում իր տիրույթները⁴⁹⁰:

Այդ նույն ժամանակ օսմանյան զորքերն էրզրումի և Վանի ուղղությամբ զորաշարժեր են կազմակերպել՝ Սեֆյանների դեմ վճռական գործողությունների նախապատրաստվելով, և այդ պատճառով հայ բնակչությունը զգալի նեղություններ է կրել Վանի դաշտում Ահմադ փաշայի զորքերի կողմից⁴⁹¹: Ակնհայտ է, որ զորքի պարենավորման խնդիրը պետք է լուծվեր հենց դաշտի հայ բնակչության գյուղատնտեսական արտադրանքի միջոցով: Որոշ անհաջող գործողություններից հետո Ահմադ փաշան ստիպված նահանջում է Մշո դաշտ, որտեղ շուտով դիմավորում է օսմանյան հիմնական ուժերով այստեղ ժամանող Ջղալ-օղլու Սինան փաշային⁴⁹²:

Երևանի պաշարման ճգճգման պայմաններում շահը կազմակերպում է ոչ միայն Արարատյան կուսակալության և Գանձակի, այլև Արևմտյան Հայաստանի՝ Արարատյան կուսակալությանը սահմանամերձ օսմանյան վարչամիավորների հայ բնակչության բռնագաղթը: Սա, փաստորեն, բռնագաղթի երկրորդ փուլն էր: Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ 1603-1604 թթ. ձմռանը շահը «առաքեաց զօրագլուխս բազում զօրօք ի կողմն Արզրումայ որք գնացեալ աւերեցին զերկիրն Բասենու և զԻնուսայ և զաշտն (զդաշտն – Մ. Մ.) Արզրումայ և զայլս ուր և կարացին հասանել, քանդեալ, աւերեալ, այրեալ և ապականեալ զերկիրն և զէնսն, և զինչս և զստացուածս կողոպտեալ, և զարս սպանեալ, և զկանայս և զմանկունս գերեցուցեալ, բերին յԵրևան ի բանակն իւրեանց: ... Սոյնպէս և յերկիրն Արճիշու առաքեաց զօրս, որք գնա-

⁴⁹⁰ Տե՛ս **Eskandar Beg Monshi**, v. II, էջ 856:

⁴⁹¹ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 147:

⁴⁹² Տե՛ս **Eskandar Beg Monshi**, v. II, էջ 855-856:

ցեալ արարին ըստ վերոյասացելումդ ասար և գերութին և ապականութին ազգին Հայոց ի ժամանակս ճմերայնոյ»⁴⁹³:

Երբ հաստատվում է տեղեկությունը, որ Սինան փաշան բանակել է Մշո դաշտում, շահը զորք է ուղարկում Կարսի և Զարիշատի գավառներ՝ կարգադրելով ոչնչացնել այդտեղի հացահատիկի ցանքատարածությունները և արոտավայրերը, որպեսզի դրանցից չկարողանա օգտվել և պարենավորվել դեպի արևելք աճապարող օսմանյան բանակը: Ըստ Իսքանդար Մունշիի՝ 1604 թ. ամռանը պարսից զորքերն ասպատակում, կողոպտում և հրկիզում են Կարսի ու Զարիշատի ցանքսերն ու արոտավայրերը՝ մինչև Բասենի Հասան-Կալա բերդը, և երկու-երեք հազար ընտանիք հայեր ու քոչվոր ցեղեր քշում դեպի Իրաք, իսկ շուրջ 20 հազար «ոչ-մուսուլմաններ» իսլամացվում են⁴⁹⁴: Ինչպես նկատում է Հ. Մուրադյանը, 17-րդ դարի ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան-Բատիստ Տավերնիեն բռնագաղթից հետո աղետալի է նկարագրում նշված տարածաշրջաններից հատկապես Կաղզվանի գավառի վիճակը, որն ավերակ և անմարդաբնակ էր⁴⁹⁵: Ուսումնասիրելով սկզբնաղբյուրի անգլերեն հրատարակությունը՝ տեսնում ենք, որ ճանապարհորդը Վերին Բասենի Չոբանի՝ Հովվի կամրջից մինչև Կարսի շրջան մոտենալը հիշատակում է ան-

⁴⁹³ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 72:

⁴⁹⁴ Տե՛ս **Esksandar Beg Monshi**, v. II, էջ 856-857: ՀՀ ԳԱԱ կողմից հրատարակված հայոց պատմության թե՛ հին և թե՛ նոր բազմահատորյակներում նշված հատվածը վրիպմամբ թարգմանված է ոչ թե դեպի Իրաք բռնագաղթի ուղենշմամբ, այլ՝ դեպի Արարատյան կուսակալության տարածք, այնտեղից էլ՝ Պարսկաստան (տե՛ս «Հայոց պատմություն», հ. II, գ. II, էջ 628):

⁴⁹⁵ Տե՛ս **Մուրադյան Հ.**, Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Կարսի նահանգի Կաղզվանի գավառում (17-19-րդ դարի 1-ին երեսնամյակին), «Կանթեղ», 2001, թ. 4, էջ 171-177: Կարսի նահանգից պարսիկները բռնագաղթեր են կազմակերպել նաև հաջորդ տարիներին (տե՛ս **Նույնի**, Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Կարսի նահանգում XVI-XIX դարի առաջին կեսին, «Հայոց պատմության հարցեր», թ. 5, Երևան, 2005, էջ 61-62):

տառոտ լեռներ և ամայի շրջաններ, որտեղ ընդամենը մեկ գյուղ է տեսել⁴⁹⁶: Այս մասին է վկայում նաև Հ. Առաքելյանի կողմից մեջբերվող Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի մի Ավետարանի հիշատակարան, ըստ որի՝ Երևանի գրավումից (գերեվարվածների ժամանման պահին բերդն արդեն գրավված էր) հետո շահը Կարսի նահանգից գերել է ավելի քան 20 հազար հայ⁴⁹⁷:

Բասենի, Կարսի ու Զարիշատի տեղահանությանը զուգահեռ Արծկեի անհաջող պաշարումից հետո պարսից զորահրամանատար Ալահվերդի խանը «զամենայն երկիրն Արծկեյո հաւասար աւերեաց և հրդէի արկեալ այրեաց. և զամենայն արու արս կոտորեաց՝ և զինչս, և զստացուածս՝ զուստերս և զդստերս և զկանայս յաւար և ի գերութիւն առեալ: Եւ ելեալ անտի եկն յԱրճէշ և ի Բերկրի, և ի Վան և յամենայն գաւառս նոցա արար այնպէս»⁴⁹⁸: Այս ամբողջ բազմությանը և բռնագրավված անասուններին նա տեղափոխեց Երևանի մոտ: Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ միայն Արծկեից, Արճեշից, Բերկրիից և Վանից գերեվարված ու Երևանի մոտ պարսից զորակայան բերված հայերի թվաքանակը, չհաշված զոհվածներին, 23 հազար էր⁴⁹⁹: Հետաքրքրական է, որ հայ պատմիչը բռնագաղթի այս փուլում էրզրումի և Վանի նահանգներից տեղահանության առնչությամբ շեշտում է արական սեռի ներկայացուցիչների կոտորման մասին: Սա գուցե զանգվածային չի կրել, սակայն տեղահանության հապճեպ և բռնի բնույթը ցույց է տալիս, որ այն անկասկած որոշակի դիմադրական արձագանք էր ստանալու Արևմտյան Հայաստանում:

⁴⁹⁶ Տե՛ս “The Six Voyages of John Baptista Tavernier, A Noble Man of France now living, Through Turkey into Persia, and The East-Indies, Finished in the Year 1670. Giving an Account of the State of those Countries”, Book I, Made English by F. P., London, 1678, էջ 9:

⁴⁹⁷ Տե՛ս **Առաքելյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 63-64:

⁴⁹⁸ **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 74:

⁴⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

Ուսումնասիրողների կողմից ամայացման այս քաղաքականությունը անվանվել է «այրված հողի» մարտավարության ռազմագիտական տերմինով⁵⁰⁰: Կանադացի իսլամագետ Ռ. Աբիսաաբը պնդում է, որ սահմանակից շրջանների ամայացումը, բնակչության տեղահանումն ու նույնիսկ բռնի իսլամացումը եղել են շահ Աբասի քաղաքականության կարևոր տարրերը, և նկատում, որ Իսքանդար Մունշին շահ Աբասի իրականացրած այս քաղաքականությունը հիշատակում է ավելի շատ դեպքերում, քան նրան նախորդած որևէ տիրակալի պարագայում⁵⁰¹:

1604 թ. հունիսին շահ Աբասը գրավում է Երևանը և հանձնում ղզլբաշ կաշար մեծ ցեղի աղջակոյունլու օյմաղից Ղազվինի պաշտոնյա Ամիրգունա խանին⁵⁰²: Քաղաքում շարունակվում էր սովը: 1605 թ. հիշատակարաններից մեկում ձեռագիրն ստացող Հայպաթը և Ասլանը նշում են, որ երբ Աբասը Երևանը գրավեց, «սովն զչորս կողմ աշխարհ... բազումք մեծատունք սովամահ կորեան...»⁵⁰³: Այդ նույն դեպքերի առնչությամբ Քաշաթաղի մելիք Հայկազի ստացած Ավետարանի 1606 թ. հիշատակարանում նշվում է, որ շահը Երևանի բերդը գրավելիս կոտորել է 12 հազար «մանկտիս և կանայս»⁵⁰⁴: Որևէ այլ սկզբնաղբյուրում կոտորածի մասին տեղեկություն չկա, ուստի սա Երևանի պաշարման

⁵⁰⁰ Տե՛ս **Բայբուրդյան Վ.**, Օսմանյան կայսրության պատմություն, էջ 228; **Perry J.**, Forced Migration in Iran during the Seventeenth and Eighteenth Centuries, “Iranian Studies”, 1975, vol. 8, N 4, էջ 199-215; **Abisaab R.**, Converting Persia: Religion and Power in the Safavid Empire, London – New York, 2004, էջ 61; **Newman A.**, Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire, London – New York, 2009, էջ 60-61; **Kia M.**, Daily Life in the Ottoman Empire, “The Greenwood Press Daily Life Through History Series”, Santa Barbra-Greenwood, 2011, էջ 119:

⁵⁰¹ Տե՛ս **Abisaab R.**, նշվ. աշխ., էջ 61-62, 194, ծանոթ. 61:

⁵⁰² Տե՛ս **Փափազյան Հ.**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դ.), էջ 29-30:

⁵⁰³ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 168:

⁵⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 206-207:

ժամանակ սովից և պատերազմական գործողություններից զոհվածների ընդհանուր թիվը միայն կարող է լինել:

Այնուհետև կազմակերպվում է բռնագաղթի երրորդ փուլը: Երևանի գրավումից հետո շահ Աբասը բնակչությանը Պարսկաստան տեղափոխելու նպատակով հրամայում է. «...որքան ժողովուրդք, որք ղարիպականքն են և պանդուխտք, և այնք ևս որք ի գերութենէ ազատեալք են, - եթէ քրիստոնեայք իցեն, եթէ մահմետականք, եթէ եբրայեցի, - զոր բերին խաներն... . եթէ Ամիրգունա խանն որ եբեր ի Գանջայու երկրէն, եթէ Ալահվերտի խանն, որ եբեր յԱրծկէոյ և յԱրճիշոյ և ի Բերկրու և ի Վանայ, եւ թէ միւս խաներն, որք միւսանգամ բերին յԱրիճշոյ, ի Մանազկերտու, յԱլաշկերտու, և ի Մակուայ, եթէ միւս խաներն որք բերին ի Կարսայ, ի Կաղզվանայ, ի Բասենու, յԱրգրումայ, ի Խնուսայ. և զայլս զամենեսեան, որք յայլ ուստեքէ լեալ էին, զսոսա զամենեսեան հրամայեաց զի խոյզ արարեալ գտցեն յերկրին Երևանու...»⁵⁰⁵: Առաքել Դավրիժեցու այս տեղեկությունից ակնհայտ է, որ շահը հրամայել է Հայաստանի տարբեր հատվածներից Արարատյան կուսակալություն բերված բազմությանը հավաքել և կենտրոնացնել մի տեղ՝ հետագայում Պարսկաստան տանելու համար, ընդ որում՝ մեջբերումը ցույց է տալիս նաև, որ մարդկանց մի մասը կարողացել էր ազատվել գերությունից, որոնց նույնպես պետք է գտնեին և բռնագաղթի ենթարկեին: Այս մանրամասները ևս մեկ անգամ հաստատում են մեր այն տեսակետը, որ բռնագաղթը տեղի է ունեցել մի քանի փուլերով:

Այն, որ Արարատյան կուսակալությունում բռնագաղթի վճռական փուլի նախօրեին ոչ միայն տեղի հայերն էին, այլև Արևմտյան Հայաստանից և Գանձակի վարչամիավորից տեղահանվածները, հաճախ աչքաթող է արվում ուսումնասիրողների

⁵⁰⁵ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 75-76:

կողմից, բայց Առաքել Դավրիժեցու և մի քանի հիշատակարանների տվյալները հնարավորություն են ընձեռում հասկանալու այս կարևոր խնդիրը:

Տեղեկանալով օսմանյան գորահրամանատար Ջղալօղլի Սինան փաշայի՝ Էրզրումից դեպի Արարատյան կուսակալություն շարժվելու մասին՝ շահ Աբասը Շիրակավանից Աղջակալա (Երվանդակերտ) է գալիս և «զոր ի վաղ ժամանակաց ունէր ի մտի զքշելն ազգին քրիստոնէից և զաւերելն աշխարհին Հայոց անդ յայտնեաց խորհրդակցաց իւրոց: Քանզի գիտէր ի միտս իւր, թէ ո՛չ կարէ պատերազմաւ զդէմ ունել Սինան փաշային, այսինքն Ջղալօղլի Սարդարին: Վասն որոյ հրամայեաց զամենայն բնակիչս աշխարհին Հայոց, եթէ քրիստոնէայ, եթէ հրէայ, եթէ մահմետական, քշել յաշխարհն Պարսից: Զի եկեալ Օսմանցոցն անբնակ գտանիցեն զերկիրն ի մարդկանէ: Եւ ո՛չ գտցի կերակուր և ռոճիկ և այլ ինչ պիտոյք նոցա և անասնոց նոցա, և առ ի չգոյէ հարկաւորաց վտանգեսցին զօրքն Օսմանցոց: Նաև տարեալ ժողովուրդքն լինիցին նմա անզերծանելի հարկատուք՝ ծառայք և հողագործք մինչև ցյալիտեան»⁵⁰⁶: Առաքել Դավրիժեցին, փաստորեն, մի կողմից նշում է, որ շահը վաղուց էր նպատակադրվել «ազգին քրիստոնէից» քշել Պարսկաստան, մյուս կողմից էլ այդ քայլին էր դիմում, քանի որ չէր կարող դիմադրել Սինան փաշային: Փաստորեն, փաշան պարենավորման հնարավորություն չէր ունենալու, իսկ Պարսկաստանը «ցյալիտեան» ստանում էր հարկատու հողագործ բնակչություն:

Իսքանդար Մունշին ևս նշում է, որ Ամիրգունա խանը և Արդաբիլի Ջոլֆեղար խանը հրաման են ստանում Մշո դաշտից Երևանի ուղղությամբ արշավանքի նախապատրաստվող Ջղալօղլի Սինան փաշայի արշավանքին ընդառաջ Արարատյան կու-

⁵⁰⁶ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 77:

սակալության և Նախիջևանի շրջակայքի բնակչությանը տեղահանել, բնակավայրերն ավերել, ցանքսերն ու հացահատիկի պաշարները հրկիզել⁵⁰⁷:

Նույն պատճառներն է նշում նաև բռնագաղթից հետո Հայաստան այցելած ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան Շարդենը: Ըստ նրա՝ Երևանի և Նախիջևանի դաշտերն ու այգիները հրկիզվեցին, շինություններն ավերվեցին, բնակչությունն ու անասնահոտերը տեղափոխվեցին Պարսկաստան, և նույնիսկ ջրի աղբյուրները թունավորվեցին, որպեսզի օսմանյան բանակը Պարսկաստանի դեմ արշավանքների ժամանակ զրկվեր պարենավորման հնարավորություններից⁵⁰⁸:

Թուրքական աղբյուրները նույնպես հավաստում են, որ երբ 1604 թ. ձմռանը Ջղալե Զադե (Ջղալօղլի) Սինան փաշան հասնում է Կարս, «ճանապարհին եղած ռայաների [հայերի] գյուղերի ու ավանների բնակիչները աքսորված լինելով, երկիրը մնում է անմշակ: Երկրում սով է տիրում»⁵⁰⁹:

Ինչպես արդեն նշել ենք, բռնագաղթի պատճառներից էր նաև այն, որ պարսից շահը նպատակ ուներ հայ վաճառականների միջոցով ընդլայնել Պարսկաստանի արտաքին առևտրական կապերը, ինչպես նաև հայ արհեստավորների և երկրագործների միջոցով զարգացնել երկրի հետամնաց տնտեսությունը⁵¹⁰:

⁵⁰⁷ Տե՛ս **Փափագյան Հ.**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դ.), էջ 30:

⁵⁰⁸ Տե՛ս **Զուլպյան Մ.**, Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, էջ 150-151:

⁵⁰⁹ «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 94:

⁵¹⁰ Տե՛ս “The Cambridge History of Iran”, Vol. 6, Cambridge University Press, 1986, էջ 271; **Blow D.**, նշվ. աշխ., էջ 79-80; **Newman A.**, նշվ. աշխ., էջ 61; **Canby Sh.**, Shah ‘Abbas: The Remaking of Iran, London, 2009, էջ 64-65; **Aslanian S.**, From the Indian Ocean to the Mediterranean: the Global Networks of Armenian Merchants from New Julfa, Berkeley, 2011, էջ 33-34:

Հ. Առաքելյանը բռնագաղթի այս փուլի պատճառների թվում միայն օսմանյան բանակի պարենավորման արգելակումը բավարար չի համարում, քանի որ այդ պարագայում հարկ չկար բռնագաղթի ենթարկելու Ատրպատականի հայերին: Այս համատեքստում նա մեջբերում է Շարդենի տեղեկություններն այն մասին, որ Երևանի, Նախիջևանի, Ջուղայի և Բարձր Հայքի (այսինքն՝ Էրզրումի նահանգի) հայերին տեղահանեց և տարավ իր մայրաքաղաքը՝ այդտեղի առևտուրն աշխուժացնելու համար, քանի որ եվրոպացի վաճառականների համար հայերը կրոնակից էին, ուստի և՛ ավելի համակրելի⁵¹¹: Նա հույս ուներ նաև մեծ հարված հասցնել Օսմանյան կայսրության մետաքսի առևտրին՝ փոխարենը զարգացնելով մետաքսի սեփական առևտուրը, որը Հայաստանի տարածքից տեղափոխվելու էր հարավ՝ ընդհուպ մինչև Պարսից ծոց⁵¹²: Փաստորեն, այս բռնագաղթի միջոցով պարսից շահը հեռահար նպատակներ էր հետապնդում՝ ցանկանալով հզորացնել իր երկիրն ու միաժամանակ թուլացնել թշնամուն:

Բռնագաղթի հիմնական փուլը, ըստ Առաքել Դավրիժեցու, սկսվել է 1604 թ. օգոստոսին՝ հիմնական թափն առնելով Խաչվերացից հետո՝ աշնանը⁵¹³: Այս համատեքստում առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Հին Ջուղայում սկսված և Սպահանում ավարտին հասցված մի «Յայսմաուրք»-ի հիշատա-

⁵¹¹ Տե՛ս **Առաքելյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 76-78:

⁵¹² Տե՛ս **Newman A.**, նշվ. աշխ., էջ 61; **Faroghi S.**, *The Ottoman Empire and the World Around It*, London-New York: I.B. Tauris, 2004, էջ 139: Համաշխարհային տարանցիկ առևտրի հետ առնչության մասին մանրամասն տե՛ս **Baghdiantz McCabe I.**, *The Shah's Silk for Europe's Silver: The Eurasian Trade of the Julfa Armenians in Safavid Iran and India (1530-1750)*, "University of Pennsylvania Armenian Texts and Studies", Book 15, Atlanta: Scholars Press, 1999:

⁵¹³ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 79: Տե՛ս նաև **Դանեղյան Լ.**, Հայերի բռնագաղթն Իրան 17-րդ դարում, էջ 63-75: Հմմտ. «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 146, 302:

կարանը, որտեղ գրիչ Արիստակես աբեղան հայտնում է, որ Ջուղա գյուղաքաղաքի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցում է գրել 1604 թ. հունվարի 20-ից մինչև հունիսի 4-ը, իսկ ավարտել է 1605 թ. Սպահանում⁵¹⁴: Սա հաստատում է Առաքել Դավրիժեցու և մանր ժամանակագիրների այն տեղեկությունը, որ բռնագաղթյալների ալիքը Սպահան է հասել հաջորդ տարի, ուստի Ջուղայի բռնագաղթը 1604 թ. ամռանն է սկսվել: Միաժամանակ անընդունելի ենք համարում բռնագաղթն արիեստականորեն 1605 թ. տանելը՝ հիմնվելով լոկ խարբերդի Գահլու գյուղից Հովհաննես գրիչի կողմից 1606 թ. թվագրումը, քանի որ նույն գրիչը 1605 թ. նշում է, որ ինքը Սպահան տարվածների խմբում էր⁵¹⁵: Այսպիսով, բռնագաղթի վճռական փուլը սկսել է 1604 թ., իսկ բռնագաղթի ենթարկվածների բազմությունը տեղ է հասել միայն հաջորդ տարի՝ 1605 թ.:

Գաղթի կազմակերպման գործում ներգրավվել են նաև հայոց մեծամեծները, որոնք, սակայն, առաջարկել են գաղթի գնալ գարնանը, քանի որ գույքը, ծերերին ու մանուկներին տեղափոխելու համար անհրաժեշտ քանակով փոխադրամիջոցներ չկային⁵¹⁶: Այդուհանդերձ, շահը զորապետներին կարգել է տարբեր ուղղություններով և հրամայել բոլոր մարդկանց գերեվարել: Ամիրգունա խանին հանձնարարվել է Արարատյան կուսակալության գործը, և նա բերել է բոլորին Արարատյան դաշտ, որտեղ, ըստ Առաքել Դավրիժեցու, Գառնու լեռներից մինչև Երասխ գետը լայնությամբ ձգվում էր գաղթականության բանակը, իսկ երկարությունը մեկ օրվա ճանապարհ էր զբաղեցնում⁵¹⁷: Ընդ որում՝ պարսից բանակը ոչ միայն քշում էր բնակչությանը բոլոր

⁵¹⁴ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 183-184:

⁵¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 236:

⁵¹⁶ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 78:

⁵¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 78-79:

բնակավայրերից, այլև՝ Արևմտյան Հայաստանում իրականացրածի օրինակով վերացնում հացահատիկի պաշարները⁵¹⁸:

Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ Ամիրգունա խանի ուղարկած ուժերը Գառնի գյուղում թալան են սկսում, հափշտակում «զգա-աակս քրիստոնէից»⁵¹⁹: Սա տեսնելով՝ գյուղացիները համախըմբվում են և դուրս քշում զորականներին, և միայն Ամիրգունա խանն է կարողանում հնազանդեցնել նրանց ու միացնել գաղթական զանգվածներին⁵²⁰: Գառնի գյուղից բացի՝ Գառնիի գավառում կային նաև այլ գյուղեր, «որք ամրացեալք են յամուր վայրս լերանց երկրիս՝ յայրս և ի ծերպս քարանձաւաց»⁵²¹: Հավուց թառի վանքի Մանուել եպիսկոպոսը և Գեղարդավանքի Աստվածատուր եպիսկոպոսը մի խումբ հոգևորականների և աշխարհականների հետ որոշ պարենով ամրացան Գեղարդի ձորի քարայրներում, որտեղ, ի վերջո, խանը բռնեց նրանց: Մարդկանց մի մասը, այդ թվում՝ Մանուել եպիսկոպոսը, սրի քաշվեց, մյուս մասը քշվեց գաղթականության ընդհանուր զանգվածի մոտ⁵²²: Այդուհանդերձ, Գառնու գավառում զորքը ոչ բոլորին է կարողացել գերել՝ «թողեալ ի բաց գնացին». հասնում են Քոռադարա մեծ ձորը և «թէպէտ բազումք կային անդէն ի ձորն այրք և ամրոցք, յորում թաքուցեալք էին քրիստոնէայք, թողեալ զայլսն զամենայն՝ դիմեցին ի վերայ անուանի այրին՝ որում Եախըշխան այր⁵²³ ասէին. զի վասն ամրութեան նորին բազումք էին անդ ժո-

⁵¹⁸ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 79:

⁵¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 83:

⁵²⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵²¹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 83-84:

⁵²³ Յախըշխան քարանձավ. Գառնի գյուղի մոտ՝ Ազատ գետի վերին հոսանքում, տեղակայված քարանձավներից սա ամենամեծն է և կարող է տեղավորել շուրջ հազար մարդ (տե՛ս «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բա-

ղովեալք արք և կանայք քրիստոնեայք, անծինք իբրև հազարք»⁵²⁴: Երկարատև շրջափակումից հետո մտան անձավ ու կոտորեցին մեծ մասին, իսկ փրկվածներին գերեվարեցին⁵²⁵:

Այսպիսով, շահ Աբասն «անմարդաբնակ արար միահաղոյն զամենայի և գյուղթի աշխարհս Հայոց», քանզի «ո՛չ թէ զմի կամ զերկու գաւառս վարեաց ի Պարսկաստուն (Պարսկաստան – Մ. Մ.), այլ զբազումս: Եւ սկսեալ ի սահմանացն Նախչուանու և անցեալ ընդ Եղեգաձոր, առ եզերք Գեղամայ, և Լօռոյ, և զՀամ-զաշիման գաւառն, զԱպարան, զՇարապխանէն, զՇիրակուան, զԶարիշատ, և մասն ինչ ի գեղօրէիցն Կարսայ, և զձորն Կաղզ-վանու բնաւին, և բովանդակ զերկիրն Ալաշկերտու, և զգեղօ-րայսն Մակուայ, և զերկիրն Աղբակու և զՍալամաստու և զԽոյայ և զՈրմի (զՈւրմիոյ – Մ. Մ.), և որ ինչ պանդուխտք և ղարիպա-կանք մնացեալք էին ի քաղաքն և ի գեղօրայսն Թարվիզու (Թավրիզու – Մ. Մ.), զդաշտն Արարատու բովանդակ, և զԵրև-ան քաղաք, զերկիրն Ղրխբուվաղայ, զԾաղկունուց ձոր, զԳառնու ձորն, զՈւրծաձորն: Եւ յառաջ քան զայս՝ զգաւառն Կարնոյ, և զԲասենու, և զԻսնուսայ, և զՄանազկերտու, և զԱրծկէոյ, և զԱրճոյ, և զԲերկրու, և զՎանայ աւարով և գերութեամբ բերեալ էին յԵրևան, և ընդ սոսա քշեցին և տարան»⁵²⁶: Անգամ 17-րդ դարի կեսին Առաքել Դավրիժեցին իր ժամանակի համար գան-գատվում է. «Որ և այժմ տեսանեմք զարգաւանդ և զբերրի զհողս զարտ և զանդաստանս սորա, և զաւերակս բազմապատիկ գե-ղօրէիցն և զմեծանիստ աւանացն»⁵²⁷: Նշված տարածքներից Աղ-

նարան», կազմեցին՝ Թ. Հակոբյանը, Ստ. Մելիք-Բախշյանը, Հ. Բարսեղյանը, հ. 3, Երևան, 1991, էջ 915):

⁵²⁴ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 84-85:

⁵²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 85-86:

⁵²⁶ Նույն տեղում, էջ 86-87:

⁵²⁷ Նույն տեղում, էջ 87:

բակի բռնագաղթի մանրամասներին անդրադառնում է նաև Իս-քանդար Մունշին: Ըստ այդմ՝ այստեղ քրիստոնյա բնակչությունը դիմադրություն է կազմակերպել, և նրանցից շուրջ հազար կանայք և երեխաներ, որպես ռազմագերիներ, տարվել են շահի մոտ՝ Թավրիզ⁵²⁸: Այս նկարագրությունը կարևոր ենք համարում, քանի որ գավառը հետագայում հայտնի է դառնում որպես գերազանցապես քրդաբնակ տարածք: Ինչ վերաբերում է Գեղամա եզերքի հիշատակմանը, ակնհայտ է, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է Գեղարքունիքի միայն արևմտյան կեսի՝ Գեղամա լեռների լանջերին, իսկ 1606 թ. Թիֆլիսից վերադառնալիս շահը Մագրայում հյուրընկալվել է հայոց մելիք Շահնազարի տանը և վերահաստատել նրա մելիքական ժառանգական իրավունքները⁵²⁹:

1650-ական թթ. հայ բնակչության՝ Սպահանի կենտրոնից արվարձաններ տեղափոխումը նկարագրելիս Առաքել Դավրիժեցին թվարկում է բռնագաղթի հետևանքով վերաբնակեցված հայության ծագման վայրերը՝ նշելով նաև Բաղեշը, Երզնկան, Մուշը, Դերջանը, Բաբերդը, Սպերը⁵³⁰, որոնք բռնագաղթը նկարագրելիս պատմիչը չէր մատնանշել: Նման պարագայում անհրաժեշտ է դիմել դեպքերին մոտ մեկ այլ հեղինակի՝ Չաքարիա Քանաքեոցու տվյալներին: Բռնագաղթի ընդգրկած տարածքը նկարագրելիս նա գրում է. «Սկսեալ ի կողմանցն Նախչուանայ՝ զԵղեգաձոր, զԳեղամ, զԼօռի, զՀամզաչիման, զՆիգ, զՇարապխանայ, զՇիրակ, զԶարիշատ, և զգեղօրայսն Կարուց, և զձորն Կաղզուանայ, զԱլաշկերտ, զՄակու, զԱղբակ, զՍալմաստ, զԽոյ, զՈրմի, և զկողմն Թարիզու, զդաշտն Արարատու, զԵրևան քաղաք, զԿոտէս գավառ, զԾաղկնուձոր, զԳառնուձոր, զՈւրծաձոր, և որ զգաւառն Կարնոյ և զԲասենոյ՝ զԽնուս, զՄանազկերտ,

⁵²⁸ Տե՛ս **Eskandar Beg Monshi**, v. II, էջ 869-870:

⁵²⁹ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 114:

⁵³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 352:

զԱրծկէ, զԱրճեշ, զԲերկրի, և զամենայն զաւառսն Վանայ, և այլ ամենայն տեղից գերեաց և աւերեաց, այրեաց և հրդեհեաց զամենայն բնակութիւնսն, զի մի մնացտէ շէն»⁵³¹:

Զաքարիա Քանաքեոցին, ինչպես տեսնում ենք, գրեթե նույնությամբ կրկնում է բռնագաղթի ընդգրկած տարածքը, ուստի անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել նաև դեպքերին շատ մոտ գրված ձեռագրերի հիշատակարաններին: Պարսկաստանի Գյանդումանի նահանգի Քաղաք գյուղում 1611 թ. գրված Ավետարանի հիշատակարանում գրիչ Զաքարիա Վանեցին նշում է, որ հրամայվեց գերելու «ազգս Հայոց», և «գերեցուցին զԿարս, զՇիրակունիս, զԲասեն, զԿաղզրան, զԱղջաղալէն, զԱլաշկերտ. զԳաւազ[սու] (զԳյոկսու – Մ. Մ.), [զԽ]նուս, զՄալ[ազ]կերտ, զԱիքլիս, զՏումանիս, զՉլղըր, զԱրտախան (զԱրտահան – Մ. Մ.), զԿոլայ (զԿող – Մ. Մ.), զՇաքի, զՇրան, զՇամախի, զԲ[ա]նակ, զՓասկեր (իմա՝ Փանասկերտ – Մ. Մ.), զՅուլիստիք (զՈւլիստիք – Մ. Մ.), զՄամրվան, զԹարխուն (զԹորթում – Մ. Մ.), զՍեպեր, զԹէրջան (զԴերջան – Մ.Մ.), զԿամախ, զՎան, զԱրճեշ, զԱրծկէ, զԲերկրի, զ[Զ]արիշատ, զԵրեան, զՆախչլան, զՋուղայ, զԱրբակ, զՍալամաստ և այլ բազում գեաւղ և քաղաք...»⁵³²: Այստեղ Չլղըրի էյալեթի տարածքների հիշատակումը սկզբունքորեն տարբերվում է մյուս աղբյուրների տեղանունների շարքից և չի հաստատվում այլ աղբյուրներով:

1611 թ. գրված մեկ այլ հիշատակարանում բռնագաղթի ընդգրկած տարածքում նշված են Գանձակը, Նախիջևանը, Երևանը, Սալմաստը, Աղբակը, Վանը, Կարսը, Էրզրումը⁵³³, որոնք, ըստ էության, բռնագաղթի հիմնական օջախներն էին:

⁵³¹ Զաքարիա Քանաքեոցի, էջ 49:

⁵³² «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 411-412:

⁵³³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 448-450:

Հովհաննավանքում ընդօրինակված Ժողովածուի 1631 թ. հիշատակարանում գրիչ Ղուկասը շարադրում է. «...շահ Ապագ վերաձայն[ե]լալ ի Ռ և ի ԾԳ (1604) թվին եկեալ յաշխարս Հայոց, ի յԱրարատեան տանէս և ի Գողթնեաց գաւառէ, մանաւանդ թէ զՋուղայ իսկ, բովանդակ տարեալ բնակեցոյց ի Շօշ քաղաք և ի շրջակա գաւառսն իւր տունք իբրև Ժ (10) հազար»⁵³⁴: Այստեղ, փաստորեն, բռնագաղթի մայր օջախ է նշվում Արարատյան կուսակալությունը՝ Գողթն գավառով հանդերձ: Նմանօրինակ հատվածական հիշատակումները երբեմն ստիպել են ուսումնասիրողներին կարծել, որ Առաքել Դավրիժեցու մատնանշած տարածքը չափազանցություն է, սակայն, մեր կարծիքով, այդ տեղեկությունների բնույթը պայմանավորված է հիշատակարանի գրչության վայրով, օրինակ՝ նախորդ դեպքում Հովհաննավանքը գտնվում էր Արարատյան կուսակալությունում, ուստի պետք է ներկայացնել հենց իր վարչամիավորի կրած վնասը: Նույն տրամաբանությամբ վերը նշված 10 հազար տունը միայն այդ հատված տեղափոխվածների թիվն է:

Նման մոտեցման արտացոլումն է 1608 թ. Բաբերդում Գրիգոր Դարանաղցու գրած հիշատակարանում բռնագաղթի ընդգրկած տարածքի ներկայացումը՝ Երևանի գավառներից մինչև Բասեն⁵³⁵, քանի որ վերջինս, ինչպես և Բաբերդը, Էրզրումի նահանգի կազմում էր: Բաբերդում ընդօրինակված ձեռագրի 1638 թ. հիշատակարանում նույն Գրիգոր Դարանաղցին նշում է. «Նա թագաւորն Պարսից շահ Ապազն (Աբասն – Մ. Մ.) երեկ էառ զԵրևան և զամենայն գաւառքն մինչև ի Բասէն, և զամենայն աշխարհինին հրծիգ և աւերակ արար և զամենայն բնակիչքն թէ՛ Հայք, թէ՛ Տաճիկ՝ միահամուռն սուրկուն արար, և տարօ ի Սօս

⁵³⁴ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 428:

⁵³⁵ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 328-329:

քաղաքին, որ է Իսպահէն»⁵³⁶: Նոյն նահանգի բնակիչ Հակոբ Կարնեցին գրում է. «Բասենու հետ զազգս Հայոց սուրկուն արար տարաւ ի Սպահան»⁵³⁷:

Բասենի՝ որպէս բռնագաղթի մայր օջախներից մեկի մասին հիշատակումները հանդիպում են նաև այլ սկզբնաղբյուրներում: Այսպէս, Մարտիրոս դի Առաքելի ժամանակագրության (18-րդ դար) մեջ ևս առանձնակի շեշտադրում է կատարվում Բասենի վրա՝ շահը «հասեալ մինչև ի Վան և զԲասեն աւերեաց: Եւ անտի զամենայն ազգս Հայոց քշեաց, սկսեալ անտի մինչ Երևան: Եւ անտի բերեալ փին Երասխ գետոյն, որ էր թիվ ՌԾԴ (1605) մուտ տարոյն: Ընդ նմին և գիւղաքաղաքն Ջուղայ քշեաց և տարաւ յԱսպահան բնակեցոյց և ի գաւառս նորայ սփռեաց: Այս է մէծ սուրգունն. որ և յետ Բ (2) ամի եղև սով սաստիկ, մինչ Գ (3) ամ, այնպէս որ մարդիք զմեռեալս և զկենդանիս սպանանեալ ուտէին, որ է սարսռելի ի լսելն»⁵³⁸: Այնուհետև ժամանակագիրը շարունակում է, որ շահը «յոժ նեղեաց զազգս Հայոց և երկիրս Հայոց ցիր և ցան արար և անբնակ արար Հայաս տուն և ոչընչացոյց զերկիրն»⁵³⁹:

Մեկ այլ ժամանակագրության մեջ նշվում է. «Շահ Ապասն... զՀայոց ազգն քշեց Իսպահան, զԵրևան և զՆախչևան և զՋուղայ և զայլ կողմանսն՝ յԱլաշկերտու ի Խոյայ և տարաւ ի Գիլան և յԱսպահան»⁵⁴⁰: Փաստորեն, կրկին համոզվում ենք, որ սկզբնաղբյուրի գրչության վայրի հանգամանքը երբեմն ներագդել է հեղինակների վրա՝ բռնագաղթի ընդգրկումը միայն իրենց վարչամիավորի տարածքում ներկայացնելու համար, քանի որ

⁵³⁶ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 724:

⁵³⁷ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 240:

⁵³⁸ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 428:

⁵³⁹ Նոյն տեղում:

⁵⁴⁰ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 324:

վերը ներկայացված օրինակներում հաստատվում է բռնագաղթի՝ աշխարհագրական այն մեծ ընդգրկումը, որ ներկայացնում է Առաքել Դավրիժեցին:

Բռնագաղթի ենթարկված ջուղայեցի Արիստակես արեղան բռնագաղթի ընդգրկած տարածքը նշում է «ի Ջուղայոյ մինչ ի Կարս ամենեքեան գերի վարեցան, ի ծերոց մինչև ցողայն, որ երկիրն անբնակ եղև»⁵⁴¹: Սա, փաստորեն, բռնագաղթի հիմնական արեալն էր:

Բռնագաղթի առնչությամբ հայագիտության մեջ մեծ տարածում ունի Աստվածատուր քահանայի 1605 թ. հիշատակարանը⁵⁴²: Նա պատմում է Թավրիզի գրավման ժամանակ շահ Աբասի կողմից քրիստոնյա բնակչության կոտորածի մասին (ըստ թուրքական աղբյուրների՝ կոտորվել է քաղաքի սուննի բնակչության մի մասը), այնուհետև երկու փուլով ներկայացնում է բռնագաղթը, մեկը՝ հայ և մուսուլման բնակչությանը Երևանից, Նախիջևանից և Սալմաստից դեպի Թավրիզ՝ այնտեղից հաջորդ տարի միայն հայերին՝ Սպահան, իսկ մյուսը՝ Կարսից, Շիրակից, Արծկեից, Արճեշից, Բերկրիից, Խնուսից՝ 300 հազար հայերի⁵⁴³: Ընդ որում՝ նախորդ հրատարակություններում պահվել է տեղանունների թվարկման շարքում Երևանի, Նախիջևանի, Ջուղայի, Աղբակի և Սալմաստի թվարկումը, որը Վ. Հակոբյանը և Ա. Հովհաննիսյանը, փաստորեն, կրճատել են իրենց տպագրածում:

⁵⁴¹ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 184:

⁵⁴² Տե՛ս նույն տեղում, թիվ 225, էջ 181-183: Հմտ. «Մի ձեռագիր Աւետարան Զարմահալի Լիվասեան գիւղում», կազմեց՝ Ա. Երեմեան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1948, թ. 3-6, սյ. 293-299; «Յուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի», «Էջմիածին», 1950, թ. Է-Ը, էջ 81-88; «Յուցակ Թեհրանի հայերէն ձեռագիրներու», կազմեց՝ Հ. Ոսկեան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1953, թ. 1-3, սյ. 95-110; «ԺԵ դարի մի ձեռագիր Աւետարան», հրատ.՝ Ա. Երեմեան, «Սիոն», 1967, թ. 7-8, էջ 328-330:

⁵⁴³ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 182:

Բռնագաղթի տարածքային ընդգրկման, փուլաբաժանման և հետևանքների խնդիրներին առնչվող նյութեր կան նաև բազմաթիվ այլ սկզբնաղբյուրներում, որոնք մենք ևս ուսումնասիրել ենք և խմբավորել դեռևս մեր թեկնածուական ատենախոսությունը շարադրելիս: Հարկ է նկատել, որ հայերի բռնագաղթի մեկ այլ փուլ տեղի է ունեցել վրաց բռնագաղթի հետ, որն առանձին ուսումնասիրության թեմա է, թեև ընկալելի է դարձնում վերը նշված տարածքային թվարկումները:

Ուսումնասիրողներից խնդրին առանձնահատուկ անդրադարձել է Գ. Բաղայանը, որը քարտեզագրել է բռնագաղթը: Ըստ նրա կազմած քարտեզի՝ բռնագաղթն ընդգրկել է Արարատյան կուսակալությունը, Վանա և Ուրմիո լճերի միջակայքը, Գանձակից մինչև Էրզրում և Թորթում ընկած տարածքը⁵⁴⁴: Ուշագրավ է, որ հայ մեխիքների կողմից տնօրինվող Արցախը և Սյունիքի կենտրոնական ու արևելյան մասերը խուսափել են ժողովրդագրական այս արհավիրքից: Բռնագաղթն ընդգրկել է ոչ միայն Արևելյան Հայաստանի Արարատյան կուսակալությունը (ներառյալ՝ Նախիջևանը), այլև Գանձակի գավառը, Ուրմիո, Սալմաստի, Խոյի, Մակուի վարչամիավորները, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանի Վանի նահանգի արևելյան և հյուսիսային մասերը, Էրզրումի նահանգի արևելյան ու կենտրոնական հատվածները և Կարսի նահանգն ամբողջությամբ:

Ի հակառակ տեղային նշանակության հիշատակարանների, որոշ գրիչների հաղորդած տվյալները չեն սահմանափակվում իրենց վարչամիավորով: Զակամ գավառի Ղարամուրատ

⁵⁴⁴ Տե՛ս «Հայերի բռնագաղթը Շահ-Աբաս 1-ինի կողմից Պարսկաստան XVII դ. սկզբին», հեղինակ՝ Գ. Բաղայան, մասշտաբ՝ 1:4 000 000, «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 51: Տե՛ս նաև «Հայաստանը XVII դ. առաջին կեսին», հեղինակ՝ Գ. Բաղայան, մասշտաբ՝ 1:3 600 000, «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 50:

գյուղում 1610 թ. գրված հիշատակարանում գրիչ Դավիթ եպիսկոպոսը պատմում է Գողթան գավառի մոտ Երասխի գետանցի և ջրասույզ եղած բազում մարդկանց, Ջուղայի և Երևանի բնակչությանը Սպահանում բնակեցնելու մասին.

«...Յետ դառնալոյ չկայր հրաման:

Բոլոր երկիրս ամենայն,

Մինչ Կաղըզվան և Շիրակուան,

Ձորն Եղեքաց և Նաղէջվան.

Ձամենեսեսան սուրկուն տարան»⁵⁴⁵:

Բռնագաղթին ժամանակակից Անանուն ժամանակագրության (17-րդ դար) հեղինակը մանրամասն նկարագրում է բռնագաղթը՝ երբեմն մեջքերելով ականատեսների վկայություններ և այնպիսի դրվագներ, որոնք բացակայում են ժամանակակից պատմիչների մոտ: Նա գրում է, որ իր ժամանակներում ապրում են «ի մէջ վեցեկի պատուհասի, որ է՝ սով, սուր, գերուփին, տարածամ մահ, անօրինաց զրկանքն և սաստիկ հարկապահանջողութիւն»⁵⁴⁶: Նա նաև նկարագրում է բռնագաղթի ընթացքը, որը համապատասխանում է մեր կողմից վերը ներկայացված փուլաբաժանմանը: Ըստ նրա՝ 1604 թ. օսմանյան բանակը չկարողացավ կասեցնել Երևանի գրավումը, քանի որ «ընդ ամենայն տեղիս ելուզակ էին եղեալ իշխանքն և զաշխարհն աւերէին, սովն և նեղութիւն ի յիւրեանց երկիրն էին ձգեալ»⁵⁴⁷: Տեսնելով, որ Ջղաթօղի Սինան փաշայի արշավանքը հնարավոր չէ կասեցնել, Արարատյան գավառում «զվայրքն հրծիգ առնէր, զի մի օթևան լիցի զօրացն Տաճկաց կամ գրաստուց նոցա կերակուր և դարման», որից հետո հրամայեց զորքին «զազգն Հայոց» քշել Պարսկաստան, և պարսից բանակը հապճեպորեն Շիրակավանի ու Կար-

⁵⁴⁵ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 365-366:

⁵⁴⁶ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 181:

⁵⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 181-182:

սի գավառներից մինչև Գողթան գավառ բռնագաղթեցրել է բնակչությանը⁵⁴⁸: Անանուն ժամանակագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է պարսից բանակի կողմից գործադրվող բռնությունները (սպանություններ, կտտանքներ, թալան, գյուղերի հրդեհում)՝ սպառիչ կերպով ցույց տալով, որ բնակչության միգրացիան բռնի կերպով է կազմակերպվել: Նրանց հասցրել են Ջուղա, այնուհետև այստեղի բնակիչներին ևս տեղահանել են, քաղաքն այրել⁵⁴⁹: Բավական կսկծալի է Երասխի գետանցման դրվագը. շատերը զոհվում են, պատանիներ գերեվարվում⁵⁵⁰:

Ըստ դեպքերին ականատես պորտուգալացի Գուովեայի՝ բռնագաղթի հրամանը կատարելիս պարսկական 100 հոգանոց զորագնդերը մտնում էին հայկական գյուղերը և դաժանորեն դուրս մղում բնակիչներին իրենց տներից⁵⁵¹: Եվրոպացի հեղինակը նշում է նաև, որ բռնություններ են գործադրվել հայ աղջիկների և կանանց նկատմամբ, ընդ որում՝ նրանցից ավելի քան 100 հազար հոգի քշվել են ստրկավաճառական շուկաներ: Նա այս թիվը չափազանցված չի համարում, քանի որ պարսից զորագնդերը յուրաքանչյուր բնակավայրից, իր հավաստմամբ, առնվազն 10 հոգի կարող էին տանել⁵⁵²:

1606 թ. Խարբերդի Գահլու գյուղում գրված հիշատակարանում Հովհաննես երեցը հաղորդում է, որ Ջղալօղլիի

⁵⁴⁸ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 182:

⁵⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 182-183:

⁵⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 183: Այստեղ ևս, ինչպես Առաքել Դավրիժեցու երկում, նկարագրվում է, որ ոմանք փախուստի են դիմել՝ չենթարկվելով գաղթի հրամանին, սակայն մահվան են դատապարտվել, ինչպես Հավուց թափի Մանուել եպիսկոպոսը, Գեղարդավանքի Աստվածատուրը և Երևանի տեր Եղիան: Նկարագրվում է Գառնիի և Գեղարդավանքի մի խումբ բնակիչների ապաստանելը և եղերական մահը քարանձավներում (տե՛ս նույն տեղում, էջ 184):

⁵⁵¹ Տե՛ս **Ջուլպայան Մ.**, Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, էջ 148:

⁵⁵² Տե՛ս նույն տեղում:

գալստյան լուրն ստանալուն պես շահը «գերի և աար էառ զաշխարհս Հայոց՝ զԿարսայ յերկիրն գերեցուց և զցորեան և զկալն կրակով այրեաց, որդին կորուստեան: Որ ի յերկրորդում տարին հանց սով եղև Խարս (Կարս – Մ. Մ.) և Արզրում, որ շատ ոք սովամահ մեռան: Եւ [Շ]ահն այրեաց յԱնու (Անի – Մ. Մ.) քաղաքէն մինչև զՃուղայ և զՆախճըւան զամենայն գիւղ և զքաղաք, և զմարդն լալով և ողբով քշեաց ի յԱսպահան»⁵⁵³:

Քաշաթաղի մելիք Հայկազի կողմից ստացված Ավետարանի 1606 թ. հիշատակարանում, ի տարբերություն այլ աղբյուրների, բռնագաղթը ներկայացվում է Ջղալօղլիին հաղթելուց հետո, իսկ բռնագաղթի օջախ է նշվում Վանից, Մուշից, Արծկեից, Խլաթից, Ադիջևազից, Մոկսից, Լաթից մինչև Էրզրում. «Հանեալ տեղացն և Ղարս և անտի բերեալ Երևան, և անտից բերեալ Նախէջևան, և բերեալ անցոյց Երասխովն: Եւ բազում ժողովրդոց թափել Երասխայն խեղտամահել. ոմն սովամահ եղեալ, ոմն գերայվարեալ, ոմն գշեալ տարան զՂազմին (Ղազվին – Մ. Մ.) և զԱսպահան: [Ի] Ջղոյ մինչև Նախչվան (Նախիջևան – Մ. Մ.), մինչև Երևկան (Երևան – Մ. Մ.), մինչև Առզընկան (Երզնկա – Մ. Մ.), մինչև Վան ոչ մնաց շինութիւն: Վայ և եղուկ Հայոց ազգին, որ բնաջինջ եղեն մնաց անմխիթար սուգ, բազումք մնացին քարածինք տեղիս...»⁵⁵⁴: Թեև աշխարհագրական ընդգրկման առումով հիշատակարանի տեղեկությունները համապատասխանում են մյուս աղբյուրների տվյալներին, սակայն բռնագաղթի կազմակերպումը Ջղալօղլիին հաղթելուց հետո չի հաստատվում այլ աղբյուրներով: Այստեղ, ըստ երևույթին, հեղինակին մոլորության մեջ է զգել այն հանգամանքը, որ պարսից շահը բռնագաղթի հիմնական ալիքից հետո մի քանի անգամ լրացուցիչ ուժեր է

⁵⁵³ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 196-197:

⁵⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 206:

ուղարկել՝ տեղերում մնացած բնակիչներին ևս բռնագաղթեցնելու համար:

Առաքել Դավրիժեցու և Զաքարիա Քանաքեռցու տեղեկությունն այն մասին, որ բռնագաղթը և Երասխի գետանցը տեղի են ունեցել Ջղալօղլու ժամանումից հետո, հաստատվում է ժամանակակից ձեռագրերի հիշատակարանների տվյալներով: Մոկսի Ծպատ անապատում ընդօրինակված Ավետարանի մեկնության 1604 թ. հիշատակարանում գրիչ Բարսեղ վարդապետը հաղորդում է, որ Ջղալօղլու բանակի՝ Էրզրում հասնելուց հետո պարսից բանակը «սկսեալ ի տանէն Շիրակայ մինչև ի Ջուղայ և տունն Գողթնեաց զՀայք բնաջինջ արարեալ, տարեալ հանին ի խորին Պարսիկս՝ ի Շօշ և յԱսպահան՝ կաթողիկոսով և եպիսկոպոսօք, քահանայիք և ժողովրդովք, արամբք և կանամբք, ընչիք և գոյիք: Եւ թողին զդաշտն Արարատեան և զՆախջաւան նահանգօքն և զփարթամն ճոխութեամբ զՋուղայ շրջակայիքն ամայի և թափուր ի բնակչացն»⁵⁵⁵: Մոկսում 1605 թ. գրված մեկ այլ հիշատակարանում գրիչ Հովհաննես քահանան, հաստատելով Ջղալօղլի ժամանման լուրից հետո բռնագաղթի արագացման փաստը, գանգատվում է, որ շահը «գամենեսեան գերեցոյց՝ զարս և զկանայս, զծերս և զտղայս, և այնչափ քանդեաց և աւերեց, որ զշուն և զկատուն այլ սատակեաց, և զմարդն առաքեաց ի Խուժաստան (Խուզիստան – Մ. Մ.) աշխարհն իւրեանց, և եղեն այն ամենայն քրիստոնեայքն ցիր և ցան մինչ ի Քաշան և յԱսպահան...»⁵⁵⁶: Խիզանում և Սպահանում 1607 թ. գրված Ավետարանի հիշատակարանում գրիչ Խաչատուր Խիզանցին նկարագրում է բռնագաղթը՝ հաստատելով, որ Ջղալօղլի գալուց հետո դեպի Թավրիզ նահանջելիս «զԷրևան՝ զՆախջաւան, զՋուղայ՝ զպար-

⁵⁵⁵ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 129-130:

⁵⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 181:

ծանր Հայոց ազգիս, և զայլ ամենայն քրիստոնեայքն քանդեաց յիրեանց տանցն և ի հայրենեացն, և առաքեաց ի Խուժաստան աշխարհն իւր, ի մէջ չար բարբարոսացն և եղեն այն ամենայն քրիստոնեայքն ցիր և ցան մինչև ի Քաշան և ի Սպահան»⁵⁵⁷:

Այժմ մանրամասն անդրադառնանք Երասխի գետանցին:

Փաստորեն, երբ պարսկական բանակը Ջուղայում էր, օսմանյան ուժերը հասան Նախիջևան, և շահ Սբասը հրամայեց շտապ անցնել Երասխը: Հրամանը փոխով կատարելու համար պարսից բանակը դիմում է դաժանությունների՝ անգամ չխորշելով հոգևորականների սպանություններից: Նավերը չէին բավականացնում, ուստի մեծ մասը ստիպված ոտքով է մտնում գետը: Ըստ Առաքել Դավրիժեցու և դեպքերին ականատես հայ կաթոլիկ հոգևորական Օգոստինոս Բաջեցու (Բաջենցի)՝ լողալու մեջ ոչ հմուտ ծերերը, աղջիկներն ու մանուկները խեղդվում են, շատ աղջիկների փախցնում են զինվորները, մայրերից շատերն ստիպված թողնում են երեխաներին, տկարները լքվում են, իսկ մնացյալ գաղթականության զանգվածից զոհվում են հազարավոր մարդիկ⁵⁵⁸: 1606 թ. Գահլու գյուղում գրված հիշատակարանում Հովհաննես երեցը նկարագրում է ընտանիքի անդամների՝ միմյանցից բաժանման սուսկալի դրվագները և հավելում. «ոմանք ի յԱրասխն ջրայխեղդ առ Աստուած փոխեցան. այլ որ Մարանդայ սարին անհաղորդ ու անթաղ մնացին»⁵⁵⁹: Նոր Ջուղայում 1618 թ. հիշատակարանում Սիմեոն երեցը գրում է, որ 1604 թ. բռնագաղթի ժամանակ ավերվել են բազմաթիվ քաղաքներ, գյուղեր, եկեղեցիներ, «և շատ գերի վարեաց զազգս Հայոց, և ջրայխեղդ եղեալ բազում հոգիք...»⁵⁶⁰: Գ. Բաղայանի հաշ-

⁵⁵⁷ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 259:

⁵⁵⁸ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 80-81; **Օգոստինոս Բաջեցի**, էջ 6:

⁵⁵⁹ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 196:

⁵⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 658:

վարկներով՝ բռնի տեղահանվածներից միայն 150-200 հազարն է ողջ մնացել բռնագաղթի երկարատև ու դաժան ճանապարհն անցնելուց հետո, ընդ որում՝ Երասխ գետն անցնելիս մահացել կամ խոշտանգումներով ոչնչացվել են շուրջ 100 հազար հայեր⁵⁶¹: Հ. Առաքելյանը ևս կարծում է, որ Երևանի և Նախիջևանի հայերի մեծ բազմություն հիվանդություններից ոչնչացավ⁵⁶²:

Մայրաքաղաք Սպահանը միջազգային առևտրի մեջ ակտիվորեն ընդգրկված տարրով բնակեցնելու համար⁵⁶³ եռօրյա ժամկետում կազմակերպվեց Ջուղա գյուղաքաղաքի հայ բնակչության բռնագաղթը: Շրջակա գյուղերի սակավաթիվ մահմեդականները պարսկական բանակի հետ գալիս էին, 10-30 հոգանոց խմբերով ներխուժում հայերի տներ ու թալան անում, ընդ որում՝ հայերը հեռանում էին Ջուղայից «ակամայ կամօք»⁵⁶⁴: Ջուղայե-

⁵⁶¹ Տե՛ս **Բաղայան Գ.**, Հայերի բռնագաղթը Շահ-Աբաս 1-ինի կողմից:

⁵⁶² Տե՛ս **Առաքելյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 79:

⁵⁶³ Տե՛ս **Herzig E.**, The rise of the Julfa merchants in the late sixteenth century, “Safavid Persia”, edited by C. Melville, London: I. B. Tauris, 1996, էջ 305-322; **Լեո**, Խոջայական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ, Երևան, 1934, էջ 64:

⁵⁶⁴ **Առաքել Դավիթեցի**, էջ 90: Ջուղայի գերեզմանատանը զգալի թիվ են կազմել հատկապես 16-րդ դարի և 17-րդ դարի սկզբի գերեզմանները, ինչը վկայում է բնակավայրի՝ այդ ժամանակահատվածում մեծ բնակչություն ունենալու մասին (տե՛ս **Այվազյան Ա.**, Ջուղա, Երևան, 1984): 1581 թ. Ջուղա այցելած անգլիացի վաճառական Նյուբերին նշում է 3 հազար տուն՝ 15-20 հազար բնակչով ու 7 եկեղեցիներով, իսկ 1590 թ. անգլիացի ճանապարհորդ Քարթրայթը՝ 2 հազար տուն՝ 10 հազար բնակչով (տե՛ս **Ալիշան Ղ.**, Սիսական, էջ 413): 1673 թ. այդտեղ այցելած Շարդենը գրում է, որ հայերն ասում են՝ Ջուղան 4 հազար տուն բնակչություն է ունեցել, սակայն ավերակներից կարելի էր ենթադրել 2 հազար, իսկ իր ժամանակ միայն 30 ընտանիք կար, բոլորն էլ հայ: Շոպենը նշում է, որ Ջուղան և Ագուլիսն ունեին համապատասխանաբար 8 և 10 հազարական տուն բնակչություն, և ոչ բերրի հողերի պատճառով զբաղվում էին վաճառականությամբ (տե՛ս **Առաքելյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 30-31, 81): Նոր Ջուղայի հիմնադրման ժամանակ բնակություն է հաստատել շուրջ 30 հազար մարդ (տե՛ս «Ուղեգրություններ», հ. 2, էջ 80), ընդ որում՝ Ջուղայից վերաբնակվեց 3 հազար հայ ընտանիք (տե՛ս “The Cambridge History of Iran”, Vol. 6, էջ 271):

ցիների համակրանքը ձեռք բերելու համար շահը հրամայում է նրանց երիվարներով և ուղտերով անցկացնել գետը, սակայն ջուղայեցիների պարագայում ևս գերեվարում են երիտասարդ աղջիկներ և տղաներ, շատերը խեղդվում են, «յերկու կողմէ յեզերս գետոյն ցրուեալք էին գէշք և դիք մարդկան խեղդելոց ի ջրոյն»⁵⁶⁵: Շահ Աբասը հրամայեց Թահմազկուլի (Թահմասսակուլի) բեկին վերադառնալ Ջուղա և ոչնչացնել բոլոր շինությունները՝ «ո՛չ բնաւ թողին յարկ ծածկեալ կամ շէն, այլ յաւեր և յապականութիւն դարձուցին»⁵⁶⁶: Երասխն անցնելուց հետո Ջուղայի գաղթականությանը հանգստի ժամանակ չտրվեց, և եղանակային դժվարին պայմաններում նրանք արագ հասան Թավրիզ, որտեղ Թահմազկուլին տեղեկացավ, որ Ջուղայի բնակիչների մի մասը տեղափոխվել է լեռներ, մի մասն էլ՝ առողջական կամ ֆիզիկական տարբեր պատճառաբանություններով մնացել է Ջուղայում, ուստի հանձնարարեց Համդամ աղային Ջուղայից բերել մնացած մարդկանց: Համդամ աղան հաջորդ գարնանը եկավ Ջուղա և կոտորածի սպառնալիքով հրամայեց բոլորին կատարել շահի հրամանը: Լեռներում ու ձորերում ապաստանածներին ևս բերեցին և տարան Թավրիզ, ապա՝ Ղազվին, որի գյուղերում էլ ձմեռեցին և գարնանը գնացին Սպահան⁵⁶⁷: Առաքել Դավրիժե-

⁵⁶⁵ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 91-92:

⁵⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 92: Հմմտ. նույն տեղում, էջ 88:

⁵⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 92-93: Բռնագաղթի հետագա ուղղությունների, Պարսկաստանում վերաբնակեցման շրջանների, համայնքային կյանքի կազմակերպման, ինչպես նաև բռնի մահմեդականացման փորձերի մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 82, 93-97, 147-191, 346-372; **Զաքարիա Քանաքեռցի**, հ. II, էջ 49; «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 745; հ. Բ, էջ 318-319; **Մարտիրոսյան Հ.**, Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 4, Երևան, 1969, էջ 150-171; **Առաքելյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 86-88; **Բայբուրդյան Վ.**, Իրանի հայ համայնքը, էջ 34-35; **Մինասյան Լ.**, Պատմություն Փերիայի հայերի (1606-1956), Անթիլիաս, 1971; **Բայբուրդյան Վ.**, Նոր Ջուղա, Երևան, 2007:

ցին վստահեցնում է, որ բազմաթիվ ականատեսներից և հիշատակարաններից տեղեկացել է, թե բռնագաղթի հիմնական ալիքից հետո շահը փոքր խմբերով 7-8 անգամ Ատրպատականից տեղահանել է հայերին⁵⁶⁸:

1611 թ. Ջաքարիա Վանեցին նշում է, որ բռնագաղթյալներին Թավրիզ հասցնելիս շահը նախ հրամայում է նրանց բնակվել տեղում կամ գնալ յուրաքանչյուրն իրենց տեղը, սակայն ճանապարհվելիս առաջին 2 օրերի ընթացքում հարձակումների են ենթարկվել քրդական ցեղախմբերի կողմից, շատերը զոհվել կամ գերի են տարվել: Շահը հրամայել է մինչև մարտ մնալ այդտեղ, իսկ հետո տարել է Սպահան⁵⁶⁹: Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ Նախիջևան քաղաքի ամբողջ բնակչությունը, ի տարբերություն Գողթնի, բռնագաղթի է ենթարկվել առաջին ալիքից հետո՝ բանսարկության արդյունքում, և շահի հրամանով բնակչությունը տարվել է Ֆահրապատ, այգեստաններն ու տները քանդվել են, և բնակիչների միայն մի փոքր մասն է կարողացել պատսպարվել շրջակա գյուղերում, օրինակ՝ Ագուլխում՝ փրկվելով տեղահանությունից⁵⁷⁰: 17-րդ դարի սկզբին միատարր հայ բնակչություն ունեցող Նախիջևանն ընդգրկում էր Վասպուրականի Նախճավան և Գողթն, Սյունիքի Վայոց ձոր, Ճահուկ, Երնջակ և Ծղուկ գավառները, և բաժանված էր Ջուղայի (Ազատ-Ջիրանի և Դարաշամբի մահալներ) ու Շահապունիքի (Դարալազյազի մահալ և Սիսականի օլթա) շրջանների⁵⁷¹: Հ. Փանոսյանը, վկայակոչելով Մատենադարանի № 1294 ձեռագիրը, հաշվարկել է, որ շահ Աբասի կողմից Նախիջևանի երկրամասից բռնագաղթի է

⁵⁶⁸ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 147:

⁵⁶⁹ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 411:

⁵⁷⁰ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 286:

⁵⁷¹ Տե՛ս «Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները», պր. III, կազմեց՝ Բ. Կոստիկյան, Երևան, 2005, էջ 77:

ենթարկվել ավելի քան 160 հազար հայ⁵⁷²: Հղելով № 4521 ձեռագիրը՝ նա նշում է, որ Ազատ-Ջիրանի և Դարաշամբի մահալներից բռնագաղթվել է մոտ 21 հազար տուն հայ՝ Նախիջևանի բնակչության կեսից ավելին, իսկ Դարալազյազի մահալի և Սիսական օլթայի լեռնային հատվածները զերծ են մնացել բռնագաղթից՝ հեռու գտնվելով շահի արշավանքի ճանապարհից⁵⁷³: Հիմք ընդունելով Մատենադարանի № 2494, 3138, 4120 և 6496 ձեռագրերը՝ Հ. Փանոսյանը նշում է, որ Ազատ-Ջիրանի մահալի Ագուլիս քաղաքից տեղահանվել է 2,5 հազար ընտանիք (մոտ 15 հազար մարդ), Օրդուբադից՝ 1,2 հազար ընտանիք (8 հազար մարդ), Ջուղայից՝ 2 հազար ընտանիք (մոտ 12 հազար մարդ), Դարալազյազի մահալի կենտրոն Նախիջևանից՝ 5,3 հազար ընտանիք (31,8 հազար մարդ): Նա Մատենադարանի ձեռագրերից դուրս է բերել բռնագաղթի տվյալները գյուղացանկերով՝ 34 գյուղ Ազատ-Ջիրանի մահալից (5505 ընտանիք՝ 44711 անդամներով), 25 գյուղ Դարաշամբի մահալից (4000 ընտանիք՝ 33786 անդամներով)⁵⁷⁴: Փաստորեն, այս հաշվարկները ցույց են տալիս, որ ուսումնասիրողը ծխի և ընտանիքի միջին մեծությունը տարբեր գործակիցներով է հաշվարկել, ուստիև եթե իր իսկ ներկայացրած մոտ 21 հազար տուն հայ բռնագաղթվածներին հաշվարկում ենք մեզ համար ընդունելի 10 գործակցով, ստանում ենք մոտ 210 հազար թիվը, ինչը կարող է չափազանցություն թվալ անգամ ամբողջ բնակչության թվաքանակի համար, բայց համապատասխանում է երկրամասի բնական պայմանների ընդհանր հնարավորություններին: Այդուհանդերձ, իր իսկ տեղային

⁵⁷² Տե՛ս **Փանոսյան Հ.**, Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Թուման-ե Նախիջևանի Ազատ-Ջիրանի ու Դարաշամբի մահալներում (XVII դ. առաջին կես), «Գիտական աշխատություններ», թ. XV, Երևան, 2013, էջ 48:

⁵⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 50:

⁵⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 50-52:

հաշվարկների հանրագումարում ստանում ենք շուրջ 145 հազար թիվը, որն ավելի իրատեսական է:

Ըստ դեպքերի ժամանակակից Իսքանդար Մունշիի՝ 1604-1605 թթ. ձմռանը թուրքերի կողմն անցած Մուհամմադ Թաքալուն Նախիջևանին տիրելու համար պայքար է ծավալում պարսիկներին հավատարիմ Մակսուդ-սուլթան Քանգարլուի դեմ զգալի թվով կռվողներ հավաքագրելով Արարատյան կուսակալության տարբեր մահալներից: Սա նշանակում է, որ բռնագաղթից անմիջապես հետո կուսակալությունում պետք է բնակչություն լիներ, որ նրանից էլ հավաքագրում կատարվեր⁵⁷⁵: Այս տեսանկյունից հետաքրքրական է, որ Օգոստինոս Բաջեցին հաղորդում է, թե Նախիջևանի և Երնջակի հայ կաթոլիկների մի մասը կարողացել է պապական դեսպանի միջնորդությամբ վերադառնալ Նախիջևան⁵⁷⁶: Հ. Փանոսյանը Մատենադարանի № 3478 ձեռագրից դուրս է բերել, որ բռնագաղթից հետո մի քանի տասնամյակների ընթացքում 5 հազար հայ ընտանիքներ տարբեր ճանապարհներով ետ են եկել Նախիջևանի Ազատ-Ջիրանի և Դարաշամբի մահալների հայրենի գյուղեր⁵⁷⁷:

Նոր Ջուղայում 1609 թ. գրված Ավետարանի հիշատակարանում ստացող խոջա Տերիջանը թվարկում է ծնողներին, կնոջը, 5 որդիներին (2-ը՝ հանգուցյալ), եղբորը, 2 քույրերին (1-ը՝ հանգուցյալ), քրոջ 3 որդիներին (2-ը՝ հանգուցյալ) և 2 դուստրերին: Ակնհայտ է, որ 7-ական անդամ ունեցող այս ընտանիքներում հանգուցյալների մեծ թիվը պետք է պայմանավորված լիներ բռնագաղթի դժվարին ճանապարհով, ընդ որում՝ գրիչ Ստեփանոս քահանան գանգատվում է 1604 թ. բռնագաղթից, երբ շահը

⁵⁷⁵ Տե՛ս **Փափագյան Հ.**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դ.), էջ 31:

⁵⁷⁶ Տե՛ս **Օգոստինոս Բաջեցի**, էջ 7-8:

⁵⁷⁷ Տե՛ս **Փանոսյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 52, 55:

«սուք հասոյց ի վերայ Հայաստանաց, զոր քակեաց և աւիրեաց զամենայն տունս և բնակութիւնս, զոր փախեալ և թաքեալ ի յամրոցն և ի ծերպս վիմաց, զմանս գտեալ կոտորեալ, զմանս գերի վարեալ և առաքեալ ի Շաւշ քաղաքն Ասպահան...»⁵⁷⁸: Ապահանում բնակվող ոմն Մկրտիչ քահանա 1606 թ. նորոգված «Յայսմատուրք»-ի հիշատակարանում նշում է, որ Գողթն գավառի Դաշտ գյուղից է և 40 տներով հաստատվել են Ապահանում: Նա նաև թվարկում է ծնողներին, կնոջը, 3 որդիներին (1-ը՝ հանգուցյալ), դստերը, 2 եղբայրներին (1-ը՝ հանգուցյալ), 6 քույրերին (5-ը՝ հանգուցյալ)⁵⁷⁹: Այս տան ընտանիքների օրինակով ևս տեսնում ենք մահացածների անսովոր մեծ թիվը, ինչպես նաև նկատում ենք երկու սերունդներում ընտանիքի անդամների համապատասխանաբար 11 և 6 թվերը: Ստացվում է, որ մեր տրամադրության տակ եղած բռնագաղթյալ 4 ընտանիքների անդամների միջին թիվը 7.75 է: Միաժամանակ վերը նշված ընտանիքների պատմության դիտարկմամբ հաստատվում է Գ. Բաղայանի այն կարծիքը, որ բռնագաղթի ենթարկվածների շուրջ մեկ երրորդը ոչնչացել է ճանապարհին:

Սինան փաշայի զորքը Վանի նահանգում բանակելիս սպառեց հայ բնակչության կուտակած պարենամթերքը և թշվառության հասցրեց նրան: Շուտով պարսիկները Վանի մոտ պարտության մատնեցին Սինան փաշային, և պատերազմական գործողությունների պատճառով Վանի նահանգի բնակիչներից շատերը զոհվեցին, գերեվարվելով Թավրիզ տարվեցին մեծ թվով մարդիկ ու անասուններ՝ «ի լիութին ազգին Պարսից»⁵⁸⁰:

Կարևոր նշանակություն ունի շահ Աբասի կողմից բռնագաղթի ենթարկվածների մոտավոր թվաքանակի դուրսբերումը:

⁵⁷⁸ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 337-339:

⁵⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 222-223:

⁵⁸⁰ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 99:

Ինչպես արդեն նշել ենք բռնագաղթի տարածքային ընդգրկման հիմնախնդրի առնչությամբ, Աստվածատուր քահանայի 1605 թ. հիշատակարանում⁵⁸¹ բռնագաղթը երկու փուլով է ներկայացվում, մեկը՝ հայ և մահմեդական բնակչությանը Երևանից, Նախիջևանից և Սալմաստից դեպի Թավրիզ՝ այնտեղից հաջորդ տարի միայն հայերին՝ Սպահան, իսկ մյուսը՝ Կարսից, Շիրակից, Արծկեից, Արճեշից, Բերկրիից, Խնուսից՝ 300 հազար հայերի⁵⁸²: Ընդ որում՝ գրիչը պնդում է, որ բռնագաղթյալների առաջին ավիքը ճանապարհին հարձակման է ենթարկվել քուրդ ցեղապետերի կողմից, իսկ երկրորդ ավիքից շատերը զոհ են գնացել պարսից բանակի բռնություններին⁵⁸³: Հայագիտության մեջ շրջանառվող 300 հազար թիվը⁵⁸⁴ գործածության մեջ է մտել հենց այս հիշատակարանի հիման վրա: Ի դեպ, մոտ թիվ է ներկայացնում նաև գերմանացի Կ. Ռիտտերը (24 հազար բռնագաղթված հայ ընտանիք) Գիլան և Սպահան տեղափոխվածների կտրվածքով: Հ. Առաքելյանն այս թիվը ճիշտ համարելու դեպքում, ընտանիքի միջին մեծության 10 գործակցով հաշվելով, մարդկանց թիվը 240-250 հազար է ստանում⁵⁸⁵:

1665 թ. Ստեփանոս քահանայի պատմագրական երկում Սպահանի նահանգում հաշվվում է 12 հազար տուն կամ մոտ 150 հազար մարդ հայ, իսկ Նոր Ջուղայի Ս. Մինաս եկեղեցում պահվող ժամանակակից մի ձեռագրի հիշատակարանում նշվում է,

⁵⁸¹ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 181-183: Հմմտ. «Մի ձեռագիր Աւետարան Զարմահայի Լիվանտան գիւղում», սյ. 293-299; «Յուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի», էջ 81-88; «Յուցակ Թեհրանի հայերեն ձեռագիրներու», սյ. 95-110; «ԺԵ դարի մի ձեռագիր Աւետարան», էջ 328-330:

⁵⁸² Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 182:

⁵⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 182-183:

⁵⁸⁴ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. IV, էջ 98:

⁵⁸⁵ Տե՛ս **Առաքելյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 94:

որ բռնագաղթի ճանապարհին բազմության շուրջ կեսը մահացել է: Նման պարագայում Հ. Առաքելյանը մահացածների թիվը 200 հազար է հաշվում, իսկ հայ գաղթականների ընդհանուր թիվը Հայաստանից՝ 400-500 հազար⁵⁸⁶: Ըստ Մ. Կարապետյանի՝ միայն 250 հազարն է հասել Պարսկաստան⁵⁸⁷:

Շրջանառության մեջ է նաև վրացական մի աղբյուրում նշված տարագրյալ ընտանիքների 80 հազար թիվը⁵⁸⁸: Այս տվյալն իրենց աշխատություններում օգտագործել են Հ. Նաջարյանը, Լ. Դանեղյանը, Մ. Կարապետյանը, Ա. Մելքոնյանը և ուրիշներ: Լ. Դանեղյանը և Մ. Կարապետյանը սրա հիման վրա բռնագաղթյալների թիվը 400-600 հազար են համարել⁵⁸⁹: Ուշադիր ուսումնասիրելով վրացական աղբյուրը՝ կարծում ենք, որ նշված թիվը միայն մասամբ է առնչվում հայոց բռնագաղթին: Նախ հեղինակը ներկայացնում է թիվը շահ Աբասի կողմից Արցախի գրավումից հետո, այնուհետև գրում. «Ութսուն հազար ծուփս վրացիներից, հայերից և հրեաներից, նաև իշխաններին և ազնվականներին տեղահան արին և Մազանդարանում տեղավորեցին և ոմանց այլ երկրները ցրեցին»⁵⁹⁰: Փաստորեն, այս թվի մեջ ներկայացված են նաև վրացիները և հրեաները, քանի որ հետո բռնագաղթի են ենթարկվել նաև նրանք⁵⁹¹: Կախետի և

⁵⁸⁶ Տե՛ս **Առաքելյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 95-97:

⁵⁸⁷ Տե՛ս **Կարապետյան Մ.**, Երևանի բնակչության..., էջ 98:

⁵⁸⁸ Տե՛ս «Վրաց աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 112:

⁵⁸⁹ Տե՛ս **Դանեղյան Լ.**, Հայերի բռնագաղթն Իրան 17-րդ դարում, էջ 72:

⁵⁹⁰ «Վրաց աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 112:

⁵⁹¹ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 137-139: Սպահանում մոտ 300 տուն հրեա էր ապրում (տե՛ս նույն տեղում, էջ 363), իսկ Քարթլիից տարված վրացիները 20 հազար էին (տե՛ս «The Cambridge History of Iran», հ. 6, էջ 272): Շարդենը խոսում է շերամապահության զարգացման համար Հայաստանից և Վրաստանից Մազանդարանում և Գիլանում տեղավորված 30 հազար քրիստոնյա ընտանիքների մասին: Ըստ նրա՝ միայն Կախետից Պարսկաստան է տարվել 80 հազար ընտանիք: Մազանդարանում լինելով 1632/1633 թ.՝ նա հանդիպել է Ֆարիաբադի հայ

Գրիմայի բնակչության բռնագաղթի մասին Առաքել Դավրիժեցին երկիցս նշում է, որ կազմվել են ցուցակներ, որտեղ գրառվել են ընտանիքի անդամները և տեղափոխվող ունեցվածքը⁵⁹²: Ակնհայտ է, որ նախապես սահմանված թիվ է եղել, քանի որ պատմիչը նշում է, որ ցուցակներն ընդգրկող մատյանով տեղափոխման գործին անցան այն ժամանակ, երբ բռնագաղթյալների թիվն «եղև զբաւ հանելոյն»: Պետք է ենթադրել, որ այս մատյանները հաշվառված են եղել պարսից արքունի դիվանում: Ցավալի է, որ հայոց բռնագաղթը նկարագրելիս Առաքել Դավրիժեցին չի խոսում նույնատիպ ցուցակների մասին, ինչը հավանաբար բռնագաղթի հապճեպությանը է պայմանավորված:

Մ. Զուլայանը գիտական շրջանառության մեջ է դրել դեպքերին ժամանակակից հիշատակարաններից մեկի տվյալը, որի համաձայն՝ Արևմտյան Հայաստանից Արարատյան դաշտ տարված բնակչության թիվը, առանց սպանվածների ու մահացածների, կազմել է 60 հազար մարդ⁵⁹³: Իրականում հիշատակարա-

եպիսկոպոսին և տեղեկացել, որ 400 քրիստոնյա ընտանիքներ էին մնացել վնասակար օդի պատճառով: Հ. Առաքելյանն իրավացիորեն նկատում է, որ 30 հազար հայ և վրացի ընտանիքներ (իր հաշվարկով՝ մոտ 200 հազար մարդ) չէին կարող պարզապես բնաջնջվել, նրանցից շատերը պետք է վերադարձած լինեին իրենց բնակավայրերը կամ էլ հեռանային այլ տեղեր՝ վկայակոչելով 1636 թ. Շամախի այցելած Ադամ Օլեարիուսի վկայությունը քաղաքում բազմաթիվ հայերի ու հայ եպիսկոպոսի կողմից անցկացվող ջրօրհնեքի արարողության մասին, ինչպես նաև Շարդենի տեղեկությունները Թիֆլիսից մինչև բուն Պարսկաստան հայերի մեծ թվի մասին տեղեկությունները (տե՛ս **Առաքելեան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 89-90, 95, 97):

⁵⁹² 1615-1617 թթ. վրաց բռնագաղթի մասին տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 564, 569-570, 622; «Մարտիրոս դի Առաքելի ժամանակագրությունը», հրատ.՝ Ա. Աբրահամյան, «Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու», թ. 1, Երևան, 1941, էջ 96:

⁵⁹³ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. № 5315, էջ 208 ա-բ (հղումը տե՛ս **Զուլայան Մ.**, Թուրք-պարսկական պատերազմները Հայաստանում և նրանց հետևանքները (1590-1639 թթ.), «ԼՀԳ», 1966, թ. 2, էջ 85): Մեր կարծիքով՝ հղված ձեռագիրը պետք է

նում 1611 թ. Չաքարիա Վանեցին հաղորդում է, որ Թավրիզից մինչև Էրզրում անմարդաբնակ դարձավ, իսկ միայն Երևանից մինչև Թավրիզ 60 հազար գերի տարան՝ չհաշված սպանվածներին, սովից մահացածներին, ջրախեղդ եղածներին և ցրտից մահացածներին⁵⁹⁴: Փաստորեն, բռնագաղթյալների թիվը վերաբերում է ոչ թե Արևմտյան Հայաստանին, այլ Երևանից մինչև Թավրիզ բռնագաղթվածներից ողջ մնացածներին:

Իրադարձություններին ականատես պորտուգալացի միսիոներ Գոուվեայի հաղորդմամբ՝ բռնագաղթեցվել է ավելի քան 60 հազար ընտանիք⁵⁹⁵: Ա. Մելքոնյանը, հիմք ընդունելով ընտանիքի անդամների 7-8 թիվը⁵⁹⁶, ինչպես նաև 60 հազար ընտանիքների մասին հիշատակումն ու Աստվածատուր քահանայի կողմից հիշատակված 300 հազար բռնագաղթյալների թիվը, որի մեջ չէին մտնում Երևանից, Նախիջևանից և Սալմաստից տարագրվածները, բռնագաղթի ենթարկված հայերի թիվը 420-480 հազար է համարում⁵⁹⁷: Բռնագաղթի առնչությամբ Ա. Մելքոնյանը գրում է. «Հայոց պատմության մեջ իր նախադեպը չունեցող այս բռնագաղթն անդառնալի հարված հասցրեց ամբողջ Հայաստանին՝ լրջորեն փոխելով երկրի ժողովրդագրական պատկերը: Հայկական բազմաթիվ գավառներ միայն տասնամյակներ

լինի № 5345, ինչպես հրատարակվել է Վ. Հակոբյանի և Ա. Հովհաննիսյանի կողմից:

⁵⁹⁴ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 412:

⁵⁹⁵ Տե՛ս **Эзовь Г.**, նշվ. աշխ., էջ 468; **Զուլայան Մ.**, Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, էջ 149; **Baghdiantz McCabe I.**, նշվ. աշխ., էջ 54:

⁵⁹⁶ Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դարի առաջին երեսնամյակին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 1994, էջ 112: Խ. Թոլոյանը բռնագաղթի ենթարկված ընտանիքների անդամների թիվը 6-10 է դիտարկում (տե՛ս **Tololyan Kh.**, նշվ. աշխ., էջ 39), ուստի այս պարագայում ևս միջինը 8 կարելի է դիտարկել:

⁵⁹⁷ Տե՛ս «Հայոց պատմություն», հ. II, գ. II, էջ 629:

անց կարողացան մասնակիորեն վերականգնել իրենց նախկին ժողովրդագրական վիճակը: Եղան նաև գավառներ, որոնք ընդհուպ մինչև XIX դարը մնացին ամայի: Հենց այդ ժամանակաշրջանում էլ լայն թափ ստացավ Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունների օտարացման գործընթացը: Հայկական տեղանունները կամ ուղղակի թարգմանվեցին թուրքերեն, կամ նրանց տրվեցին օտար անվանումներ»⁵⁹⁸:

Շահ Աբասի կազմակերպած բռնագաղթի և զուգահեռ գործընթացների առնչությամբ հետաքրքիր տեղեկություններ ենք գտնում մի Ավետարանի 1604 թ. հիշատակարանում: Գրիչ Հակոբ երեցը հաղորդում է, որ շահ Աբասն ավերեց «զՀայոց աշխարհս՝ Առզրումայ մինչև ի Շրվան (Շիրվան – Մ. Մ.)», այնուհետև շարունակում է. «Յուսմանլուն, Գանճայու ղուլն Բ [2] անգամ գնաց ի երկիրն Գեղամայ, բազում գերիս գեր[ե]լաց՝ ի քահանայի[ց] և սարկաւաքաց, Աւեդարանաց և ի գրոց: Տարան ի քաղաքն Գանճակոյ վաճառեցին որդիքն ի վեր[այ] հարցն, կինն ի վերայ յայրոն, որն Ճ (100) մարչիլ, որն Ծ (50), այլ ատել և պակաս: ...եղև սով հացի և աղի. ելաւ որ մէկ հոխկայ աղն Ա (1) շահի, չէր անգանիլ ի մարդի յափ: ...Հայոց ազգին խաւար եղև»⁵⁹⁹: Գեղամա «պարոնաց պարոն» Մելիք Շահնազարի պատվերով նորոգված Ավետարանի 1606 թ. հիշատակարանում նորոգող Դավիթ եպիսկոպոսի կողմից նկարագրվում են շահ Աբասի գործողությունները՝ նշելով, որ Երևանի գրավումից հետո շահը գնաց «մինչև ի սահմանս Կարսայ բերդին, ելին զաւրքն Պարսից, ատերեցին բազում երկիրս, և գերեցին բազում քրիստոնեայս **յաւելի քան զերկու բիւրս** (ընդգծումը մերն է – Մ.Մ.)»⁶⁰⁰:

⁵⁹⁸ «Հայոց պատմություն», հ. II, գ. II, էջ 629-630:

⁵⁹⁹ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 134:

⁶⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 217-218: Հիշատակարանում ասվում է, որ երբ Ջղալօղլին ժամանեց, շահը հրամայեց Ամիրգունա խանին հանել «զամենեսեսան ի տանէ և

Շատ հետաքրքիր տեղեկություններ են ներկայացվում Գեղարքունիքի՝ բռնագաղթի մեծ ալիքից զերծ մնալու վերաբերյալ: Այսպես, երբ շահը հեռանում է «երկրէս Հայոց», օսմանյան բանակը շարժվում է «ի վերայ մնացելոցն՝ երկրին Գեղամայ, որ ոչ կարացին տանել ազգն Պարսից»⁶⁰¹: Հետագայում ձմեռային հարկերը գանձելու համար Երնջակից Ամիրգունա խանն ուղարկել է Դատաբեկ զորավարին, որը կոտորել է Կոթ գյուղի բնակիչներին: Գարնանը Մելիք Շահնագարը կոչ է արել հարևան տարածքների բնակչությանն ապաստանել իր մոտ և ինքն ամրացել է Ծարում ու Տպելում, և նրա հետ գնացածները «զերծան ի սրոյ և ի գրութենէ այլազգեաց»⁶⁰²: Թեև Բ. Ուլուբաբյանը կարծում է, որ բռնագաղթին ենթարկվել են նաև Գեղամա ու Ծարի գավառների բնակիչները⁶⁰³, սակայն Պ. Չոբանյանը, հենվելով վերոնշյալ սկզբնաղբյուրի վրա, իրավամբ կարծում է, որ Ծարի իշխանությունը թուրք-պարսկական պատերազմներում սովորաբար զերծ է մնացել ռազմական գործողություններից, գերեվարությունից և սովից, նույնիսկ Գեղարքունիքի մնացած հատվածներից հաճախ այստեղ են ապաստանել, ընդ որում՝ այն, որ Ծարը, մասնավորապես՝ Հաթերքը, զերծ է մնացել օսմանյան ներխուժումից, հաստատվում է նաև 1620 թ. հիշատակարանով⁶⁰⁴:

ի հայրենաց իրեանց՝ Հայք և Տաճիկք, Շիրակվանայ մինչև գաառս Գողթան»՝ հապճեպության պայմաններում երբեմն նույնիսկ չթողնելով ձեռերին և մանուկներին վերցնել: Խոսվում է Երասխի գետանցից չտուժելու մասին, սակայն դա միայն Ջուղային էր վերաբերում:

⁶⁰¹ Նույն տեղում, էջ 218:

⁶⁰² Այդուհանդերձ, մի քանի օր անց Գանձակից և Լոռիից օսմանյան բանակը հարձակվել է Գեղարքունիքի ուղղությամբ, ոմանց կոտորել են, ոմանց գերեվարել (3 անգամ): Առաքել Դավրիժեցու հաղորդումը Մագրայում շահի և մելիքի հանդիպման մասին այս հիշատակարանով հաստատվում է (տե՛ս նույն տեղում, էջ 218-219):

⁶⁰³ Տե՛ս **Ուլուբաբյան Բ.**, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 370:

⁶⁰⁴ Տե՛ս **Չոբանյան Պ.**, Քարվաճառի էթնիկ դիմագծի հարցի շուրջ, էջ 214-216:

Արևելյան Հայաստանում հայ բնակչությունը տուժել է ոչ միայն բռնագաղթից, այլև շահի ռազմերթերից: Զականի Ղարամուրատ գյուղում 1610 թ. գրված հիշատակարանում գրիչ Դավիթ Եպիսկոպոսը շարունակում է ներկայացնել շահի՝ Գանձակի և Վրաստանի ուղղությամբ արշավանքը՝ նշելով, որ երբ օսմանյան բանակը հասավ Գանձակի մոտերքը, Աղաբաբ և Չաթախ գյուղի բնակիչները հեռացան Ղարամուրատ գյուղ, և նախորդ գյուղը դատարկվել է⁶⁰⁵: Շարունակվել է Արևմտյան Հայաստանից գերեվարումների միտումը: Ամիրում նորոգված ձեռագրի հիշատակարանում նկարագրվում է 1609 թ. Տարոնից պարսկական զորքերի կազմակերպած գերեվարություն, օրինակ՝ ծեր կրոնավոր գերեվարվեց և զոհվեց⁶⁰⁶:

Վրաց բռնագաղթից հետո՝ 1618 թ., ըստ Առաքել Դավրիժեցու, շահ Աբասը ևս մեկ անգամ «վարեաց զազգս Հայոց յԱտրպատական աշխարհէ՛ ի Պարսկաստան... յոլով անգամ...», այնուհետև «զնացին նորին իշխանքն բազում զօրօք ի քաղաքն Երևան և ի գաւառս նորա, ի Գանջայ և ի գաւառս նորա, ի Թարվէզ և ի գաւառս նորա, յԱրտաիլ և ի գաւառս նորա, և սկսան քննութիւն և որոնումն առնել ի մէջ ազգին Հայոց, թէ որ ոք իցէ բնիկ բնական ի հարց և ի հաւուց տեղական, և որ ոք ոչ է, այլ յայլմէ աշխարհէ եկամուտ և ժողովածու. զբնիկսն թողին, և զեկամտացն զամենեցուն զանուանսն գրեցին ի քարտիսի, և կա-

⁶⁰⁵ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 367-368: Գանձակի գրավումից հետո գավառի ջեկիրլու սուննի մահմեդականների ցեղը բնացնջվել է շահ Աբասի կողմից (տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 113-114):

⁶⁰⁶ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 397: Ամիրում 1616 թ. գրված Ավետարանի հիշատակարանում գրիչ Հովհաննեսը գանգատվում է շահի քաղաքականությունից՝ ասելով, որ շահը «յառաջն սակա մի լաւութիւն արար և յետոյ յոյժ չարացաւ, այտ շահ Ապաս թագաւորն Պարսից: Եւ այսպէս զՀայաստան երկիրս կոխան առնելով ւտերեցին, զոր ոչ կարեն զաւերումն ընդ գրով արկանել...» (նույն տեղում, էջ 595-596):

ցուցին ի վերայ նոցա յազգէն Հայոց պետս և վերակացուս և անուանեցին զնոսա Մելիք, և նոցա յանձնեալ ասանդեցին զամենայն ժողովորդսն, զի թէ ոք պակասեսցի ի գրեալ ժողովորոցն փախստեամբ կամ այլով կերպիս, նոքա գտեալ ածցեն ի գումարս ժողովորոցն, և թէ ոչ գտցեն, ինքեանք լիցին պարտաւորք թագաւորին և արժանիս սպանանելոյ: Արդ՝ այսպիսի օրինակաւ զամենեսեան հանին ի բնակեալ տեղեացն, և վարեալ տարան ի Պարսկաստան»⁶⁰⁷: Քարագործ վարպետներին զատեցին բնակեցրին Սպահանում (զավրերի՝ զրադաշտականների մեջ)՝ շինարարական աշխատանքների համար, իսկ մնացյալ ավելի քան 10 հազար տուն հայերը բնակեցվեցին Ֆահրապատ քաղաքում և նրա գյուղերում, սակայն բնակլիմայական պայմանների և արտագաղթի անթույլատրելիության պատճառով Առաքել Դավրիժեցու ժամանակ նրանցից հազիվ 400 տուն էր մնացել⁶⁰⁸: Հիմք ընդունելով 10 հազար տուն մարդկանց մասին այս հիշատակումը՝ Հ. Նաջարյանը կարծում է, որ տեղահանվել է շուրջ 50 հազար հայ, ընդ որում՝ բռնագաղթի են ենթարկվել, ըստ նրա, ոչ թե տեղաբնիկները, այլ Երևան, Գանձակ, Թավրիզ, Արդաբիլ և հարևան շրջաններ այլ տարածքներից վերաբնակվածները⁶⁰⁹: Այս 50 հազարը հայագիտության մեջ մեծ տարածում ունեցող 300 հազարին գումարելով է, որ ուսումնասիրողների մի մասը հակված է բռնագաղթի ենթարկվածների թիվը 350 հազար համարել⁶¹⁰: Վերահաշվարկելով այս տվյալը մեզ համար ընդունելի 10 գործակցով՝ ստանում ենք ավելի քան 100 հազար թիվը, ուստի 350 հազար թիվը ևս չի դիմանում քննությանը:

⁶⁰⁷ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 355-356:

⁶⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 356-357:

⁶⁰⁹ Տե՛ս Նաջարյան Հ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները..., էջ 230:

⁶¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 209; Հակոբյան Թ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 368:

Ստորև ներկայացված աղյուսակում փորձել ենք ի մի բերել բռնագաղթի ենթարկված բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներում առկա տվյալները.

Աղյուսակ 1

	Սկզբնաղբյուրում նշված փարածքը (համադրմամբ համապատասխանեցված)	Բռնագաղթված հայ բնակիչների թվաքանակը
1	Արևմտյան Հայաստան (Կարս, Շիրակ, Արծկե, Արճեշ, Բերկրի, Խնուս ևն)	300 հազ.
2	Արարատյան կուսակալություն	առնվազն 60 հազ.
3	Նախիջևանի երկրամաս	145 հազ.
4	Արարատյան կուսակալություն, Գանձակի նահանգ, Ատրպատական (երկրորդ փուլ)	100 հազ.
	Ընդհանուր	605 հազ.

Ստացված թվի պարագայում մեզ համար լիովին ընդունելի է դառնում Ա. Մելքոնյանի կողմից հաշվարկված 420-480 հազար թիվը, որը, հիմնված լինելով Գոուվեայի տվյալների վրա, ցույց է տալիս ողջ մնացածներին: Հաշվի առնելով նաև տարբեր ուսումնասիրողների տեսակետը, որ բռնագաղթյալների մոտ մեկ երրորդը զոհվել է մինչև մշտական բնակության նոր վայր հասնելը, կարծում ենք, որ բռնագաղթյալների ընդհանուր թիվը կազմել է առնվազն 605 հազար, որից շուրջ 420 հազարը վերաբնակության սկզբնական շրջանում դեռևս ողջ է մնացել: Հետագայում բնակլիմայական պայմանների պատճառով նրանց մի մասը վախճանվել է, իսկ մի փոքր մասն էլ իսլամացման է ենթարկվել:

Թեև սկզբնաղբյուրներում բռնագաղթյալների թվում հիշատակվում են երբեմն նաև «տաճիկք», ավելի հազվադեպ՝ հրեաներ, սակայն մեր կողմից բերված ընդարձակ մեջբերումներից և եվրոպացի հեղինակների տվյալներից ակնհայտ է, որ բռնագաղթի ենթարկվածների գերակշիռ մեծամասնությունը եղել է հայ բնակչությունը: Անշուշտ, ահռելի թիվ են կազմել նաև վրա-

ցիները, սակայն նրանց բռնագաղթը Սեֆյանների ժողովրդագրական քաղաքականության հաջորդ շրջափուլում էր:

Այսպիսով, 17-րդ դարի սկզբին տեղի է ունեցել հայ բնակչության՝ նախադեպը չունեցող բռնագաղթ Հայաստանից: Բռնագաղթն ընդգրկել է Հայաստանի զգալի մասը՝ Ուրմիո լճի արևմուտքից մինչև Վանա լճի արևելյան և հյուսիսային ափեր, Գանձակից ու Սևանա լճից մինչև Կարս և Էրզրում, ընդ որում՝ բռնագաղթի մայր օջախ են եղել Բասենից ու Կաղզվանից մինչև Արարատյան ու Նախիջևանի դաշտերը, որոնք առավել տուժած շրջաններն էին: Բռնագաղթի ենթարկվեց 600 հազարից ավելի հայ, ընդ որում՝ Արարատյան կուսակալությունում մինչև բռնագաղթը կային 20 խոշոր քաղաքներ (Երևան, Նախիջևան, Շարուր, Ագուլիս և այլն) և շուրջ 1500 գյուղեր՝ շատ դեպքերում յուրաքանչյուրը 400-500 բնակչությամբ⁶¹¹: Ստացվում է, որ վարչամիավորի լոկ գյուղական բնակչության թիվը հասնում էր մինչև 600-750 հազարի, ուստի միանգամայն հնարավոր է բռնագաղթյալների թիվը շուրջ 600 հազարի շրջանակներում դիտարկելն անգամ միայն Արարատյան կուսակալության շրջանակներում հարցը քննելիս: Չմոռանանք, որ ըստ Սիդոնի եպիսկոպոսի մի գրության՝ 1587 թ. «Մեծ Հայքի» կաթողիկոսի իրավասության ներքո, առանց Աղթամարի և Գանձասարի կաթողիկոսությունների ենթակա շրջանների (Վանա լճի ավազան, Արցախ, Ու-

⁶¹¹ Տե՛ս ԷՅՅՈՒՆ Գ., նշվ. աշխ., էջ 467: Հետաքրքիր է, որ թուրք ուղեգիր Էվլիյա Չելեբիի հաղորդմամբ՝ Յուսուֆ փաշայի օրոք, այսինքն՝ 16-րդ դարի վերջին օսմանյան տիրապետության շրջանում Երևանի հողում յուրաքանչյուր գյուղ վեր է ածվել մի խոշոր քաղաքի (տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 82): Փաստորեն, ի տարբերություն միջազգային առևտրի ուղիներից հեռու գտնվող շրջանների, առևտրական ուղիների վրա գտնվող բնակավայրերը, օրինակ՝ Երևանը, Նախիջևանը, Ագուլիսը և Զուղան, չնայած օսմանյան հարկային քաղաքականությանը, այդուհանդերձ տնտեսական մեկ օրգանիզմի պայմաններում շատ արագ վերականգնվել են ավերածություններից և գերեվարումներից ու ձեռք են բերել իրենց նախկին մարդաշատությունը:

տիք), կար ավելի քան 260 հազար հայ ընտանիք⁶¹² (ավելի քան 2 մլն մարդ): Բացի այդ, ինչպես հաշվարկել էինք նախորդ գլխի վերջում, 16-րդ դարի վերջին և 17-րդ դարի սկզբին Հայաստանում հայ բնակչությունը պետք է լիներ առնվազն 4 մլն, ուստի բռնագաղթյալների թվաքանակը չի հակասում Հայաստանի բնակչության հնարավոր թվին՝ միաժամանակ աղետալի լինելով իր ծավալներով (բնակչության ավելի քան 15 %-ը):

2.3. Մեծ սովը (1606-1609 թթ.)

17-րդ դարի սկզբին Հայաստանում տեղի են ունենում ժողովրդագրական մի քանի աղետներ, որոնցից իրենց սուկալի հետևանքներով առանձնանում են պարսից շահ Աբաս Ա-ի կողմից 1604 թ. կազմակերպված բռնագաղթը և 1606-1609 թթ. համատարած սովը: Սույն հատվածում սկզբնաղբյուրների քննությամբ ներկայացնում ենք սովի պատճառները, ժամանակագրական և տարածքային ընդգրկումն ու հետևանքները:

Սովի պատճառների մեջ առանձնանում են՝

1. 1596-1610 (1591-1611) թթ. ջալալիական շարժումը Օսմանյան կայսրությունում,

2. 1603-1618 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմի ակտիվ գործողությունների առաջին փուլը (1603-1606 թթ.) Հայաստանի տարածքում, այդ թվում՝ 1604 թ. բռնագաղթի ընթացքում ցանքատարածությունների ոչնչացումը,

3. 16-17-րդ դարերի սահմանագլխին եղանակային պայմանների փոփոխությունը և մորեխների պոպուլյացիայի ակտիվացումը:

⁶¹² Տե՛ս Կարապետյան Մ., Երևանի բնակչության..., էջ 97:

ա) **Զալալիական շարժման ազդեցությունը սովի առաջացման վրա:** Առաքել Դավրիժեցին սովի առաջնային պատճառ է համարում ջալալիական շարժումը: Հետաքրքիր է, որ նրա երկի 7-րդ գլուխը վերնագրված է՝ «Յաղագս յայտնելոյ Զալալոցն եւ սաստիկ սովուն եւ մարդակեր գայլոցն, եւ այլ եւս աւարառութեանցն՝ որք ժամանեցին ի վերայ աշխարհի»⁶¹³: Հայ պատմագրի նմանօրինակ մոտեցումը միանգամայն ընդունելի է ժամանակակից հետազոտող Ս. Ուայթի համար, որն իր ուսումնասիրության մեջ շեշտում է հայ հեղինակի՝ առաջնային սկզբնաղբյուր լինելու հանգամանքը⁶¹⁴:

«Զալալիների» շարժումն իր անվանումն ստացել է 1519 թ. Թոխատում հակակառավարական ապստամբական ելույթ կազմակերպած ավևի քարոզիչ, շեյխ Զալալի (Զելալի) անունից: Օսմանյան կայսրությունում հետսովեյմանյան ժամանակաշրջանում խորացող տնտեսական ճգնաժամը (դրամի արժեզրկումը և կենտրոնացված հարկման ծանրացումը), օսմանյան էֆենդիական խավի տնտեսական և ենիչերիների քաղաքական զորեղացումը, դեշիրմեի (մանկահավաքի) համակարգի քայքայմանը զուգընթաց մահմեդական միջին հողատերերի ռազմական ուժի շահագործումը, ինչպես նաև հարևան պետություններում առկա հասարակական-քաղաքական խնդիրներն այնպիսի մտայնություն էին առաջացրել օսմանյան թիմարների (տարեկան 20 հազար ակչեից պակաս հարկ վճարելու պարտավորությամբ պարգևական հողերի) տեր սիպահիների շրջանում, թե իրենց նվազող դիրքերը հնարավոր է ամրապնդել ռազմական գործողություններ իրականացնելով⁶¹⁵: Սա, բնականաբար, դիտվելու էր որ-

⁶¹³ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 103:

⁶¹⁴ Տե՛ս White S., նշվ. աշխ., էջ 183-184:

⁶¹⁵ Տե՛ս Griswold W. J., The Great Anatolian Rebellion (1000–1020/1591–1611), Islamkundliche Untersuchungen, Vol. 83, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983, էջ 27-78:

պես կենտրոնական իշխանությունների դեմ անհնազանդություն: Նման մտայնությունը համակեց նախևառաջ կայսրության փոքրասիական նահանգները, որտեղ թիմարներ ունեցող առաջնորդներին հաճախ տանում էին իրենց հողերից հեռու՝ եվրոպական երկրների դեմ պատերազմելու: Թեև Ա. Տվերիտինովան և Մ. Զուլայանը ջալալիների գործողությունները համարում են օսմանյան իշխանությունների դեմ ուղղված գյուղացիական շարժում⁶¹⁶, այդուհանդերձ Ա. Աբրահամյանն իրավացիորեն կարծում է, որ ջալալիների շարժումը գյուղացիական չէր⁶¹⁷: Եվ իսկապես, շարժումն արտահայտում էր միջին հողատերերի շահերը օսմանյան կենտրոնական իշխանության ժամանակավոր թուլացման պայմաններում՝ ծանր դրության մեջ դնելով հատկապես ոչ մահմեդականներին, այդ թվում՝ հայ բնակչությանը: Սկիզբ առած զանգվածային թալանը, հարկային լրացուցիչ պարտավորությունները, այնուհետև՝ համատարած սովը և ժանտախտի համաճարակն ստիպում են հայ բնակչությանը դիմել զանգվածային արտագաղթի:

Ջալալիական շարժումն ընդգրկում էր Փոքր Ասիան, Ռումելին, Սիրիան, Իրաքը, Արևմտյան Հայաստանը, որոնցում տընտեսական կյանքը, հատկապես՝ առևտուրը և գյուղատնտեսությունը խաթարվել էին⁶¹⁸: 17-րդ դարի թուրք պատմագիր Քյաթիբ Զելեթին «Ֆեզլեթե» աշխատության առաջին հատորում նկարագրում է ջալալիական շարժման առաջին ալիքը և Կարա Յազը-

⁶¹⁶ Տե՛ս **Тверитинова А.**, Восстание Кара Языджи – Дели Хасана в Турции, Москва-Ленинград, 1946, էջ 59, 71, 78; **Զուլայան Մ.**, Ջալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ, էջ 130-131, 139, 217-218:

⁶¹⁷ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ ԺԳ (առաջաբան):

⁶¹⁸ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 75: Տե՛ս նաև **Զուլայան Մ.**, Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., էջ 135-147:

ջի⁶¹⁹ ապստամբությունն Ուրֆայում 1596-1601 թթ.⁶²⁰, այնուհետև՝ Դելի Հասանի ելույթ⁶²¹: Ըստ թուրք հեղինակի՝ այս ապստամբությունների հետևանքով գրեթե կրկնակի արժեզրկվել են օսմանյան ակչեն և դուրուշը⁶²²: Նրա հավաստմամբ՝ ջալալիական շարժումը 7-8 տարի է տևել՝ մինչև 1607 թ., որի հետևանքով Օսմանյան կայսրության արևելքում երթևեկությունը խանգարվել է 15 տարով⁶²³: Սա հանգեցնում էր նշված տարածքներով միջազգային առևտրի խաթարմանը:

Առաքել Դավրիժեցու բնորոշմամբ՝ Յազըջի և Հասանի ապստամբությունների հետևանքով Ամիդից (Դիարբեքիրից) կես օրվա տարածությունից հետո մինչև Կոստանդնուպոլիս ավերակ էր⁶²⁴: Աշխատության մեկ այլ հատվածում պատմիչը ևս մեկ անգամ նշում է, որ ջալալիների ավերածությունների պատճառով Կոստանդնուպոլիսից մինչև Երեվան ավերակ էր դարձել, և այս պատճառով «հողագործք և երկրագործք՝ որք յիւրաքանչիւր տեղիս գոյին, յերկիւղէ և յահէ սոցա փախուցեալք ի բերդս և ի դղեակս, և ի փապարս լերանց ամրանային. և ոչ կարէին առնել զերկրագործութիւն, վասն որոյ սերմանել և հնձել և կալ և կուտ բարձաւ ամենևին: Եւ սկսաւ լինիլ սղութիւն հացի և ամենայն ուտելի իրաց և ո՛չ գտանիւր. և թէ ուրեք ուրեք ևս գտանիւր, և այն

⁶¹⁹ Կարա Յազըջին հայկական, օսմանյան և եվրոպական սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում է նաև «Կարա Յագիջի», «Կարա Յագիճի», «Կարա Յագըճի», «Կարա Յագըջի», «Ղարա Յագիջի», «Ղարա Յագըջի», «Ղարա Յագիջի» և նմանատիպ այլ ձևերով: Մենք առաջնային ենք համարել թուրքական սկզբնաղբյուրներում օգտագործվող գրելաձևը, քանի որ Կարա Յազըջին օսմանյան իրականության ներկայացուցիչ էր:

⁶²⁰ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 79-81:

⁶²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 82-85:

⁶²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 80:

⁶²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 82, 84:

⁶²⁴ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 429:

ևս ծանր գնոյ»⁶²⁵: Փաստորեն, ջալալիների շարժման պատճառով անձի ապահովությունից զրկված գյուղացիությունը դուրս չէր գալիս դաշտ, ջալալիները չէին թողել նաև անասուն և սերմացու: Այս ամենը հանգեցրել էր ապրանքների բազմակի գնաճի, հատկապես՝ հացի և աղի, ընդ որում՝ այն ընդգրկել էր թե՛ Արևելյան և թե՛ Արևմտյան Հայաստանը⁶²⁶:

Այս իրավիճակը հանգեցրել էր և՛ միջազգային առևտրի, և՛ գյուղատնտեսական գործունեության արգելակմանը: Քանի որ մարդու սննդի առնվազն 80 %-ն ուշ միջնադարում ստացվում էր հողից⁶²⁷, հողագործական աշխատանքների խափանումը կարող էր հանգեցնել ժողովրդագրական մեծ աղետի՝ համատարած սովի: Ավելին, առևտրային կապերի խզումն իր հերթին զրկում էր սննդի և այլ ռեսուրսների այլընտրանքից, ինչը ևս սովի առաջացման նպաստավոր պայման էր:

17-րդ դարի թուրք պատմագիր Կոչի բեյը ներկայացնում է տնտեսական կյանքի վատթարացման ազդեցությունը ժողովրդագրական գործընթացների վրա՝ նշելով, որ ջալալիական շարժումն ընդգրկել է Անատոլիայի, Կարամանի, Սեբաստիայի, Մարաշի, Հալեպի, Դամասկոսի, Ուրֆայի, Դիարբեքի, Էրզրոմի, Վանի և Մոսուլի նահանգների գյուղերն ու գյուղաքաղաքները, որոնք ավերվել են. «Վրանաբնակները և թուրքմեն ցեղերը, հպատակությունից դուրս գալով, աղքատ ուսանների նկատմամբ ծայր աստիճանի բռնություններ գործադրեցին, որի պատճառով բազմաթիվ գյուղեր ավերվեցին»⁶²⁸: Ռայաների, այսինքն՝ ոչ մուսուլ-

⁶²⁵ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 108:

⁶²⁶ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ժԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, հիշատակարաններ № 166, 224, 244, 254, 345, 354, 366, 549: Վերջինս Ազարիա Սասնեցու կողմից գրված հիշատակարանն է, որ քանիցս հղվել է Մ. Զուլայանի աշխատություններում:

⁶²⁷ Տե՛ս **Бачи М.**, նշվ. աշխ., էջ 18-19, 22-23:

⁶²⁸ «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 231:

ման հպատակների վիճակի մասին շարունակելով խոսել՝ նա արձանագրում է, որ նրանք հարկատու են, ուստի նրանց ապահովությունը պետք է իբր երաշխավորված լինի արդարադատությամբ, «իսկ ներկայումս աշխարհը քայքայված է, ռայաները ցրված են, գանձարանը դատարկ է...»⁶²⁹: Այսպիսով, թուրք հեղինակը ցույց է տալիս ջալալիական շարժման բացասական ազդեցությունը ոչ մուսուլման, հետևաբար և հայ բնակչության ժողովրդագրական գործընթացների վրա: Պատահական չէ 17-րդ դարի հայ մատենագիր, եկեղեցական գործիչ Գրիգոր Դարանացին նշում, որ ջալալիների շարժումից առանձնակի տուժել է «տառապեալ վշտատես ազգացս (ազգս – Մ.Մ.) Հայոց աշխարհին»⁶³⁰: Համանման տեղեկություններ է հաղորդում նաև Առաքել Դավրիժեցին:

Հայկական աղբյուրներում ջալալիների մասին հիշատակումներն ի հայտ են գալիս 1591 թ.: 1611 թ. մի հիշատակարանում ջալալիների շարժումը ներկայացվում է 1591-1611 թթ.⁶³¹: Ավելի ուշ շրջանի մի աղբյուրի՝ Անանուն Վանեցու տարեգրության (18-րդ դար) համաձայն՝ Քոռոլլին, Գզիբոլլին և շատ ուրիշներ 1591 թ. ջալալի դարձան⁶³²: Մեկ այլ, անորոշ հիշատակում կա 1596 թվին. «...ջալալնի (ջալալին – Մ. Մ.) ելաւ յիւր աշխարհն ահ և փախ ի գեղ և ի գաւառ, և թալան շատ գործեցաւ...»⁶³³: Ի սկզբանե հիշատակությունների զգալի մասն առնչվում էր Արևմտյան Հայաստանի արևմտյան վարչամիավորներին: Սակայն վերը վկայակոչված 1611 թ. հիշատակարանում նշվում է անսովոր տարածք, մասնավորապես՝ Իբրահիմ բեկը 6 տարի ավել-

⁶²⁹ «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 232:

⁶³⁰ Գրիգոր Դարանացի, էջ 125-126:

⁶³¹ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 437-448:

⁶³² Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 355:

⁶³³ Նույն տեղում, էջ 173:

րածություններ է կատարել Մուշում, ոմն Շարաֆ թալանել է Երևանը և Մշո դաշտը⁶³⁴: Բաբերդում ընդօրինակված ձեռագրի 1638 թ. հիշատակարանում ջալալիների շարժման սկիզբ է նշվում 1603 թ.⁶³⁵, ինչը, անշուշտ, բխում է տեղական առանձնահատկությունից: Այսօրինակ հիշատակությունները ցույց են տալիս ջալալիական շարժման ժամանակագրական ընդգրկման և ասպատակիչ գործողությունների աշխարհագրության ընդարձակումը: Արդի ուսումնասիրություններում ջալալիական շարժումը թվագրվում է 1596-1610 թթ.⁶³⁶, թեև դրանից առաջ (1591 թ.) և հետո (1611 թ.) առկա են դրվագային հիշատակություններ թե՛ օսմանյան և թե՛ հայկական սկզբնաղբյուրներում:

Պարսից շահ Աբաս Ա-ի կողմից «գրաժին արևելեայ աշխարհիս», այսինքն՝ Արևելյան Հայաստանն ավերելու, «սկսեալ ի Կոստանդնուպօլսէ մինչ ի յերևան քաղաք» օսմանյան ավերածությունների և ջալալիների «ի կողմանս երկրին Օսմանցոց» առավել ասպատակելու հետևանքով Առաքել Դավրիժեցին թվարկում է 1599-1605 թթ. շուրջ երկու և կես տասնյակ ջալալի հրամանատարների անուններ՝ հազարավոր մարտիկներով: Նրանցից առաջինը խոսում է Կարա Յազըջիի մասին, որը Ուռհայից, Թոխատից, Սեբաստիայից, Պրուսայից, Անկյուրիայից և այլ վայրերից երկու տարվա խարաջի հարկ է վերցրել⁶³⁷: 1600 թ. կառավարական բանակը՝ վեզիրի ղեկավարությամբ, Ուռհայից ուղարկվում է Ամիդ՝ Յազըջու դեմ, իսկ վերջինս, Ամիդից դուրս գալով, «ի Կոստանդնուպօլսէ մինչև Յամիթ (յԱմիդ – Մ.Մ.) գեաւղ և քաղաք շէն չեթող զամէնն ակերեց»⁶³⁸: Խաղալու գյու-

⁶³⁴ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 437-448:

⁶³⁵ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 723-724:

⁶³⁶ Տե՛ս **White S.**, նշվ. աշխ., էջ 185:

⁶³⁷ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 107-108:

⁶³⁸ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 515: Հմմտ. էջ 516-518:

ղում ընդօրինակված Շարակնոցի 1601 թ. հիշատակարանում Կարապետ երեցը խոսում է Կարա Յազըջի կողմից քրիստոնյաների հալածանքների մասին⁶³⁹, իսկ Վասպուրականի Կարմրավոր վանքում ընդօրինակված ժողովածուի 1603 թ. հիշատակարանում նշվում է Խիզանի Ս. Հակոբ վանքի առաջնորդ Ստեփանոս եպիսկոպոսի սպանության մասին⁶⁴⁰:

Փաստորեն, ջալալիական ապստամբական ելույթներն ուղեկցվել են թալանով և ջարդերով: 1601 թ. Կարա Յազըջին ջարդ կազմակերպեց Սեբաստիայում, 1602 թ. շարժվեց Թոխատ, Ջելա, Ամասիա, Մարզվան, թալանեց եկեղեցական սպասք, գերեվարեց պատանի տղաների, և Թոխատի բնակիչները շուրջ 3 ամսով հեռացան քաղաքից⁶⁴¹: Խիզան քաղաքում ընդօրինակված ձեռագրի 1603 թ. հիշատակարանում նշվում է, որ Կարա Յազըջին Թոխատն ավերեց, շատերին գերեց կամ սպանեց⁶⁴²: 1603 թ. Թոխատում Ստեփանոս Թոխատեցու հիշատակարանում ասվում է. «2 (6) և (7) տարու ի վեր տղակներն զամենն առին և հագուցին. զի մինչև ԻՌ (20000) տղայ առեր էին ի հայէ և ի տաճկէ. և բազում սարկաւագունք և տղվաթորաց տղայք տարան և զծնօղսն աղէխարշ արարին»⁶⁴³: Սեբաստիայում և Խիզանում ընդօրինակված ձեռագրի 1603 թ. հիշատակարանում նշվում է, որ Յազըջին Սեբաստիայում ավելի քան 20 հազար մարդ կոտորեց, 800 «անմեղ տղայս ի Հայոց և ի Հռոմոց գերի վարեաց»⁶⁴⁴: 1604 թ. մի հիշատակարանում էլ ասվում է, որ Կարա Յազըջին Սեբաստիայի գրավումից հետո «անխնայ

⁶³⁹ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 40-41:

⁶⁴⁰ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 115-117:

⁶⁴¹ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 160:

⁶⁴² Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 114-115:

⁶⁴³ Նույն տեղում, էջ 125-126:

⁶⁴⁴ Նույն տեղում, հիշատակարան № 138: Հմմտ. № 354:

կոտորեաց բազում քրիստոնեայս և զմանկունս նոցա գերի տարեալ... ամայի մնաց Սեփաստիայ (Սեբաստիայ – Մ.Մ.) թեմովն և վիճակովն բազում ժամանակս, բայց գոհանամք զԱստուծոյ, զի յետ սակաւ ժամանակի եղև կրկին խաղաղութիւն, որ ցրուեալ և ճապաղեալ ժողովուրդն հաւաքեցան ի թվին ՌԾԳ (1604)»⁶⁴⁵: Փաստորեն, Կարա Յազըջիի ելույթն ուղեկցվել է Փոքր Հայքի և Հայոց Միջագետքի հայ բնակչության թալանով, սպանություններով, գերեվարություններով, ընդ որում՝ գերեվարվել են հիմնականում պատանի տղաները, որոնց հնարավոր էր օգտագործել կառավարական ուժերի դեմ ռազմական գործողությունների ժամանակ:

Հայ հեղինակները գանգատվում են ոչ միայն Կարա Յազըջիի, այլև այլ ջալալիների գործողություններից: 1606 թ. հիշատակարանում Կիրակոս երեցը բողոքում է ջալալի Թավուլի գործունեությունից՝ «զԴ (4) կողմանս աշխարհիս ւերեց և այրեց զամէն քաղաք և զգիւղս. և գերի տարաւ զամէն ազգ թէ՛ հայ, թէ՛ տաճիկ. ո՛վ կարէ պատմել զանաւրէնութիւնն սորա ի սովոյ և ամենայն իրաց»⁶⁴⁶: 1606 թ. մեկ այլ հիշատակարանում ասվում է, որ Խարբերդի գավառում Թավուլը «Ե (5) ամիս ի դաշտըն նստաւ, զգեղորայքն այրեց, շինութիւն պակասեցաւ»⁶⁴⁷: Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ Թավուլի գործողություններից տուժել է ոչ միայն Խարբերդի գավառը, այլ նաև Բայուն⁶⁴⁸: Տրապիզոնում 1608 թ. գրված Ավետարանի մեկնության հիշատակարանում նշվում է Թավուլի՝ նաև Երզնկա և Տարոն ներխուժելը⁶⁴⁹: 1608 թ. մեկ այլ հիշատակարանում էլ փաստվում է ավելի քան 20 հազար մարդու կոտորած ջա-

⁶⁴⁵ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 132-133:

⁶⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 237-238:

⁶⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 215:

⁶⁴⁸ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 479:

⁶⁴⁹ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 293-295:

լալիների կողմից⁶⁵⁰: Զալալիների գործած ապօրինությունների հետևանքներն այնքան սարսափելի էին, որ անգամ շուրջ մեկ հարյուրամյակ անց հայ մշակութային գործիչ, մատենագիր, մաթեմատիկոս և աստղագետ Ավետիք Տիգրանակերտցին (17-րդ դարի երկրորդ կես – 18-րդ դարի առաջին կես) ավարտառական կենցաղ ունեցող աֆրիկյան մի ցեղի, որ բնակվում էր Եգիպտոսից հարավ, բնութագրում է հետևյալ կերպ. «...ցանել վարել չգիտեն, արուեստ և բանել չգիտեն. այլ են որպէս վայրի գազան և անասուն... **ճալալու են** (ընդգծումը մերն է – Մ.Մ.), զայլոց վաստակու խլեն»⁶⁵¹:

Հետաքրքիր է, որ, ըստ Ա. Տվերիտինովայի և նրան հետևող Մ. Զուկայանի, 1608-1610 թթ. ջալալական շարժումները ղեկավարում էին արաբ և քուրդ առաջնորդներ⁶⁵²: Ինչպես նկատել է Ա. Հովհաննիսյանը, Երևանի՝ նույնիսկ դեռևս 1604 թ. գրավմանը պարսից զորքի շարքերում մասնակցած թյուլենցի և գյոքդուվաք կոչվող 3 հազար ջալալիների մի մասը, ըստ Նայիմիի ժամանակագրության ուղղակի և Առաքել Դավրիժեցու անուղղակի (շահ Աբաս Ա-ի մոտ ապաստանած քրդերը) տեղեկության, քրդեր էին⁶⁵³: Արևմտյան ուսումնասիրողների մեծ մասը, հիմք ընդունելով օսմանյան սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները, շարժման մասնակից զանգվածներին համարում է թյուրքալեզու, մասնավորապես՝ թուրքմենական կիսաքոչվորական ցեղերի ներկայացուցիչներ, որոնց մասին, սակայն, հիշատակություններն առավել հաճախ են Արևմտյան Հայաստանից արևմուտք

⁶⁵⁰ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, հիշ. № 388:

⁶⁵¹ «Բազմավէպ», 1897, թիվ 10, էջ 461-462: Տե՛ս նաև **Միրզոյան Հ.**, XVII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն, Երևան, 1983, էջ 40:

⁶⁵² Տե՛ս **Զուկայան Մ.**, Զալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ, էջ 139-140, 219-220:

⁶⁵³ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ա.**, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 2, էջ 81:

ընկած փոքրասիական տարածքներում: Այնուամենայնիվ, ջալալիական շարժումն էթնիկականացնել հնարավոր չէ, քանի որ այն էթնիկական որևէ կոնկրետ հենարան չուներ և համալրվում էր մահմեդական այլևայլ ցեղերից:

Ջալալիական շարժման ժողովրդագրական գլխավոր հետևանքը ոչ այնքան բազմաթիվ զոհերն ու գերեվարվածներն էին, որքան սովը, որի մասին հիշատակումներն ի հայտ են գալիս դեռևս 1601 թ., երբ Կարա Յազըջին Սեբաստիայում կողոպուտ և կոտորած արեց, ինչի պատճառով էլ սով սկսվեց⁶⁵⁴: Հիշատակումները շատանում են 1604 թ., երբ ջալալիական շարժմանը գումարվում է թուրք-պարսկական հերթական պատերազմը: Խիզանում ընդօրինակված Յայսմաուրքի 1604 թ. հիշատակարանում խոսվում է երկրի վիճակի մասին՝ սով, գերություն, կոտորած, ավերածություն, գիշակերություն, մարդակերություն, և Սեբաստիայի կողմերում «բազումք սովամահ եղեն»⁶⁵⁵: Մոկսի Ծպատ անապատում ընդօրինակված Շարակնոցի 1604 թ. հիշատակարանում Գրիգոր աբեղան գրում է, որ «ներիմք ի սովոյ և ի սղութենէ հացի և ի հարկապահանջութենէ այլազգեաց»⁶⁵⁶: Վարդան Բաղիշեցու ժամանակագրության (17-րդ դար) համաձայն ևս 1604 թ. «եղև սով սաստիկ մինչ զի կերին մարդիկ զձի և զջորի այլ և զմիմեանս ևս»⁶⁵⁷: Մոկսի գավառակում գրված և Խիզանում ծաղկեցված Ավետարանի 1605 թ. հիշատակարանում գրիչ Հովհաննես քահանան գանգատվում է ծանր հարկապահանջությունից և գրում. «Եւ է սղութին մեծ...»⁶⁵⁸: ...ի Սևաս-

⁶⁵⁴ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 477:

⁶⁵⁵ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 136-137:

⁶⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 152-153:

⁶⁵⁷ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 394:

⁶⁵⁸ Մեր կողմից բաց թողնված հատվածում նշվում են պարենային ապրանքների գները:

տու երկիր (իմա՝ Սեբաստիայի նահանգ – Մ.Մ.) շատք զտղայք կերան, և ի մեր երկիրս և ի ծովուս բոլորն Ժ (10) օր խոտով և բաջարով (բանջարով – Մ.Մ.) անցուցանէին, և բազումք սովամահ եղեն»⁶⁵⁹: 1605 թ. մի հիշատակարանում նորոգող Թումա երեցը գրում է, որ կատարել է իր գործը «ի դառն և ի նուրբ ժամանակս՝ ի սով, և ի սուր, և ի մահտարածամատենիս, որ ուտէին զամենայն գարշելիս, և զպիղծն շուն, և զկատու, և զմիս մեռելոց ուտէին, հայր և մայր իրեանց զաւակն ուտէին»⁶⁶⁰: Մոկսի Սեպ գյուղում 1605 թ. ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում գրիչ Մխիթարը գանգատվում է հարկապահանջությունից, հացի թանկացումից և սղոթյունից, պարսից բանակի՝ Վանի վրա հարձակումից և արյունահեղությունից⁶⁶¹: Փաստորեն, վերջին հիշատակարանի հեղինակը խոսում է սովի մեկ այլ պատճառի՝ թուրք-պարսկական պատերազմի մասին ևս:

բ) Թուրք-պարսկական պատերազմական գործողությունների ազդեցությունը սովի առաջացման վրա: Զալալիական շարժմամբ հարուցված սովն ավելի մեծ ընդգրկում է ստանում օսմանյան զորահրամանատար Ջղալօղլի Սինան փաշայի՝ պարսկական արշավանքից դեպի Վան գալուց հետո, երբ նախ իր զորաշարժը, ապա պատասխան պարսկական ներխուժումն ու Վանի նահանգի հայ բնակչության կորուստները սովի խորացման պատճառ են դառնում: Արտամետում 1605 թ. ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում գրիչ Կարապետ երեցը ներկայացնում է, որ Ջղալօղլին շահ Աբասի դեմ մարտերից հետո Վան վերադառնալիս «աւերեաց զՎանայ աշխարհն (իմա՝ Վանի նահանգը – Մ.Մ.) զամեն...: ... Զայն ժամ սովն կալաւ զարարածս, որ եղ[և] քիլայ ցորեան [ի ութ ափասի], [ապա] գնող կէր և ծախող

⁶⁵⁹ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 180:

⁶⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 179:

⁶⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 191-192:

չկեր... Որ ի սովու կերան հայք գշուն և զկատու, էշ և ձի և կաշիք նոցա: Աղքատք ժողովէին զերեք չորս տարու չոր ոսկերներն և սղկէին և ուտէին և կոտուց կոտուց մեռանէին... Որ կերու մայր զորդին, հայրն ծախեսաց զորդին Բ (2) կորեկ հաց, որ մեռան ի սովու հազարք հազարաց և բիւրք բիւրոց...»⁶⁶²: Գրիչը ներկայացնում է նաև սովի պատճառով սկիզբ առած արտագաղթի մեծ ալիքը և սովյալների զանգվածային մահացության որոշ վիճակագրություն. «Եւ այն, որ մնաց փախեան ի Զգիրէն (Զեզգիրէն – Մ.Մ.), ի Բաղդատ և յԱրաքստան, ի յԱսորեստան (իմա՛ Ասորիք – Մ.Մ.), ի Թաւրիզ, ի Ղազմին (Ղազվին – Մ.Մ.) և ի Խորասան և ի Գուռջրստան (իմա՛ Վրաստան – Մ.Մ.), և խազարէն (հազարէն – Մ.Մ.) մէկ չի դարձօ ի յետս, ամենեքեան մեռան ի ղարիբութիւն: [Որ] ի Զգիրէն ի քաղաքն միայն իրեցներն [խսապ] արին ամենքն զիւրեանց թաղածն՝ ԽՌ (40000) մարդ էր մեռեր, թո՛ղ զայն որ ի բուքն խեղդեցան և կամ ի գետն անկան և թո՛ղ զայլ քաղքունէքն (քաղաքսն – Մ.Մ.), որ ի Սալմաստայ մինչև ի Գուռջրստան և մինչև յԱստամբուլ և հիախսակողմով մինչև յԱմիթ (յԱմիթ – Մ.Մ.) և յԱլապ (ի Հալէպ – Մ.Մ.) եղև անմարդաբնակ, որ առջք և գայլք, խոզք և մարդակերքն ի շուռ գային»⁶⁶³: Այստեղ հիշատակվող

⁶⁶² «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 193-194: Հմմտ. «Մեղու Հայաստանի», 1876, թիվ 38, էջ 2-3; **Тер-Аветисян С.**, Город Джуга, Тбилиси, 1937, с. 48-49; **Բարխուտարեանց Մ.**, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 297-298:

⁶⁶³ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 194: Հմմտ. «Մեղու Հայաստանի», 1876, թ. 38, էջ 2-3; **Բարխուտարեանց Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 297-298: Ի դեպ, Վ. Հակոբյանը և Ա. Հովհաննիսյանը 244 համարի ներքո հրատարակած այս հիշատակարանում մահացածների համար նշել են ՌԽ թիվը, որը չի համընկնում փակագծերում նշված 40 հազարի հետ: Քանի որ ձեռագիր Ավետարանը կորած է համարվում, ուստի անճշտության պատճառը հասկանալու համար մենք դիտարկել ենք հիշատակարանի սկզբնական հրատարակությունները: Առաջին անգամ 1876 թ. այն հրատարակել է Աղեքսանդր Արարատյանցը, որին Ավետարանը ցույց է տվել Գանձակի Փիք գյուղի հոգևորական Տ. Պողոս քին. Մամիկոնյանը: Հրատարակության մեջ նշված է ոչ թե ՌԽ, այլ՝ ԽՌ

բութը լրացուցիչ հանգամանք կարող էր լինել սովի խորացման համար: Բացի այդ, Կարապետ երեցը փաստում է, որ օսմանյան իշխանություններն անգամ այդ սուկայի իրադրության պայմաններում աշխատում էին պարենավորման խնդիրը լուծել հայ բնակչության հաշվին. «Եւ այն անօրէն և պիղծ գազանաբարոյ ազգն Հռոմեցիքն (իմա՝ օսմանյան բանակը – Մ. Մ.) բռնէին զմարդիքն Հայոց, չարչարէին և զնոսա ամաւթն ծամէցնէին և ասէին «Մեզ հաց և զահրա տւէք». և նոքա ոչ ունէին զատ որ տային նոցա [և] չարաչար մահուամբ սպանանէին զհայս»⁶⁶⁴: Գրիչը, ինչպես ուշմիջնադարյան արևմտաեվրոպական հեղինակները Եվրոպայում բռնկված սովի և համաճարակների պարագայում, այս ամենը համարում է մեր մեղքերի համար աստվածային պատիժ և նշում, որ Աստված «յառաջ եբեր զխաշանց մահն, որ երեկ յարևելից և գնաց մինչև ի մուսս արևու, ի հիախոյ ի հարաւ...: Ամէն յինչըսէն մէկն մնայր: ...Եւ յետոյ եբեր զմարդկային պատուհասն, որ ի սովու կերան զմիմեանս..., որն մեռան կորան, որն **թուրքացան** (ընդգծումը մերն է – Մ.Մ.), և որն փախան, այլ ոչ դարձան իրենց տեղն...: Մինն ի բազմաց եղկելի գծողս էր, որ առի զընտանիքն իմ և գնացի ի Զգիրէն»⁶⁶⁵: Այս հիշատակարանից պարզ է դառնում, որ սովի և ժանտախտի տարածմանը զուգընթաց տարածում է ունեցել դրանց հետ առաջին հայացքից որևէ կապ չունեցող թուրքացման կամ մահմեդականացման գործընթացը, ինչը պայմանավորված էր ապրուստի նվազագույն միջոցների հասանելիության՝ կրոնական պատկանելությամբ տարբերակված լինե-

(տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1876, թ. 38, էջ 2): ԽՆԷ նշված նաև երկրորդ հրատարակությունում (տե՛ս **Բարխուտարեանց Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 297): Քանի որ առաջին երկու հրատարակիչները Ավետարանը տեսնելու հնարավորություն են ունեցել, ուստի հատվածը մեջբերելիս գրել ենք նրանց հրատարակած տվյալը:

⁶⁶⁴ Նույն տեղում:

⁶⁶⁵ Նույն տեղում: Գրիչը ներկայացնում է, որ օտարության մեջ վախճանվել են կինը, եղբայրը, հարսները, որդին և դուստրերը:

լու հետ, որը փաստվում է նաև մեր մեջքերած մյուս հիշատակարանների տվյալներով:

Սովի աշխարհագրական ընդգրկման տեսանկյունից ուշագրավ է, որ 1601 թ. այն հիշատակվում էր միայն Սեբաստիայի նահանգում, իսկ 1604-1605 թթ.՝ նույն նահանգում, ինչպես նաև ջալալիական շարժման մնացյալ օջախներում (հատկապես՝ Հարավարևմտյան Հայաստանում ու Հայոց Միջագետքում) և հատկապես թուրք-պարսկական պատերազմական գործողությունների թատերաբեմում գտնվող Վանի նահանգում:

1606 թ. սկսած՝ սովի մասին հիշատակումներն աղբյուրներում սովորական երևույթ են դառնում՝ ընդգրկելով Հայաստանի գրեթե ողջ տարածքը: 1606 թ. մի հիշատակարանում խոսվում է հայոց ազգին համակած սովի և գերեվարումների մասին. «Ահա Գ (3) ամ է որ իբրև զուռ (զուռի – Մ.Մ.) կը դողամք ի շահէն Պարսից: Եւ առաւել զայս տահին (տարին – Մ.Մ.), թէ որպիսի սով եղև ի Խարսայ (Կարսայ – Մ.Մ.) քաղաքին և իւր բոլոր գաւառքն: Հանց սով եղև որ շուն և կատու ուտէին, բայց յետոյ մեռանէին»⁶⁶⁶: Այս հիշատակումը կարևոր է նաև այն տեսանկյունից, որ փաստում է 1555 թ. Ամասիայի հաշտությամբ Կարսի չեզոք գոտու ամայացումից և 1604 թ. շահ Աբասի կողմից նույն տարածքից շուրջ 20 հազար մարդկանց բռնագաղթից⁶⁶⁷ հետո Կարս քաղաքում և նրա գավառներում բնակչության առկայության մասին, ինչը հաճախ կասկածի տակ է դրվել թուրք պատմաբանների կողմից:

1606 թ. սովի մասին հիշատակումները ոչ թե սահմանա-

⁶⁶⁶ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 236: Մարտիրոս Խալիֆայի ժամանակագրությամբ (18-րդ դար) ևս փաստվում է, որ 1606 թ. «մեծ սով անկաւ, որ շուն և կատու կերին, նաև մարդագայլքն երևեցան» («Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 482):

⁶⁶⁷ Տե՛ս **Առաքելեան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 63-64:

փակվում են ջալալիական շարժման մայր օջախով կամ թուրք-պարսկական պատերազմների անմիջական թատերաբեմով, այլ աչքի են ընկնում Հայաստանի և հարակից տարածքների համընդհանուր ընդգրկմամբ: Հակոբ Կարնեցին իր ժամանակագրության մեջ գրում է. «Ի թվականութեանս մերում ՌԾԵ (1606) սով սաստիկ է եղեար, որ մարդ զմարդ, շուն և կատու կերեալ են ի վերին աշխարհս⁶⁶⁸ բովանդակ՝ Յանկիրու և Ղայսարու (Կեսարիոյ – Մ.Մ.) հետ մինչև ի Թարվէզ (Թարւէզ – Մ.Մ.), Վան և Բաղէշ, Համթայ սանճախն (յԱմդայ սանջակն – Մ.Մ.), բոլորն Գ (3) տարի»⁶⁶⁹: Անանուն ժամանակագրության (17-րդ դար) համաձայն՝ 1606 թ. «խիստ սով եղև ի քաղաքն Վան և Յարզըռում... և այնչափ մարդ ջարդեցաւ ի սովուն, որ ոչ կարէին թաղել...: ...Դարձեալ ի սոյն թուին սաստիկ սով եղև յԸստամպօլու մինչև ի Թավրէզ, ի Բաղդադայ մինչև ի Դամուր ղափին...»⁶⁷⁰: 1606 թ. մեկ այլ հիշատակարանում պարսկա-օսմանյան արյունահեղ բախումների ընթացքում խոսվում է պարսից բանակի կողմից Վանի ուղղությամբ արշավանքի սոսկալի հետևանքների մասին, քանզի «բազում կոտորում արաց հայ ու տաճիկ, բազում քահանայք, բազում գերիք տարան, որ թին ու համարն չիմացանք», և Ջղալօղլիի՝ դեպի Ամիդ նահանջից հետո Ամիդից մինչև Թավրիզ հացահատիկի դաշտերի ոչնչացման պատճառով հացի սոսկալի գնաճ գրանցվեց, ու այնպիսի սով սկսվեց,

⁶⁶⁸ Հակոբ Կարնեցին «Վերին Աշխարհ» կամ հատկապես «Վերին Հայք» անունով է հիշատակում էրզրումի նահանգը: Սա բխում է Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի անվանումից (առավել մանրամասն տե՛ս **Մալխասյան Մ.**, Հակոբ Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Հայոց» երկը՝ պատմաաշխարհագրական հետազոտությունների սկզբնաղբյուր, էջ 110-125):

⁶⁶⁹ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 239:

⁶⁷⁰ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 283: Դամուրը քաղաք էր Միջերկրական ծովի արևելյան ափին, որն այժմ կազմում է Լիբանանի մայրաքաղաք Բեյրութի ագլոմերացիայի մի մասը:

որ, հիշատակարանի հեղինակի պատկերավոր ձևակերպմամբ, մինչև իսկ մի տեղում 15 հոգու էին թաղում⁶⁷¹:

1606 թ. սովի մասին հիշատակումներում առանձնանում է Վանի նահանգը: 1606 թ. գրված Յայսմաուրքի հիշատակարանում գրիչներ Ստեփանոսը և Կարապետը ներկայացնում են շահ Աբասի բռնագաղթից հետո թուրք զորահրամանատար Ջղալօղլի փաշայի կողմից ռազմական գործողությունների ծավալման ժամանակ հանդիպած դժվարությունները. «Եւ սարտարն գնացեալ ի վերայ աւեր տեղացն ի վեր, և խիստ նեղացեալ. զի աուրք աշնանային էր՝ ձիւն և ցուրտ խիստ, դարձաւ յետ»⁶⁷²: Նա ստիպված ձմեռում է Վանում, իսկ նրա դեմ հաջորդ տարի ուղարկված Ալահվերդի խանը «երեք սոլթանով» պաշարում է Վանը և 1606 թ. հուլիսի 26-27-ը «քան զհազարն աւելի քրիստոնեայք սրախոող (սրախողխող – Մ.Մ.) արարին, և կամ քանի կին և անմեղ տղայք գերի վարեցին ի քրիստոնէից»⁶⁷³: Թավրիզի մատուցներում օսմանյան բանակի պարտությունից հետո «եղև սով սաստիկ և թանգութիւն (թանկութիւն – Մ.Մ.) յերկիրն Վանայ, յԱրծկէ, յԱրճէշ, և ի Խլաթ, ի Բաղէշ, ի Հիզան (Խիզան – Մ.Մ.), ի Մոկս, ի Շատախ: Ամենեքեան բէզար եղէն ի տանց և ի բնակութեանց իւրեանց. և ցուեցան յաշխարհէ յաշխարհ, և անկաւ մահ ի վերայ նոցա՝ ընդ որ գնացին ամենեքեան մեռան»⁶⁷⁴: Այս հիշատակա-

⁶⁷¹ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 205:

⁶⁷² Նույն տեղում, էջ 211:

⁶⁷³ Նույն տեղում:

⁶⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 211-212: Գրիչները նկարագրում են հացահատիկի գնաճը և ամենուրեք վրա հասնող մահվան սոսկալի տեսարանները: Վանի եկեղեցիներին 1606 թ. նվիրաբերված մի Ավետարանի հիշատակարանում գրիչ Հովհաննես վարդապետը ներկայացնում է Ջղալօղլիի՝ Թավրիզից Վան վերադարձից հետո հացահատիկի գնաճի և սովի մասին, գրում, որ մարդիկ վաճառում էին իրենց այգիները, տները և սրբությունները, ինչպիսին 1573 թ. այդ Ավետարանն էր, որ Վանում ոմն Սմբատ գնել էր: Գրիչն ասում է, որ շահը Արարատյան երկրի, այսինքն՝ Չուխուր-Սաադի բեկլարբեկության «գժողովուրդն զամենեսեսան ա-

րանի տեղեկություններից ակնհայտ է, որ սովին և ժանտախտին զուգահեռ մեծ թափ էր առել զանգվածային արտագաղթը:

1606 թ. ընդօրինակված Շարակնոցի հիշատակարանում ասվում է, որ Սեֆյանների բանակի հակահարձակման ժամանակ Վանում «զբազում կոտորեաց ի յայլազգեաց և քրիստոնեից», իսկ օսմանյան բանակի պատասխան արշավանքի ժամանակ ավերածությունների օջախ է դարձել Աղբակն իր շրջակա տարածքներով⁶⁷⁵: Խիզանում և Վանում գրված Յայսմաուրքի 1606 թ. հիշատակարանում Սարգիս գրիչը վերը նշված հիշատակագիրների պես գանգատվում է սովից, զանգվածային սպանություններից ու գերեվարություններից, գյուղերի ավերումից, բնակչության պարբերական տեղաշարժերից, Կոստանդնուպոլսից մինչև իր հայրենի գավառ ավերակ վիճակից, հացահատիկի, ալյուրի, յուղի և առաջնային սպառման այլ մթերքների գնաճից, դրա հարուցած սովից և բարձր մահացությունից՝ արձանագրելով, օրինակ՝ միայն մեկ դրվագում միանգամից 12 հոգու մահ⁶⁷⁶: Փաստորեն, թուրք-պարսկական պատերազմի ակտիվ փուլն ուղղակիորեն նպաստում էր սովի տարածմանը:

գ) Եղանակային պայմանների փոփոխությունների և մորեխների տարածման ազդեցությունը սովի ծավալման վրա: Սկզբնաղբյուրներում հաճախ տեղ են գտել վկայություններ սաստիկ շոգի և մորեխների տարածման մասին: Ս. Ուայթն Օսմանյան կայսրության արևելյան նահանգներում սովի բռնկման պատճառների մեջ կարևորում է Հայաստանից հարավ-արևելք ընկած տարածքներում ջալալիական շարժմանը նախորդող մի

ռեպլ տարաւ տարադէպ յարևելս՝ ի քաղաքն Ասպահան» (նույն տեղում, էջ 213):

⁶⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 226:

⁶⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 201-202: Գրիչը այս ամենի համար մեղավոր է համարում պարսից և օսմանյան տիրակալներին, ընդ որում՝ նշում է, որ շահ Աբասը հասել է մինչև Խոշաբի դաշտ՝ Մահմտանքի գավառ:

քանի տարիներին նկատված չափազանց չորային եղանակը⁶⁷⁷:
Եղանակային նման միտումների առկայությունը հաստատվում է նաև վերջերս կատարված համալիր հետազոտություններով⁶⁷⁸:

Առաքել Դավրիժեցին միաժամանակ հիշատակում է, որ ջալալիական շարժմանը և թուրք-պարսկական պատերազմական գործողություններին համընթաց Միջնաշխարհում, այսինքն՝ Հայաստանի կենտրոնական նահանգներում մորեխներ հայտնվեցին, որոնք ոչնչացրին արտերը, ինչից հետո «եղև սով սաստիկ. և բնափն ոչ երևիւր հաց և կերակուր և այլ ինչ ուտելի»⁶⁷⁹: Բնակիչների մի մասը հեռացավ, մյուս մասը ստիպված ուտում էր ցանկացած կենդանի (ծի, ջորի, ավանակ, շուն, կատու), և անգամ գիշակերության ու մարդակերության դեպքեր էին լինում⁶⁸⁰:

Մորեխների մասին տեղեկությունը հաստատվում է նաև ժամանակակից մի հիշատակարանի տվյալով, ըստ որի՝ Վանում 1607 թ. մորեխներ են տարածվել⁶⁸¹: Սա 1606 թ. ցանքատարածությունների՝ անմշակ մնալու արդյունք կարող էր լինել, քանի որ հողը մեկ ամբողջ տարի անմշակ թողնելը մորեխների կտրուկ բազմացման համար նպաստավոր պայման է:

Փաստորեն, մի կողմից դեռևս դարասկզբից նկատվող երաշտը, մյուս կողմից՝ հատկապես 1607 թ. մորեխների պոպուլյացիայի ակտիվացումը լրացուցիչ պատճառ են դարձել առանց այն էլ ջալալիական շարժումների ու թուրք-պարսկական պատերազմի հետևանքով սկիզբ առած սովի տարածման:

դ) Մեծ սովի ժամանակագրական և տարածքային ընդգրկումը: 1606 թվից սովի մասին աննախադեպ քանակով հի-

⁶⁷⁷ Տե՛ս **White S.**, նշվ. աշխ., էջ 141-143:

⁶⁷⁸ Տե՛ս **Cook Ed. et al.**, նշվ. աշխ., էջ 2-3:

⁶⁷⁹ **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 108:

⁶⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 109-112:

⁶⁸¹ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 264:

շատակությունները և դրանցում (օրինակ՝ 17-րդ դարի հեղինակներ Հակոբ Կարնեցու, Զաքարիա Քանաքեռցու և Գրիգոր Դարանաղցու⁶⁸² մոտ) 3 տարի տևողության հիշատակումը ցույց են տալիս, որ ամբողջ Հայաստանը և հարակից տարածքներն ընդգրկող Մեծ սովն իսկապես տևել է 3 տարի՝ ընդգրկելով ամբողջ 1606-1608 թթ. և 1609 թ. սկիզբը: Այս մասին շատ կարևոր են Առաքել Դավրիժեցու տեղեկությունները: Նա հետևյալ կերպ է նկարագրում սովի տարածումը. 1606 թ. սաստիկ սով եղավ Վանում և Էրզրումում, մարդակերությունն ու հմակերությունը տարածվեցին, «այնչափ մարդ ջարդեցաւ ի սովուն, որ գլուխ չէլան թաղելով, խոր փորեցին և ներս լցին»: Սովը կրկնվեց Կոստանդնուպոլսից մինչև Թավրիզ, տարածվեցին գայլերի հարձակումները մարդկանց վրա, ինչն անվանվեց «մարդագայլ»⁶⁸³:

Ըստ Առաքել Դավրիժեցու հաղորդման՝ սովը դեռևս թույլ արտահայտվածությամբ սկսել է 1606 թ., 1607-1608 թթ.՝ սաստկացել, 1609 թ.՝ թուլացել, 1610 թ.՝ առհասարակ վերացել⁶⁸⁴: Ժամանակագրական այս ընդգրկումը հաստատվում է նաև այլ աղբյուրներով, օրինակ՝ մի ժամանակագրության համաձայն՝ «...եղև սկիզբն սովուս ՌԾԵ (1606) թվին, յորում ամի թոյլ էր սովն, և ի ՌԾԶ (1607) և ՌԾԷ (1608) կարի սաստկացաւ և ՌԾԸ (1609)-ին թողացաւ, ի ՌԾԹ (1610) բարձաւ ողորմութեամբն Աստուծոյ...»⁶⁸⁵: Ուտիքի Զական (Ձեգամ) գավառի Ղարամուրատ գյուղում 1610 թ. գրված հիշատակարանում գրիչ Դավիթ եպիսկոպոսը խոսում է 1606 թ. սովի սաստկացման, 2 տարի տևելու և շատ

⁶⁸² Տե՛ս **Գրիգոր Դարանաղցի**, էջ 35-37:

⁶⁸³ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 478: Պատմիչը ներկայացնում է սովի դրվագներ Սեբաստիայում, Մոկսում, Էրզրում, և օրինակ՝ Բասենին մերձակա Խալիյագի գավառում փողոցներում մահացածների դիակներն հոշոտող մարդագայլերի սոսկալի տեսարանը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 109-111):

⁶⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 112:

⁶⁸⁵ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 517-518:

գոհերի մասին⁶⁸⁶: Այդուհանդերձ, 2 տարվա հիշատակումը վերաբերում է միայն սովյալ վարչամիավորին և, բացի այդ, պայմանավորված է նրանով, որ 1609 թ. միայն առաջին ամիսներին են սովյի մասին հիշատակումները:

Ինչպես տեսնում ենք վերը ներկայացված օրինակներից, 1606 թ. սովյի մասին հիշատակումներ կան Հայաստանի տարբեր շրջաններում: 1606 թ. մի հիշատակարանում խոսվում է այլուրի չափազանց թանկացման հետևանքով էրզրում քաղաքում սաստիկ սովյի մասին⁶⁸⁷: 1606 թ. մեկ այլ հիշատակարանում խոսվում է հատկապես Արևմտյան Հայաստանում սաստիկ սովյի մասին. «Եւ հանց սղութիւն է ի Հոռոմաց տունն (իմա՝ Օսմանյան կայսրությունում – Մ.Մ.), որ բազումք մինչ զմին կերան, և շատք սովամահ եղեն ի Սէաստու մինչ ի յԱրզրում, ի Քրդաց տուն, ի Վան, և մինչ ի Գանջայ, և ի Թաւրէզ»⁶⁸⁸: Անանուն Վանեցու ժամանակագրության (17-18-րդ դարեր) համաձայն՝ 1606 թ. «սաստիկ սով եղև ի քաղաքն Վան և յԱրզրում. մինչ զի կապիճ կորեկն դահեկան մի եղև, յորոյ պատճառէ այնչափ մարդ մեռան որ թաղել ոչ կարէին...»⁶⁸⁹: 1606 թ. գրված մի Յայսմաուրքի հիշատակարանում ասվում է. «...սուրով կոտորեցօ (կոտորեցաւ, իմա՝ կոտորեցան – Մ.Մ.) զամենայն քրիստոնեայք, և գերի անգաւ (անկաւ – Մ.Մ.) բազում խաչ և Աւետարան, և սբ. գրանք, և շատ բազում արդար մանուկ քրիստոնէից. և եղև սով սաստիկ, խիստ, որ Հայք զտղայքն վաճառէին ի ձեռն անաւրինաց վասն սովու և վասն դառնութեան ժամանակի»⁶⁹⁰:

Սովի աշխարհագրական սահմանների ընդլայնումն ակն-

⁶⁸⁶ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 368:

⁶⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 214:

⁶⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 220:

⁶⁸⁹ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 412:

⁶⁹⁰ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 233:

հայտ է դառնում 1607 թ. հիշատակությունների քննությունից: Ժամանակագրական մի հաղորդման համաձայն՝ 1607 թ. «մեծ սովն եղև և զմիմեանս կերան»⁶⁹¹: Խիզանում և Սպահանում 1607 թ. գրված Ավետարանի հիշատակարանում գրիչ Խաչատուր Խիզանցին գրում է, որ Թավրիզի մոտ Ջղալօղլիի պարտությունից հետո «ի յԱմթայ մինչ ի Թարեզ ԾՌ (100 000) ոգի աւելի մեռան ի սովոյ, զի բազումք՝ հայրն զորդին կերաւ և մայր՝ զդուստրն..., և այլ բազում նեղութիւն եղև Հայոց ազգիս...»⁶⁹²: Այս հիշատակարանը, փաստորեն, եզակիներից է, որ հիշատակում է զոհերի թիվը: Փաստորեն, 1607 թ. Հայաստանի գրեթե բոլոր շրջաններում սովի մասին հիշատակումներ կան: Այսպես, Ախալցխայում 1607 թ. հիշատակարանում նշվում է, որ 3 տարի խիստ սով է եղել⁶⁹³: 1607 թ. Խիզանում գրիչ Գրիգոր քահանան գանգատվում է, որ օսմանյան բանակի՝ շահի դեմ արշավանքի ժամանակ և վերադարձից հետո «եղև բազում քաղաքաց և գիւղօրէից աւերումն և կործանումն. մինչ զի ամենայն աշխարհս անբնակ և անապատ դարձաւ, և շրջեցան մարդիկ յերկրէ յերկիր, և ի քաղաքէ ի քաղաք», և գանգատվում սովից՝ նկարագրելով սոսկալի տեսարաններ⁶⁹⁴:

Թեև սովը 1606-1607 թթ. ընդգրկում էր արդեն նաև Էրզրումի և Ախալցխայի նահանգները, այդուհանդերձ Արևմտյան Հայաստանում նրա հիմնական օջախը Վանի նահանգն էր: Ռըշտունյաց գավառում Պետրոս Նկարինցին 1607 թ. հիշատակարանում նկարագրում է դժբախտությունները. «...բազում պատուհաս երեկ ի վերայ ազգիս Հայոց, վասն ծովացեալ մեղաց իմոց. [զի] բազումք սովամահ եղէն, և բազումք ի ձիւն և ի բուքն խեղ-

⁶⁹¹ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 518:

⁶⁹² «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 260:

⁶⁹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 262:

⁶⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 265:

դեցան, և բազումք ի գերութիւն անկան, և բազումք ի հաւատոց ելան...»⁶⁹⁵: Բաղեշի Գոմոց վանքում 1607 թ. ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում ևս խոսվում է սովի մասին⁶⁹⁶: Բաղեշի Ամիրդուլու վանքում 1607 թ. գրված հիշատակարանում գրիչ Բարսեղ վարդապետը խոսում է սովի և գերեվարությունների մասին⁶⁹⁷: 1607 թ. մի հիշատակարանում էլ նկարագրված են շահի կողմից Վանի ուղղությամբ ուղարկված զորամասերի ոճիրները. «Եւ առաքեաց զոմն ժանդաբարոյ (ժանտաբարոյ – Մ.Մ.) ի վերայ բերդին Վանաւ[]], բազում զաւրաւք: Եւ նա եկեալ բազում ոճիրս գործեաց, զի զծովու բոլորն զամենայն առ հասարակ ի սուր սուտերի մաշեաց, մինչ զի անբնակ դարձաւ ի մարդոյ և յանասնոյ: Եւ զվար և զվաստակ ձիոյ և ուղտոյ կեր ետուն և առ ոտն հարին. և ոչինչ [թողին որ] չարարին, և յետոյ գնացին ի տեղիս իւրեանց»⁶⁹⁸: Եվ երբ աշնանը սարդարը շարժվում է Թավրիզի ուղղությամբ և անհաջողություն կրելով՝ նահանջում դեպի Վան, «խիստ սաստիկ սով եղև ի քաղաք և ի գեղ և եղև Ա (1) քիլայ ցորեն և գարին Ժ (10) կարմիր», և մարդիկ սովից ուտում էին ինչ պատահի, վաճառում նույնիսկ սրբությունները, այգիներն ու տները⁶⁹⁹:

Սովի սոսկալի դրվագներն ամենից շատ հիշատակվում են 1608 թ: Այս թվականին Սեֆյան Պարսկաստանը Օսմանյան կայսրության դեմ նոր ռազմարշավներ է կազմակերպում դեպի Արևմտյան Հայաստան: Դեպքերի ականատես Ներսես Վարագեցին 1608 թ. հիշատակարանում գրում է շահի բանակի՝ Վանի ուղղությամբ 2 արշավանքների հետևանքով Վանում և Ոստա-

⁶⁹⁵ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 265-266:

⁶⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 272:

⁶⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 276:

⁶⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 278:

⁶⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

նում հարուցած սովի, սպանությունների մասին՝ «եղև սով սաստիկ ի Վան և յՈստան՝ ի ծովու բոլորն առ հասարակ»⁷⁰⁰: Առաքել Դավրիժեցին էլ հաղորդում է, որ Սեֆյան բանակը 1608 թ. հուլիսի 30-ից օգոստոսի 1-ը Էրզրումի «երկիրս ամէն թէ գիւղ է թէ քաղաք վաստակն խիստ այրեաց»⁷⁰¹: Ավելին, 1608 թ. Ամիրգունա խանը զորք է առաքել Բզնունիք, և կոտորվել են բազմաթիվ քրիստոնյաներ, ինչի պատճառը, ըստ դեպքերին ականատես ժամանակագրի, Ջեզիրեի տեր «ազգաւ մար», այսինքն՝ քուրդ Շարաֆ խանն էր, որ «զքրիստոնեայս արար ընչաթափ և սովալլուկ»⁷⁰²: Փաստորեն, այս տեղեկություններով ևս մեկ անգամ փաստվում է, որ թուրք-պարսկական պատերազմի թեժացումը մեծապես նպաստել է սովի սաստկացմանը՝ 1608 թ. դարձնելով Մեծ սովի բարձրակետը:

1608 թ. հիշատակություններն ընդգրկում են ոչ միայն պատերազմական գործողությունների բուն թատերաբեմը, այլև ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը և Արևելյան Հայաստանի մի մասը: Գրիչ Հակոբ Ջեյթունցին 1608 թ. Կեսարիայում գրած հիշատակարանում խոսում է Մարաշին ու Կեսարիային պատած սովի մասին⁷⁰³: Կեսարիայում 1608 թ. գրված մեկ այլ հիշատակարանում ևս գրիչը գանգատվում է ջալալիների ավերածություններից և հացի թանկացումից⁷⁰⁴: Սովորական բնույթ են կրում մարդագայլի մասին հիշատակումները, օրինակ՝ 1608 թ. «մեծ սովն անկաւ, որ շուն և կատու կերին. նաև մարդագայլն երևեցաւ»⁷⁰⁵:

⁷⁰⁰ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 303-304: Հիշատակարանում թվարկվում են Աղբակի իշխան պարոն Արագիզը, նրա եղբայր պարոն Միերը, որ «բազում խնամս տանին ի վերայ քրիստոնէից»:

⁷⁰¹ **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 479:

⁷⁰² «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 187:

⁷⁰³ Տե՛ս **Ալայօյաճեան Ա.**, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, էջ 644:

⁷⁰⁴ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 322-323:

⁷⁰⁵ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 355:

1608 թ. Ծարի Ատրենիս գյուղում գրված հիշատակարանում խոսվում է շահի՝ Շիրվան շարժվելուց հետո սովի և մարդակերության, սննդամթերքի բացակայության մասին⁷⁰⁶:

1608 թ. Խիզանում գրված Ավետարանի հիշատակարանում գրիչ Գրիգորը գանգատվում է քուրդ պարոն Միր Հասանի հարկապահանջության և բռնության պատճառով սովի սաստկացման մասին, շեշտում Ջղալօղլիի և շահի միջև բախման հետևանքները՝ անմարդաբնակ քաղաքներ և գյուղեր, տեղահանություն, թափառաշրջություն, հացահատիկի և յուղի գնաճ, սով, գիշակերություն⁷⁰⁷: 1608 թ. Վանում գրված Ավետարանի հիշատակարանում ևս ներկայացված են Ջղալօղլիի և շահի միջև բախման հետևանքները՝ անմարդաբնակ քաղաքներ և գյուղեր, տեղահանություն, թափառաշրջություն, հացահատիկի և յուղի գնաճ, սով, գարշակերություն⁷⁰⁸:

1608 թ. Էրզրոմի Կան գյուղում գրված Ավետարանի հիշատակարանում գրիչ Սիմեոն երեցը գանգատվում է թուրք-պարսկական պատերազմից և դրա հարուցած սովից ու մահտարածամից, առաջնային սպառման ապրանքների սուկալի գնաճից, ընտանիքների քայքայումից, ջրի սակավությունից: Հետաքրքիրն այն է, որ նա ներկայացնում է իր իսկ տեղահանման պատմությունը: Այսպես, նա նախկինում բնակվել է Բասենի Կնտեղի գյուղում, իր մանկության տարիներին գյուղը բավականին շեն վիճակում է եղել. գյուղում եղել է 12 օրորոց մեկ տանը, 3 եպիսկոպոս, 4 քահանա, 3 սարկավագ, 2 ջրաղաց, 1 ձիթհան և այլն, գլխահարկը գնացել է սուլթանին, սակայն հիշատակարանի շարադրումից քիչ առաջ Բասենն ավերվել է, իր գյուղում կանգուն շինություն չի մնացել, իսկ ինքը փախել և հաստատվել է Կան գյուղում՝ ոմն

⁷⁰⁶ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 291-292:

⁷⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 312-313:

⁷⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 301-302:

քրիստոնյա Լաջինի տանը⁷⁰⁹: Փաստորեն, այստեղ ներկայացված է Հայաստանին այդ ժամանակաշրջանում շատ բնորոշ ներքին միգրացիայի մի օրինակ:

1609 թ. սովի մասին հիշատակումները բնորոշ են միայն տարեսկզբին, իսկ հետագայում սովը նահանջում է: Գրիգոր Դարանաղցին, ներկայացնելով բնակավայրերի դատարկվածության հետևանքով ազարակների անխնամ մնալու և հետևաբար սովը շարունակվելու մասին՝ հաղորդում է, որ 1609 թ. Մուրադ փաշան հարազատ բնակավայրերից հեռացած մարդկանց վերադարձնելու թույլտվություն է ստացել սուլթանական հրովարտակով: Փաստորեն, Ահմեդ Ա-ն (1603-1617), հակառակ մայրաքաղաքից տեղահանման արգելքի մասին սուլթան Սուլեյմանի հրապարակած օրենքի, հրամայեց մայրաքաղաքից և այլ խոշոր քաղաքներից նախկին բնակավայրերը վերադարձնել գաղթականներին՝ ազատելով նրանց 3 տարվա հարկերից⁷¹⁰:

Հատկանշական է, որ ջալալիական շարժումները Արևելյան Հայաստանում ևս նպաստել են սովի տարածմանը: Այստեղ ջալալիները ներթափանցել են միայն շահ Աբասի կազմակերպած բռնագաղթին հաջորդած անիշխանության ժամանակահատվածում: Մանր ժամանակագրություններից մեկի համաձայն՝ բռնագաղթից հետո ելուզակների մի խումբ, «զոր ջալալի ասեն ի Տաճկաց կողմանէն, եկան Արարատյան երկիր, գիշերազնաց եղեալ զննէին և որոնէին, եթէ ուր ուրեք գտանի մարդ ի վերայ հասեալ կոտորէին և զտղայս գերէին, զտունս և զեկեղեցիս աւար հարկանէին մինչև զսովն ի յերկիր ձգեցին. ապայ եղեն մարդակեր, կալեալ եպիսկոպոս մի ի Մօղնոյ (Մուղնոյ –

⁷⁰⁹ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 314-315:

⁷¹⁰ 7 հազար մարդու հետ Կամախ է վերադարձել նաև պատմիչը (տե՛ս **Գրիգոր Դարանաղցի**, էջ 145):

Մ.Մ.) վանից խորովեցին և կերան»⁷¹¹: Առաքել Դավրիժեցին ևս հավաստում է ջալալիական գործողությունների հետևանքով Արևելյան Հայաստանում սովի սաստկացման մասին. «Եւ այսպէս զամենայն գեղորայս գաւառացն Արարատու յաւեր և յապակա- նոսթին դարձուցին. և ի կերակրելի սերմանեաց և ի բնակչաց թափուր արարին»⁷¹²: Ըստ պատմիչի՝ նույնը շարունակվել է Ախալցխայի նահանգում⁷¹³:

ե) Մեծ սովի ժողովրդագրական հետևանքները: Սովի և համաճարակների պատճառով 1606-1609 թթ. Հայաստանում, ընդհանուր առմամբ, զոհվել է մի քանի հարյուր հազար մարդ, հայրենիքից հեռացել են տասնյակ հազարավոր մարդիկ, բնութագրական է եղել նաև ներքին միգրացիան: Հիշատակարաններից միայն երկուսում են ներկայացվում սովից վախճանվածների թվաքանակի մասին տվյալներ, որոնց համադրումից ստացվում է առնվազն 140 հազար զոհ, ինչը, անշուշտ, չի կարող արտահայտել զոհերի ամբողջ թիվը, քանի որ այն վերաբերում է միայն Հարավային Հայաստանին, մինչդեռ սովն ընդգրկել է ոչ միայն Հայաստանի հարավային և արևմտյան, այլև կենտրոնական, հյուսիսային և արևելյան շրջանները: Ջալալիական շարժման, շահ Աբասի բռնագաղթի, թուրք-պարսկական պատերազմի, երկարամյա երաշտի և մորեխների տարածման հետևանքով 1606-1609 թթ. տեղի ունեցած համատարած սովն անհրաժեշտ ենք համարում անվանել «Մեծ սով»⁷¹⁴, քանի որ այն իր տարածքային և ժամանակագրական ընդգրկմամբ ու

⁷¹¹ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 184:

⁷¹² Առաքել Դավրիժեցի, էջ 106:

⁷¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 107:

⁷¹⁴ Այս անվանումը մեր կողմից առաջ է քաշվել դեռևս 2016 թ. (տե՛ս Մ. Մալխասյան, Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և առանձնահատկությունները Հայաստանում XVII դարի առաջին կեսին, էջ 102):

գոհերի թվով աննախադեպ է եղել հայոց պատմության մեջ:

Մեծ սովը խիստ բացասաբար է անդրադարձել բնակչության վերարտադրության բնականոն շրջափուլի վրա: Արևելյան Հայաստանի մի քանի շրջաններում (<< Սյունիքի, Վայոց ձորի, Գեղարքունիքի, Լոռու և Տավուշի մարզերում, ԼՂՀ-ում և Գանձակում) մեր կողմից հաշվարկված 17-րդ դարի առաջին կեսի՝ միայն հստակ թվագրում ունեցող տապանագրերի ու խաչքարմահարձանների վիմագրերի ավելի քան մեկ երրորդը (38,2 %-ը)⁷¹⁵ վերաբերում է դարի առաջին տասնամյակին, այսինքն՝ այն ժամանակահատվածին, երբ տեղի են ունեցել շահ Աբաս Ա-ի կողմից կազմակերպված բռնագաղթը և 1606-1609 թթ. Մեծ սովը: Հատկանշական է, որ կոնկրետ Մեծ սովի շրջանին է առնչվում դրանց մոտ կեսը՝ ընդհանուրի շուրջ 17,5 %-ը, ինչն ինքնին խոսում է այդ ժողովրդագրական աղետի ծավալների մասին:

*
*
*

Ջալալիների շարժման բացասական հետևանքներից էր ոչ միայն սովը, այլ նաև արտագաղթը: Ըստ Ա. Խառատյանի՝ 1598-1609 թթ. ջալալիների շարժման պատճառով հայերի արտագաղթի առաջին խոշոր ալիքը դեպի Կոստանդնուպոլիս տեղ գտավ 1602 թ. Թոխատի գրավումից հետո, իսկ Գրիգոր Դարանաղու հաղորդած տվյալներից երևում է, որ Էրզրումի նահանգի Երզրն-

⁷¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում: Հաշվարկի հիմքը տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պր. II, էջ 68, 73-74, 76, 117, 122, 135; պր. III, էջ 19, 32, 43-44, 46, 47, 63, 65, 184, 200-202; պր. IV, էջ 15, 16-17, 28-29, 31-37, 42, 47-48, 105-106, 111-112, 129, 137-141, 144-145, 171-173, 178, 179-181, 192-193, 202-203, 206-207, 236-239, 244-247, 254-259, 269-275, 281-283, 285, 298-301, 312, 319-325, 329-332, 340, 342, 347-348, 351-352, 356-359, 361, 362, 369-371, 379; պր. V, էջ 18, 57, 94, 95, 98, 103-104, 147, 162-164, 172, 173, 179, 185-186, 193, 195, 233-237, 240, 244-246, 248, 250, 253-254, 255, 257-264, 265, 268, 272-274; պր. VI, էջ 30, 55; պր. IX, էջ 35, 103, 105, 106, 221, 223, 271, 275, 296-297, 320-321, 392, 421, 444-445, 448, 449, 457; «Ազգագրական հանդես», գ. Ե, 1899, թ. 1, էջ 262-263:

կայի, Կամախի, Ակնի, Տերիկի և այլ շրջաններից հայերը զանգվածաբար տեղափոխվել են մայրաքաղաք 1603-1605 թթ.⁷¹⁶: Խարբերդի Խուլավանքում ընդօրինակված Շարակնոցի 1602 թ. հիշատակարանում ներկայացված է հացահատիկի գնաճը, և նշվում է, որ «ի ձեռաց իսմայելացոց» ավերածությունների պատճառով «այս ամի Բ անգամ երկիրս փախըստական եղաւ»⁷¹⁷: Տվյալ դեպքում խոսքը գնում է ժամանակավոր տեղափոխման մասին: Կաֆայում ընդօրինակված Սաղմոսարանի 1604 թ. հիշատակարանում գրիչ Ստեփաննոս Թոխատեցին գրում է, որ ջալալի Կարա Յազըջին կրկին գրավել, այրել ու ավերել է Թոխատը, և այնտեղից գրիչն ու շատ բնակիչներ տեղափոխվել են Կաֆա⁷¹⁸: Ջալալիների և այնուհետև պարսկական զորքերի դեմ կենտրոնական իշխանությունների կողմից ուղարկված փաշաները ևս իրենց հարկային քաղաքականությամբ հայ բնակչության արտագաղթի պատճառ են դարձել: Բաբերդում ընդօրինակված Գանձարանի 1605 թ. հիշատակարանում գրիչ Խաչատուր քահանան նշում է. «Անօրէն փաշայ մի եղաւ, նստաւ ի քաղաք Կարնոյ, բազում պակասութիւն և թալան արար քրիստոնէիցն, զոմանս փախստական արար յերկրէ ի յերկիր և ի քաղաքէ ի քաղաք, զոմանս ընդ ծովն անցեալ գնացին յաշխարհն Կաֆայի»⁷¹⁹:

Արտագաղթն ավելի մեծ թափ է ստանում սովի սաստկացման պայմաններում: 1605 թ. մի հիշատակարանում ասվում է,

⁷¹⁶ Տե՛ս **Խառատյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 61-71: Կամախի հայ արհեստավորների գաղթը օսմանյան մայրաքաղաք, ըստ գերմանաբնակ թուրքագետ Ս. Ֆարուքի-ի, տեղի է ունեցել 16-17-րդ դարերի սահմանագլխին՝ սննդի պակասի, փակ ճանապարհների և առևտրի պակասի պատճառով: Ըստ նրա՝ այդ մարդիկ ետ են բերվել շուրջ երեք տասնամյակ անց՝ Մուրադ Դ-ի օրոք (տե՛ս **Faroqhi S.**, *Artisans of Empire: Crafts and Craftspeople Under the Ottomans*, London-New York: I.B. Tauris & Co. Ltd, 2009, էջ 65-66):

⁷¹⁷ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 79-80:

⁷¹⁸ Նույն տեղում, էջ 151-152:

⁷¹⁹ Նույն տեղում, էջ 179:

որ սովի հետևանքով «ցրուեցաւ ազգս Հայոց» Պարսկաստան, Ասորիք, Վրաստան, Աբխազիա, Կաֆա⁷²⁰: Անանուն մի ժամանակագրության համաձայն ևս՝ ջալալիների շարժման հետևանքով 1605 թ. Օսմանյան կայսրությունում սով է սկսվել, որի պատճառով «ցրուեցաւ ազգս Հայոց յերեսաց սովուն ի Պարսկաստան, ի Յասորեստան, ի Գուրջլստան մինչև հասին ի Ճորճէն, ի Յափխագ, ի Կաֆայ»⁷²¹: Ըստ ժամանակագրի՝ յուրաքանչյուր ընտանիքի անդամների մի մասը տարագրման է դիմել, և գործընթացն ընդգրկել է ոչ թե որևէ փոքր տարածք, այլ «բոլոր Հայաստան ամենայն ցիր և ցան եղեն»⁷²²:

Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ ջալալիների ասպատակությունների և սովի հետևանքով «ամենայն ազգն Հայոց ելեալ վտարանդի, եղեն իւրաքանչիւր տեղեաց, ի հայրենի բնակութեանց և յաշխարհայ»՝ հեռանալով դեպի Կիպրոս, Կոստանդնուպոլիս և հարակից քաղաքներ, Ռումելի, Բուլղարիա, Մոլդովա, Լեհաստան, Ղրիմ, Սև ծովի առափնյա շրջաններ, Ատրպատական, Թավրիզ, Արդաբիլ և շրջակա գավառներ, ինչպես նաև նշում է ներքին միգրացիայի ուղղություններ՝ դեպի Երևան և Գանձակ⁷²³: Արտագաղթի հիմնական ուղղությունն աշխատանքային ռեսուրսների մշտական պահանջարկ ունեցող Կոստանդնուպոլիսն էր: Ըստ Սիմեոն Լեհացու՝ 1608 թ. Կոստանդնուպոլսում 40 հազար տուն հայ գաղթական կար⁷²⁴, ընդ որում՝ 1609 թ. Կոստանդնուպոլսում գրված Մաշտոցի հիշատակարանում թոխատեցի գրիչ Միքայելը գանգատվում է, որ «խեղճ քրիստոնեայքն ճալալոց համար փախեան» և հաստատվեցին օսմանյան մայրա-

⁷²⁰ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, հիշ. № 354:

⁷²¹ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 185-186:

⁷²² Նույն տեղում:

⁷²³ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 109, 147:

⁷²⁴ Տե՛ս **Սիմեոն Լեհացի**, էջ 8:

քաղաքում⁷²⁵: Ազարիա Սասնեցին 1609 թ. Կանոնագրքի ստացման հիշատակարանում հաղորդում է, որ ջալալիները 10 տարի առաջ ավերել են իր հայրենի Սասունը, հալածում են քրիստոնյաներին, «յորմէ և ես նուաստս և տառապեալ նշդեհս տարաշխարհիկ եղեալ ի հայրենի տեղոյ իմոյ և ի ժառանգութենէ, և շրջելով իմ տեղաց ի տեղ, և փոխելով գաւառէ ի գաւառ...»՝ հաստատվելով Կոստանդնուպոլսում⁷²⁶: Արտագաղթի աղյուսքում մեծ թվով հայեր հաստատվում էին նաև Կաֆայում և Մոլդովայում⁷²⁷: Փոքր Հայքի տարածքում ջալալիների պատճառով հայ բնակչության արտագաղթի հետևանքները տեսանելի են Սիմեոն Լեհացու ուղեգրական երկում: Նա գրում է, որ Կեսարիան 1617 թ. ուներ ավելի քան 500 տուն հայ բնակիչ (Ա. Ալպոյաճյա-

⁷²⁵ Տե՛ս «Հայրենի ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 337:

⁷²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 345-346: Կոստանդնուպոլսի մերձակա քաղաքներից հայերը հաստատվում էին նաև Ադրիանապոլսում: Սիմեոն Լեհացին 17-րդ դարի սկզբին Ադրիանապոլսում հիշատակում է 300 տուն հայեր, որոնց մեծ մասը (մոտ 200 ընտանիք) 1605 թ. ջալալիական ասպատակությունների պատճառով վերաբնակվածներ էին (տե՛ս **Չերչիյան Վ.**, Ադրիանապոլսո հայ գաղութը, «ՊԲՀ», 1983, թ. 2-3, էջ 303):

⁷²⁷ Փոքր Հայքից (Թոխատ, Ամասիա), Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններից (Տրապիզոն, Տրիկ), մասամբ՝ Արևմտյան Հայաստանից (Վանի նահանգ) և Արևելյան Հայաստանից (Նախիջևան, Եղվարդ, Տեղ, Ագուլիսի Տրոնիս գյուղ և այլն) 17-րդ դարի սկզբից հայեր են հաստատվել Իսմայիլում, Կիլիայում և Կաուշանում: Մոլդովայում հայերի հաստատման ամենախոշոր քարավաններից մեկը, հայկական և ռումինական սկզբնաղբյուրների համադրությամբ, 1606 թվին է եղել (տե՛ս **Անանյան Ժ.**, Հայերի Մոլդավիա և Բեսարաբիա գաղթելու պատմությունից, «ԼՀԳ», 1966, թ. 9, էջ 92-96): 17-րդ դարի սկզբին ստվարացել է նաև Հալեպի հայ համայնքը, որտեղ գերակշռել են կիլիկահայերը, սակայն զգալի է դարձել նաև Սասունից, հատկապես՝ Բուսանաց գավառակի՝ ջջավորության մատնված բնակչության գաղթը (տե՛ս **Քեշիշյան Վ.**, Էջեր Հալեպի հայ գաղթածախի պատմութենէն, «ԼՀԳ», 2000, թ. 2, էջ 101): Հայ գաղթականության աշխարհագրությունն այնքան է ընդարձակվել, որ 1608 թ. Կոպենհագենում տպագրված մի սկզբնաղբյուրում հայ բնակիչներ հիշատակվում են մինչև իսկ Գրենլանդիայում (տե՛ս **Բախչիճյան Ա.**, Հայ-սկանդինավյան պատմամշակութային առնչություններ (վաղ միջնադար – XVIII դար), «ԼՀԳ», 1998, թ. 3, էջ 104):

նի կողմից ընտանիքի միջին մեծության 5 գործակցով հաշվարկով՝ 2500 մարդ), 1613 թ. Թոխատը՝ հազիվ 500 տուն, ինչն առնվազն երկու անգամ պակաս էր մինչ ջալալիական շարժումը եղած ցուցանիշներից⁷²⁸:

Ջալալիների խռովությունների հետևանքով խառնակ իրադրությունը, հայ բնակչության զանգվածային արտագաղթը և գյուղատնտեսության անկումը վտանգավոր իրավիճակ էր ստեղծում Օսմանյան կայսրության տնտեսության և արևելյան քաղաքականության համար:

Հաճախակի էին ջալալիական շարժման ներկայացուցիչների ներխուժումները Արևելյան Հայաստան: Այսօրինակ ներթափանցումների ժամանակ օտարների միջև բախումների մի դրվագ է ներկայացնում Առաքել Դավրիժեցին: Ջալալի Թոփալ Օսման փաշան Կոտայք գավառում իշխող քենգերլի Մահմատի դեմ ճակատամարտել է Առինջ գյուղի մոտ և Կարբի գյուղաքաղաքն էլ հազար զինվորի ձմեռանոց է դարձրել՝ սպանություններ և թալան կազմակերպելով բնակավայրում⁷²⁹: Ջալալիների մի մասը ներխուժել է Հովհաննավանք, բնակիչները փախել են, իսկ մոտակա Օշականի գյուղի բնակիչները ստիպված փախել են Գեղարքունիք: Նույն կերպ են վարվել Կարբիի շրջակա գյուղերն ու գավառները, Ապարանի գավառը, Ղրխբուլաղի (Ծաղկունյաց ձորի) գավառը, Գառնու ձորը, Ուրծաձորը և Երասխ գետից այն կողմ «Սահաթի երկիրը»՝ Արարատյան կուսակալության Կողբի

⁷²⁸ Տե՛ս **Սիմեոն Լեհացի**, էջ 137, 154-155, 187; **Ալաօյաճեան Ա.**, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, էջ 647, 695; **Նույնի**, Պատմութիւն Եվրոկիոյ Հայոց, էջ 336, 350: Թոխատի Արտովա (Արճիկովա) գավառակում Սիմեոն Լեհացին մեծ, բայց դատարկված գյուղեր է տեսել, միայն Չիֆլիկում ու Բոլուսում 10 հայ կար: Ջալալիների պատճառով հովտի բնակչությունը ցրվել էր, և միայն 17-րդ դարի վերջին են հայերը վերահաստատվել այդտեղ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 505):

⁷²⁹ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 103-104:

և Աղջակալայի հատվածը⁷³⁰ (այսինքն՝ նահանգի՝ Երասխի աջ-ափինյա հատվածը): Գառնու գավառում ջալալիների ահից ավելի քան 500 քրիստոնյաներ պատսպարվել են քարայրներից մեկում, որը հրդեհելով հեղձամահ են արել բնակիչներին⁷³¹:

Այսպիսով, ջալալիական շարժումների ու թուրք-պարսկական ռազմական գործողությունների և դրանց հետևանքով հարուցված Մեծ սովի պատճառով 1606-1609 թթ. Հայաստանում զոհվել է մի քանի հարյուր հազար մարդ, հայրենիքից հեռացել են տասնյակ հազարավոր մարդիկ, բնութագրական է եղել նաև ներքին միգրացիան: Այս ամենը բացասաբար է անդրադարձել բնակչության վերարտադրության բնականոն շրջափուլի վրա:

2.4. 1610-1630-ական թթ. ռազմաքաղաքական իրադրության ազդեցությունը ժողովրդագրական գործընթացների վրա

1610-1630-ական թթ. շարունակվել են թուրք-պարսկական ռազմական գործողությունները, և պատերազմական պայմաններում գրեթե բոլոր հիշատակարաններում միաբերան խոսվում է օտարների ծանր հարկերի մասին: 1611 թ. մի հիշատակարա-

⁷³⁰ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 104: Անանուն մի ժամանակագիր պատմում է, որ ջալալիները փորձել են ներխուժել Գեղարքունիք, հայ մելիքներից առաջին անգամ ջարդվել են, սակայն մի քանի ամիս անց հաջողության են հասել, ավարառություն ու ջարդեր կազմակերպել (տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 184-185): Առաքել Դավրիժեցին ևս հաղորդում է, որ ջալալիական խմբեր ներխուժել են նաև Գեղարքունյաց գավառ, «քանզի գիտեին թե՛ անդ են համբարք ցորենոյ և գարոյ», և կանանց ու երեխաներին գերելով՝ տղամարդկանց ստիպել են ձմռանը հացահատիկի պաշարներն ու անասունները տեղափոխել Կարբի, որտեղ նրանց մի մասին վաճառել են, մի մասին էլ ծառա դարձրել (տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 106-107): Փաստորեն, այս հիշատակումները հաստատում են այն փաստը, որ Գեղարքունիքը հաճախ պատսպարման վայր է հանդիսացել Արարատյան կուսակալության բնակչության համար և համեմատաբար քիչ է տուժել ջալալիական շարժումից ու բռնագաղթից:

⁷³¹ Նույն տեղում, էջ 106:

նում գրիչ Մինասը գանգատվում է ծանր հարկապահանջությունից⁷³²: Նույն կերպ Մարզվանում ընդօրինակված ձեռագրի 1625 թ. հիշատակարանում ասվում է, որ «բազմացեալ են ի վերայ մեր այլազգիքն մահմետական» և նեղում են հարկապահանջությամբ⁷³³: Բասենի Հասանկալա գյուղաքաղաքում Մարգար երեցը 1629 թ. հիշատակարանում գանգատվում է, որ մեկ տարվա մեջ 3 անգամ խարաջ են վերցրել⁷³⁴: Հարկային այս քաղաքականությունը նպաստել է հայ բնակչության արտագաղթին:

Հայ բնակչությունը մեծ վնասներ է կրել նաև օսմանյան և սեֆյան բանակների զորաշարժերից՝ հաճախ ստիպված լինելով ապահովել նրանց պարենով և կացարանով: Այսպես, 1611 թ. Ամիդում հայերի տները և եկեղեցիները 8 ամիս Մուրադ փաշայի զորքերի կեցավայր ու ձիանոց են ծառայել⁷³⁵: Նույնը կրկնվել է հաջորդ տարի և անգամ մարդկանց իրենց տներից են հանել⁷³⁶: 1617 թ. Ամիդում գրված Ավետարանի հիշատակարանում ներկայացվում է ստացող մծբինաբնակ խոջա Պողոսի՝ հայրենի Մշո Հորկնոց գյուղից դեպի Հզու և այնտեղից Մծբին փախչելու մասին՝ պատճառ նշելով նախ Զղալօղլի բանակի զորաշարժը, ապա Միր Շարաֆ քուրդ «պարոնի» հալածանքները⁷³⁷: Մեկ այլ հիշատակարանում պարսիկների դեմ ուղարկվող օսմանյան զորքերի ռազմերթերի առնչությամբ ասվում է. «Եւ յամենայն ամի երթան գնան ի պատերազմ բազում զաւրաւք ընդ ազգն Պարսից, աւերելով զաշխարհս և զերկիրս Հայոց, զի կոխան եղաք այդ երկու չարաբարոյ ազգացն, որ գրեթէ բնաջինջ արա-

⁷³² Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 457:

⁷³³ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 178-179:

⁷³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 326-327:

⁷³⁵ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 455-456:

⁷³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 458-459:

⁷³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 628-629:

րին զազգս մեր, յորոց փրկեսցէ Քրիստոս Աստուած զհաւատա-
ցեալս անուան իւրոյ...»⁷³⁸: Ամիդում 1618 թ. հիշատակարանում
ասվում է, որ Թաթար խանի 40 հազարանոց զորքը տեղավոր-
վել է հայկական գյուղերի տներում և եկեղեցիներում⁷³⁹:

1610-ական թթ. երկրորդ կեսն աչքի է ընկնում գերեվա-
րումներով մե՛րթ օսմանյան բանակի կողմից Արևելյան Հայաս-
տանից, մե՛րթ էլ պարսից զորքերի կողմից՝ Արևմտյան Հայաս-
տանից: Երբ 1616 թ. Դիարբեքիի բեյլերբեյի Դիլավեր փաշան և
Վանի բեյլերբեյի Թեքելյու փաշան Երևանի ուղղությամբ շարժ-
վելու հրաման են ստանում, արագ վերաշինվում և վերաբնակեց-
վում է Կարսի բերդը⁷⁴⁰: Դեպքերին ժամանակակից մի հիշատա-
կարանում ներկայացված է 1616 թ. գերեվարության դրվագ Ե-
ղեգնաձորում. «...եյին զօրքն իսմայէլեան, և ասպատակեցին
զԵղեգրեաց (զԵղեգեաց – Մ.Մ.) ձորն և բազում գերի և աւար
առին»⁷⁴¹: Ըստ թուրք հեղինակ Իբրահիմ Փեչլիի՝ 1617 թ. օս-
մանյան զորքերին աջակցող Ղրիմի թաթարները 30 հազար հայ
գերեցին Նախիջևանից⁷⁴²: Թուրք հեղինակի այս տեղեկությունը
հաստատում է մեր այն տեսակետը, որ, չնայած ահռելի ծավալ-
ներին, շահ Աբասի բռնագաղթը, այդուհանդերձ, ոչ ամբողջ
բնակչությանն է ընդգրկել:

Քննարկվող ժամանակաշրջանի հետաքրքիր դրվագներից
է Ամիրգունա խանի ժողովրդագրական քաղաքականությունը
Հայաստանում: Չմոռանալով, որ հենց նրա ղեկավարությամբ է
իրագործվել բռնագաղթի մասին շահ Աբասի հրամանը, պետք է
նկատել նաև Ամիրգունա խանի կողմից Արևմտյան Հայաստա-

⁷³⁸ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 629:

⁷³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 651-652:

⁷⁴⁰ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 98-99:

⁷⁴¹ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 588:

⁷⁴² Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Ա, էջ 56:

նից դեպի Արևելյան Հայաստան հայ բնակչության վերաբնակեցումների մասին ուղղակի և անուղղակի հիշատակություններն աղբյուրներում: Խոսելով 1603-1627 թթ. պարսկական տիրապետության շրջանի մասին՝ թուրք ուղեգիր Էվլիյա Չելեբին նշում է, որ Երևանը նախկինից ավելի բարեշեն և մարդաշատ է դարձել, քանի որ Ամիրգունա խանը Կաղզվանի, Կարսի, Ախալցխայի և Արդահանի ուղղություններով ասպատակություններ է կատարել և տեղի բնակիչներին տեղափոխել է Երևան և մոտակա բնակավայրեր⁷⁴³: Այս տեղեկության ճշգրտման ու ավելի որոշակի դարձնելու հետքերով այժմ քննարկենք հայկական սկզբնաղբյուրներում հանդիպող տեղեկությունները: Մշո Մուշեղաշեն գյուղում ընդօրինակված Ճառընտիրի 1614 թ. հիշատակարանում խոսվում է պարսից բանակի՝ Մուշ ներխուժելու, արյունահեղություն ու գերեվարություն կազմակերպելու մասին⁷⁴⁴: Մեկ այլ հիշատակարանում ներկայացված է 1617 թ. Ամիրգունա խանի 40 հազարանոց բանակի շարժը Արևմտյան Հայաստանի ուղղությամբ, և գրիչ Ղազար երեցը գանգատվում է հայ ազգի վիճակից⁷⁴⁵: 1618 թ. մի հիշատակարանում էլ թռուցիկ ներկայացվում է պարսից զորքի արշավանքը Ջարիշատի և Կարինի ուղղությամբ, հայ բնակչության գերեվարությունը և ավերածությունները⁷⁴⁶: Առավել խոսուն են Ջաքարիա Քանաքեռցու խոսքերը Ամիրգունա խանի գործունեության մասին. «...ի տիրելն իրում Երևանայ, իսկոյն ձեռն էարկ շինութեան և մարդաշատութեան: Նախ սկսաւ շինել զբերդն և ապա ապարանս և զայգիս և զբուրաստանս և զպարտէզս և հանել զառուս և առաւել ել զջուրսն: Այլև ի տեղիս տեղիս թեթևացոյց զհարկն և եբարձ զձանր լուծ ի

⁷⁴³ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 82:

⁷⁴⁴ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 535:

⁷⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 608:

⁷⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 667:

պարանոցէ ռամկաց: Բայց զի բազմացոյց զսովորայն՝ այսինքն կոռն...: ...Բ անգամ գնաց ի գաւառն Կարնոյ, աւերեաց և գերեաց զերկիրն և էհաս մինչ ի դուռն բերդին Արզրումայ... և զգերիսն բերեալ՝ յերկիրն Երևանայ բնակեցոյց: Այլև գնաց զկողմամբն Վանայ և Մշոյ և գերեալ զնոսա երեր զգերիսն և բնակեցոյց ի նահանգսն, որ ի մէջ Երևանու ի դաշտն բնակեցոյց»⁷⁴⁷: Պատմիչի հաղորդմամբ՝ այս վերաբնակեցմամբ են վերակենդանացել Երևանի և Էջմիածնի միջև գտնվող Քալար, Գոկզըմբեթ, Կավակերտ, Փարաքար, Սապատ և այլ գյուղեր:

Սա իսկական ժողովրդագրական քաղաքականություն էր, ինչի իրագործումը ցույց է տալիս, որ մինչ այդ ծնելիության մակարդակի որոշակի նվազում և մահացության մակարդակի աճ է եղել: Ժողովրդագրական այսպիսի քաղաքականությունը միաժամանակ ուղղված էր՝ ծառայելու պետական գանձարանի մուտքերի ավելացմանը: Այլ կերպ ասած՝ Ամիրգունա խանը նպատակ ուներ իր իսկ իրագործած բռնագաղթից մի քանի տարի հետո վերակենդանացնել Արևելյան Հայաստանի դաշտային հատվածների, մասնավորապես՝ Արարատյան դաշտի տնտեսական կյանքը, ինչը անելու համար անհրաժեշտ էր օգտագործել դարավոր երկրագործական մշակույթ ունեցող հայերի արտադրողական հմտությունները, ինչպես նաև՝ նրանց միջոցով ավելացնել պետական գանձարանի հարկային մուտքերը, քանի որ քրիստոնյա հայը պետք է վճարեր նաև ջիզիե՝ գլխահարկ:

Փաստորեն, ինչպես իրավացիորեն կարծում են Հ. Նաջարյանը, Թ. Հակոբյանը և Հ. Փափազյանը, Ամիրգունա խանը կենտրոնական իշխանությունների թույլտվությամբ հատկապես 1618-1623 թթ. Կարսի, Էրզրումի, Վանի, Մուշի և այլ շրջաններ

⁷⁴⁷ **Ջաքարիա Քանաքեռցի**, էջ 64:

րից կազմակերպել է հայ բնակչության վերաբնակեցում⁷⁴⁸, ինչը նպաստեց Արարատյան դաշտում բնակչության էթնիկական կազմի ավանդական (հայեցի) պատկերի մասնակի վերականգնմանը: Սահմանամերձ արևմտահայ գավառները ամայացնելով՝ Ամիրգունա խանը փորձում էր ոչ միայն լուծել իր վարչամիավորում մարդկային ռեսուրսների պակասի խնդիրը, այլև այդ կերպ ձգտում էր անվտանգ դարձնել իր սահմանները՝ արևմտահայ գավառների մի մասը վերածելով յուրօրինակ բուֆերային գոտու:

Երևանում ընդօրինակված Ավետարանի 1625 թ. հիշատակարանում հետաքրքիր տեղեկություններ են տրվում Ամիրգունա խանի կողմից իրականացված արևմտահայության վերաբնակեցման մասին: Գրիչ Մելքիսեթ երեցը հաղորդում է, որ մի կին՝ Ղզլար անունով, որ Ավետարանի (1237 թ.) վերջին ստացողն է եղել, Խլաթում էր բնակվում, և «եկեալ ազգն Պարսից և գերացուցեալ գերկիրն, ընդ նմին և զսայ գերացուցին զմայր իւր և զեղբայր իւր և զմիւս եղբայրն, որ էր քահանայ և այրի, սպանին զնա և զինքն և զմայր և զեղբայրն իւր, որ էր ամաց ԲԺ(12)-ից, տարեալ գերի ի Կոտոր. որ այժմ Երևան ասի»⁷⁴⁹: Հետաքրքիր տեղեկություններ են հետևում ընտանիքի ճակատագրի մասին՝ մայրը փրկագնվում է հայերի կողմից, իսկ ինքը, Ամիրգունա խանի տրամադրության տակ «իշխանական» դառնալով, ազատում է եղբորը, ով կրթություն է ստանում, քահանա դառնում⁷⁵⁰:

Վերաբնակեցման և բնական աճի ճանապարհով ժողովրդագրական իրավիճակի աստիճանական վերականգնման մասին են վկայում նաև կատարված շինարարական աշխատանք-

⁷⁴⁸ Տե՛ս **Նաջարյան Հ.**, Թուրք-իրանական հարաբերությունները..., էջ 230; **Հակոբյան Թ.**, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 384; «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. IV, էջ 103:

⁷⁴⁹ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 184-185:

⁷⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 184:

ները (պատմաճարտարապետական հուշարձանների առատությունը) և գերեզմանոցների մեծացումը: Կ. Ղաֆադարյանը ուշադրություն է հրավիրել Առաքել Դավրիժեցու այն տեղեկության վրա, որ Կոզեռնի գերեզմանատունը հասարակական գերեզմանատուն է եղել, և նկատել է, որ 1633 թ. հետո մինչև 1650 թ. տապանաքարերի թիվը կտրուկ շատանում է՝ հասնելով 17-ի (թվակիր)⁷⁵¹: 1620-ական թթ. վերջից շատանում են խաչքարերը և տապանաքարերը նաև Ծաղկունյաց գավառում, օրինակ՝ Մարմարիկի հովտում⁷⁵²: Այս երևույթը պայմանավորված չէ համաճարակներով կամ սովով, քանի որ դրանց թիվը շատ մեծ չէ մեկ տարվա կտրվածքով, և աճն էլ համընթաց է բնական աճի հնարավոր ցուցանիշներին:

Հայկական և թուրքական աղբյուրների ու հնագիտական նյութի կողքին կարևոր են նաև պարսկական աղբյուրների տեղեկությունները: Իսքանդար Մունշին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում 1607-1610 թթ. Արարատյան կուսակալությունում վերականգնողական և վերաբնակեցման քաղաքականության մասին. «Երբ հաղթական զինվորները ձեռնարկեցին Երևանի բերդի նորոգումը և բերդը լցրին անհրաժեշտ պաշարով ու զինամթերքով, այդ ժամանակ Ամիր-Գունա խանին և նրա հպատակներին, որոնք մինչև այդ երբեմն Երնջակում, Օրդուբադում և երբեմն էլ Նախիջևանում էին լինում, կարգադրվեց գնալ և հաստատվել այնտեղ: Ապավինելով աստծո ողորմածությանը և արքայական անվախճան բարերարությանը, Ամիր-Գունա խա-

⁷⁵¹ Տե՛ս **Ղաֆադարյան Կ.**, Երևանի միջնադարյան հուշարձանները, «ԼՀԳ», 1969, թ. 1, էջ 85-86:

⁷⁵² Տե՛ս ՀՀ կառավարության որոշումը «ՀՀ Կոտայքի մարզի պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակը հաստատելու մասին» (տե՛ս ՀՀ կառ. որոշում № 1793-Ն, 24.12.2003 <http://www.arlis.am/Document-View.aspx?DocID=11757>, Հասանելի էր՝ 28.02.2016):

նը գնաց բնակություն հաստատելու այդ ավերակ ու անմարդաբնակ վայրում, որտեղ շինության ու կենդանության հետք անգամ չէր մնացել: Իր հպատակներից և ենթակա մարդկանցից նրանց, որոնց նկատմամբ նա առավել վստահություն ուներ, տեղավորեց բերդի ներսում, իսկ մյուսներին բնակեցրեց բերդից դուրս և ավերակ գյուղատեղերում: Ազերբայջանում (Ատրպատականում – Մ.Մ.) գտնվող տարբեր էլերից, ուլուսներից և թարաքամաններից շատերին նա համոզեց ու բերեց Երևան, Կաջարների Աղջա-կոյունլու օյմաղին և Մուսա-օղլի Բայաթ էլին, որոնք բարձրագույն հրամանի համաձայն Արաղից հատկապես եկել էին ծառայելու նրան, բոլորին էլ Երևանի ու Շարուրի հարմար վայրերում յուրդեր ու կըշլաղներ տվեց»⁷⁵³: Պարսիկ հեղինակի տեղեկություններից երևում է, որ վերաբնակեցվել են ոչ միայն հայեր, այլև Ատրպատականի թյուրքալեզու ցեղեր: Հետաքրքրական է, որ Սիմեոն Ա Երևանցի կաթողիկոսը (1763-1780) 18-րդ դարի կեսերին Խոր Վիրապը զավթած մահմեդական ցեղի համար մատնանշում է հենց «բայատ» անվանումը, որն զբաղեցրել էր վանքի մոտակա հովտային մի փոքր հատված և վանքն էլ վերածել անասնատեղիի: Կաթողիկոսի ջանքերով նրանք ևս դուրս են շարտվել վանքից ու նրան հարակից դաշտային հատվածից, և Խոր Վիրապում վերստին հաստատվել է վանական կյանքը⁷⁵⁴: Ըստ 19-րդ դարի ռուս (ֆրանսիական ծագմամբ) ազգագրագետ-պատմաբան և հասարակական գործիչ Ի. Շոպենի հաղորդած տվյալների՝ բայատները (բայաթ, բոյաթ) թյուրքախոս ղզըլբաշական ցեղերից էին, որոնք Արևելյան Հայաստանում են հաստատվել Փոքր Ասիայի թերակղզու տա-

⁷⁵³ **Փափագյան Հ.**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դ.), էջ 32:

⁷⁵⁴ Տե՛ս **Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի**, Ջամբո, աշխ.՝ Վ. Համբարձումյանի, Երևան, 2003, էջ 52:

րածքից 16-րդ դարից սկսած, իսկ մի փոքր մասն էլ՝ Մազանդարանից⁷⁵⁵: 19-րդ դարի սկզբին բայատների խմբեր բնակվում էին Բայազետի շրջակայքում և Արարատյան դաշտում⁷⁵⁶:

Իսքանդար Մունշին նշում է, որ շահը չէր թույլատրում հող մշակել Արարատյան կուսակալությունում քանի դեռ պատերազմը չէր ավարտվել, և Ամիրգունա խանին մեծ դժվարությամբ է հաջողվել Երևանի բերդի շրջակայքում հողերը մշակելու թույլտվություն ստանալ: Հ. Փափազյանի կարծիքով՝ քանի որ գյուղատնտեսությունը խիստ վատթար վիճակում էր գտնվում, Ամիրգունա խանը ռազմական գործողություններին զուգահեռ Արևմտյան Հայաստանում ասպատակում էր մինչև Վանա լճի առափնյա հայաշատ գավառները, կազմակերպում անասունների թալան և մեծ թվով հայերի վերաբնակեցնում Արարատյան կուսակալության ամայացած գյուղերում՝ ստեղծելով նրանց համար որոշ արտոնյալ պայմաններ և վերանորոգելով կուսակալության ոռոգման համակարգը⁷⁵⁷: Այս գործողությունների առնչությամբ մեջբերենք Հ. Փափազյանի ուշագրավ դիտարկումը. «Երկրի արագ վերաբնակեցման և տնտեսության վերականգնման հարցով շահագրգռված էր ոչ միայն վիլայեթի բեկլարբեկին, որը մեծ բաժին ուներ հարկային եկամուտներից: Ակներև էր նաև այն իրողությունը, որ ստրատեգիական նպատակով սահմանամերձ այս կարևոր երկրամասի բռնի ամայացումով վերացվել էր կարևոր մի պատնեշ և անարգել ճանապարհ բացվել ահեղ հակառակորդի առաջ: Այնպես որ հայության վերաբնակեցումը ոչ միայն տնտեսական, այլև պետական-քաղաքական տեսակետից

⁷⁵⁵ Տե՛ս **Սիմեոն Երևանցի**, էջ 460: Տե՛ս **Шопен И.**, նշվ. աշխ., էջ 531-532:

⁷⁵⁶ Տե՛ս **Саркисян Г.**, Население Восточной Армении в XIX – начале XX в., Ереван, 2002, էջ 52:

⁷⁵⁷ Տե՛ս **Փափազյան Հ.**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դ.), էջ 32:

խիստ կարևոր էր: Ինչպես գիտենք, հետագա տասնամյակներում և հատկապես XVIII դ. սկզբներին, թուրքական ներխուժման ժամանակ, դարձյալ հայերն էին, որ համառ դիմադրություն ցույց տվին օսմանցիներին»⁷⁵⁸: Հ. Փափազյանն արասյան տարեգրության ուսումնասիրմամբ դուրս է բերել, որ Արարատյան երկրի հետևողական վերաբնակեցումը Արևմտյան Հայաստանից տեղահանված հայ բնակչությամբ շարունակվել է նաև Ամիրգունա խանին հաջորդած Թահմասպկուլիի օրոք, և «...տեղի ունեցած նոր տեղաշարժերից հետո կրկին հայ ազգաբնակչությունը այնտեղ մեծամասնություն էր կազմում»⁷⁵⁹:

Կարծում ենք, որ Հ. Փափազյանի և մյուս ուսումնասիրողների այն տեսակետը, որ Ամիրգունա խանի սկզբնական անբարենպաստ քայլերից հետո վարած ժողովրդագրական քաղաքականությունն Արարատյան կուսակալությունում հայ բնակչության բնական աճի հետագա կանոնավորման վրա դրականորեն է ազդել, քանի որ «հիմնադրի էֆեկտը» համաշխարհային պատմության մեջ քանիցս ցույց է տվել տևական ժամանակահատվածում հողային ռեսուրսների առատության և տարածքի հարթ մակերևույթի (մեր դեպքում՝ Արարատյան և Նախիջևանի դաշտերի) պայմաններում շարժունության լրացուցիչ հնարավորության

⁷⁵⁸ Փափազյան Հ., Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դ.), էջ 32-33:

⁷⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 37: Ի. Պետրուշևսկին նկատում է, որ Հայաստանից արևելք ընկած մերձկասպյան տարածքներում և Սեֆյան տերության այլ մասերում զրգլբաշական ավագանու ցեղախմբերը ժառանգական ֆեոդալական իրավունքներով տիրում էին վարչամիավորներին՝ աստիճանաբար յուրացնելով ենթակալության տակ եղած տարածքները (տե՛ս **Петрушевский И.**, նշվ. աշխ., էջ 122-127): Հայ հետազոտողների մոտ համակրական վերաբերմունք է ձևավորվել Ամիրգունա խանի պաշտոնավարման երկրորդ շրջանի և նրա որդու իշխանության նկատմամբ: Նրանց տոհմի ժառանգական իշխանության չհաստատվելը Արարատյան կուսակալությունում հանգեցրել է նրան, որ այս երկրամասը չի վերածվել որևէ օտար տոհմա-ցեղային կառույցի ժառանգական սեփականության, հետևաբար տեղաբնիկ հայերի համախմբման հնարավորություն է ստեղծվել:

շնորհիվ բնակչության թվի զգալի աճի հնարավորությունը: Օրինակ՝ Սուրբ Լավրենտիոս գետի հովտում 17-րդ դարում հաստատված 15 հազար ֆրանսիացի վերաբնակիչների սերունդներն այժմ 6 մլն են, իսկ 12-14-րդ դարերում գերմանական միգրացիայի ժամանակ գյուղատնտեսական հողահանդակի հիմնարկի և վերաբնակչի միջև փոխշահավետ տնտեսական գործակցության շնորհիվ բնակչության թիվը կտրուկ աճել է, քանի որ նոր հիմնված բնակավայրում հողերի մշակման անհրաժեշտությունից տեղի էր ունենում ժողովրդագրական պայթյուն⁷⁶⁰: Ընդհանրապես, ավանդական վերարտադրությանը բնորոշ է բնակչության կրկնապատկում մոտավորապես 2 դարում, քանի որ բնակչության շուրջ 80%-ը սնունդը ստանում էր հողից, և եթե Եվրոպայում բնակչության թվի աճի միջին գործակիցը 17-րդ դարի առաջին կեսին 0,02 % էր⁷⁶¹, ապա մեր պարագայում բռնագաղթի ենթարկված Արարատյան դաշտի հողային ռեսուրսների առատության և Ամիրգունա խանի տնտեսական շահագրգռվածության պայմաններում բնական աճն անհամեմատ ավելի բարձր պետք է լիներ՝ մղելով տեղական բնույթի ժողովրդագրական պայթյունի: Մեր առաջ քաշած դրույթը հաստատվում է Վրաստանի օրինակով: Ըստ թուրք պատմիչ Նախմայի՝ վրաց բռնագաղթից մի քանի տարի անց շահը հրամայում է, որ Վրաստանում ամեն մարդ իր տունը նորոգի և արտը մշակի, սերմացու չունեցողներին այն փոխ տրվի պետական գանձարանից՝ 3 տարով ազատելով պետական տուրքերի վճարումից. «Լեռներում և դաշտերում ցրված վրացի ռայաները նորից հավաքվեցին և... երկիրը շենացրին», իսկ պարսկական վերնախավում երկ-

⁷⁶⁰ Տե՛ս **Бачи М.**, նշվ. աշխ., էջ 41-44:

⁷⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18-19, 22-23:

յուղ առաջացավ «վրացիների շատությունից»⁷⁶²: Ինչպես նշել ենք սույն աշխատանքի առաջին ենթագլխում, 1631-1640 թթ. Հայաստանում ընտանիքի անդամների միջին թիվն աճել է մոտ 8 %-ով, ինչը պետք է պայմանավորված լիներ նախորդող մեկ և կես տասնամյակներին Արևելյան Հայաստանում Ամիրգունա խանի ժողովրդագրական քաղաքականությամբ և մի շարք այլ գործոններով:

Ամիրգունա խանի վարած քաղաքականության պայմաններում կարևոր է հասկանալ հայոց վերնախավի գործողությունները: Սաղմոսավանքում գրված Կոնդակի 1623 թ. հիշատակարանում Մինաս գրիչը կաթողիկոս Մովսես Տաթևացուն բնորոշում է որպես փրկության ու լույսի խորհրդանիշ՝ «ի մէջ հայկազան սեռիս» և գրում, որ Ամիրգունա խանի ծանր լծից հայ ժողովուրդը վշտագին տառապանք է տարել, սակայն Մովսես վարդապետն իր հնարամտության, համարձակության և հեղինակության շնորհիվ «նորոգէր զեկեղեցիս և ուղղէր զխանգարեալ կարգս նորա ըստ կարի իւրոյ՝ ոչ պակաս քան զաւուրս քրիստոնէութեան»⁷⁶³: Գրիչը հաղորդում է նաև ռաբունապետի՝ «ի վանորայս նահանգիս» շրջագայության և հանձնարարականներ տալու մասին⁷⁶⁴: Առաքել Դավրիժեցին ևս փաստում է Մովսես Տաթևացու՝ Ամիրգունա խանի կողմից հարգված լինելու շնորհիվ փոփոխությունների հնարավորության մասին: Եսայի Հասան-Ջալալյանը 17-րդ դարի երկրորդ քառորդը և հետագա շրջանը բնութագրում է որպես հայոց աշխարհի և էջմիածնի նորոգման ժամանակաշրջան⁷⁶⁵: Այս բնորոշումն ավելի որոշակի է դառնում

⁷⁶² Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Ա, էջ 89:

⁷⁶³ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 97:

⁷⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁶⁵ Տե՛ս **Եսայի Հասան-Ջալալեան**, Պատմության յաշխարհին Աղուանից, Յերուսաղէմ, 1868, էջ 15: Շաքիի Սադիան գյուղում ընդօրինակված Ժամագիրք-Աղո-

Մովսես Տաթևացու կաթողիկոսության շրջանում: Լվովում գրված Ժողովածուի 1631 թ. հիշատակարանում Սիմեոն գրիչը գովերգում է Մովսես Տաթևացուն՝ նշելով, որ «բազում կարգաւորութիւնս արար սա ի սբ. Էջմիածին, և բոլոր Հայաստանս՝ աշխարհս Հայոց»⁷⁶⁶:

Հովհաննավանքում գրված Ժողովածուի 1631 թ. ընդարձակ հիշատակարանում Ղուկաս գրիչը մանրամասն ներկայացնում է Մովսես Տաթևացու գործունեությունը և գրում, որ նրան նախորդող՝ աթոռակիցներով գահակալող կաթողիկոսների օրոք «առեալ զկաշառս թոյլ տային ազգականաց ընդ իրեարս խառնիլ անաւրէն ամուսնութեամբ»⁷⁶⁷, ինչը կարող էր թելադրված լինել Ժողովրդագրական իրավիճակով: Գրիչը մեկ այլ հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում հայ գերիների նկատմամբ Մովսես Տաթևացու առանձնակի վերաբերմունքի մասին. «Արդարև գրեթե յորմէ հետէ մտեալ է սայ ի յիշխանանիստ քաղաքն յերևան ասելի քան հազար գերի քրիստոնէից ազատեալ է ի ձեռաց այլազգաց»⁷⁶⁸: Բուռն եկեղեցաշինություն է ծավալվել Աստապատում, Ագուլիսում, Մեղրիում, Շոռոթում, Շնհերում, Գետաթաղում, Առինջում, Բիչանակում (Բջնաղում), Բիստում և այլուր⁷⁶⁹: 1620 թ. Ս. Էջմիածնին հաջողվել է Ամիրգունա խանից

թամատույցի 1636 թ. հիշատակարանում Ձուկ տանուտերը խոսում է Աղվանից կաթողիկոսության տարածքում ևս եկեղեցիների շինարարության և դպրոցի բացման մասին (տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 859-860):

⁷⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 409:

⁷⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 427:

⁷⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 429-430:

⁷⁶⁹ Տե՛ս **Հասրաթյան Մ.**, Աստապատի վանքի ճարտարապետական համալիրը, «ՊԲՀ», 1975, թ. 1, էջ 126-138; **Այվազյան Ա.**, Նյութեր Նախիջևանի պատմական գյուղերի տեղադրության և պատմական հուշարձանների վերաբերյալ, «ՊԲՀ», 1972, թ. 2, էջ 266; **Նույնի**, Գողթն գավառի Բիստ ավանի ճարտարապետական հուշարձանները, «ՊԲՀ», 1978, թ. 1, էջ 283-289; «Հայերեն ձեռա-

ետ ստանալ Վաղարշապատի հողերը: Էջմիածնի վանքին Հակոբ Դ Ջուղայեցու օրոք (1655-1680) արդեն պատկանում էր 23 գյուղ Արարատյան դաշտում⁷⁷⁰: Ակտիվ աշխատանքներ են տարել նաև հայ խոջաները, որոնք Հայ առաքելական եկեղեցու միջնորդությամբ մասնակցել են գերեվարված հայերի փրկագնամանը, ինչպես նաև նպաստել են վանքապատկան հողերի ետգրմանը և վերադարձին: Երևանցի խոջա Սեթի որդի խոջա Հակոբն ունեցել է հողեր՝ Յայջի, Նորագյուղ, Գյուլջանդ (այժմ՝ Լիճք, ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ), որոնք 1648 թ. վերադարձվել են եկեղեցուն⁷⁷¹: Մովսես Գ Տաթևացու, Փիլիպպոս Ա Աղբակեցու

գրերի ժէ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, № 1000, էջ 683-684: Սյունիքի համար Առաքել Դավրիժեցին 1620-ական թթ. նշում է, որ «բուն Հայաստան է, վանօրայք, և գեղօրայք, և **Ժողովուրդք քրիստոնէից բազումք գոն** (ընդգծումը մերն է – Մ.Մ.)...» (**Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 239): 1640-1660-ական թթ. եկեղեցիների վերաշինումը նկարագրելիս պատմագիրը թվարկում է Դարաշամբ, Աստապատ, Արարք, Մեղրի, Մակու, Մուղնի, Ուշի, Օշական, Բջնի, Աշտարակ գյուղերը, Երնջակ գավառը և Երևան քաղաքը. «Կան և այլ բազում վանօրայք նորոգեալ, և բազում եկեղեցիք ի հիմանց նոր շինեալք՝ ի քաղաքն Տփխիս, և ի գաւառն Լօռոյ, և յաշխարհն Արարատու, ի գաւառն Սիսակայ, և յաշխարհն Ղափանայ, ի քաղաքն Նախչուան, և ի գեղօրայս նորա. որպէս չքնաղ և մեծաշուք և վայելոյց եկեղեցին Աստապատու, և քաղաքին Նախչուանու, և Ճահկայ գեղին, և Շահկերտու գեղին և Գաղ գեղին, որք շինեցան յաւուրս տեառն Յակովբայ կաթողիկոսին. և Շօռօթու եկեղեցին, և Ագուլեաց վանքն ի գեղի չորս եկեղեցին, և Թարվիզու քաղաքի եկեղեցին, և Դարաշամբայ եկեղեցին, և Յընոյ եկեղեցին...» (**Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 286; տե՛ս նաև էջ 239, 287-288):

⁷⁷⁰ Տե՛ս **Փափագյան Հ.**, Վանական կալվածների սեփականատիրական իրավունքի մի քանի առանձնահատկություններ (XV-XVIII դդ.), «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 10, Երևան, 1971, էջ 241-243:

⁷⁷¹ Տե՛ս **Փափագյան Հ.**, Շարիաթական իրավական նորմերը և հողի ֆեոդալական սեփականության հարցը Արևելքում, «ԼՀԳ», 1966, թ. 12, էջ 22-34: 1644 թ. շահ Աբաս Բ-ի և 1649 թ. Քելխսարով խանի հրովարտակներով ամրագրվել է Մայր Աթոռի սեփականությունը Վաղարշապատում, Օշականում, Ձորագյուղում, Նորքում և Շիրաբաղում (տե՛ս **Թորոսյան Հ.**, Էջմիածնի վանական հողատիրությունը և նրա առանձնահատկությունները (16-18-րդ դդ.), «Հայոց պատմության հարցեր», հ. 2, Երևան, 2001, էջ 41-50; **Վիրաբյան Ա.**, Երևանի խանության վանական տնտեսությունը և հարկային համակարգը Զաքարիա Քանաքեղցու լուսաբանմամբ, «Հայոց պատմության հարցեր», հ. 12, Երևան, 2011, էջ 108-123):

և Հակոբ Դ Ջուղայեցու գործունեությունը փոխկապակցված էին ժողովրդագրական գործընթացների հետ և դրականորեն էին ներազդում դրանց վրա, սակայն դժվար է նրանց գործունեությունը ժողովրդագրական քաղաքականություն անվանելը:

Չնայած տեղի ունեցող որոշակի դրական տեղաշարժերին, ժողովրդագրական գործընթացների վրա շարունակում էր ահռելի ազդեցություն ունենալ ռազմաքաղաքական անկայուն իրադրությունը: 1620-ական թթ. երկրորդ կեսին Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության անդորրը խաթարվել է Աբազա փաշայի ելույթով: 1627 թ. մի հիշատակարանում գրված է, որ Խալիլ փաշան Աբազա փաշային չի կարողացել գերել, Բասենն ու Էրզրումն ավերել է, և քաղաքների միջև մարդկանց երթևեկը խաթարվել է⁷⁷²: 1629 թ. Բասենի Հասան-կալա գյուղաքաղաքում գրված հիշատակարանում Մարգար երեցը նույնպես նշում է, որ Աբազա փաշայի դեմ ուղարկված Խալիլ փաշան, չկարողանալով գրավել Էրզրումը, «զաշխարհս ավերեաց ի թալան, ի սուր սոււերի, ի գերութին վարեց՝ զԵզընկան, Առզրում, Բասեն, Թորթում և այլ գաւառք, և գնաց ի Թաւխաթ»⁷⁷³: Մ. Ջուլայանը Աբազա փաշային համարում է ջալալիական շարժումները շարունակող⁷⁷⁴: Սակայն Վ. Հակոբյանն իրավացիորեն նրան չի համարում ջալալիայն իմաստով, որով բնորոշվում են 16-րդ դարի վերջի և 17-րդ դարի սկզբի ջալալիները⁷⁷⁵, քանի որ Աբազան թալանչիական և ասպատակիչ գործունեությամբ աչքի չի ընկել, և հայ հեղինակները նրա մասին դրական են խոսում՝ գոնե մինչև Էրզրումում Աբազայի վերջնական պաշարումը, երբ նա ստիպված է եղել լրացուցիչ հարկեր գանձել հայ բնակչությունից:

⁷⁷² Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 256:

⁷⁷³ Նույն տեղում, էջ 326-327:

⁷⁷⁴ Տե՛ս **Ջուլայան Մ.**, Ջալալիների շարժումը..., էջ 191-216, 220:

⁷⁷⁵ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ է:

1630-ական թթ. ռազմական գործողությունները Հայաստանում նոր թափ են ստանում: 1630 թ. մի հիշատակարանում վկայվում է Վանի Ալի փաշայի կողմից Նախիջևանից ավարի և գերիների՝ Վան բերելու, այնուհետև, ի պատասխան, պարսից բանակի կողմից Արճեշի գավառից կրկնակի ավելի շատ գերիներ տանելու մասին⁷⁷⁶: Խիզանի Թացու գյուղում և Վարազավանքում ընդօրինակված Ոսկեփորիկի 1630 թ. հիշատակարանում գրված է. «Յանկարծ շարժեցաւ օսմանլուն, ի Վանայ գնաց ի Նաղչուանայ երկիր. քանդեցին, ախրեցին, զառ ու գերին բերին ի Վան, ի Մահմտանք. ի Բերկրի, ի յԱրճէշ, ի Պաղէշ ԴՌ (4000), ԵՌ (5000) հարիւր գերի բերին, թող ոչխար ու տաւար: Սուղ փարթալ աւաղ աւաղ զՀայոց ազգիս ի գերել Տաճկաց»⁷⁷⁷: Վարազավանքում ընդօրինակված Սաղմոսարանի 1630 թ. հիշատակարանում այս դեպքերի առնչությամբ գրված է, որ «զադէտ և զկըսկիծ տառապանաց և զտարակուսանաց ազգիս Հայոց... զի ամով մի առաջ քան զգրչութեան սորա, ելին ազգն Պարսից և դիմեցին ի վերա Վանայ և յաւար առին զերկիրն Խոշաբայ, զմարդիկք սպանանելով և զկին և զտղայ գերի վարելով, զհայ և զըքուրտ. և զթիւ արանց սպանելոց և զգերելոցն չկարացաք իմանալ և կամ ընդ գրով արկանել, զի անմարդի և անբնակ արարին ի մարդոյ և յանասնոյ, և գերեալքն ամենեքեան կորեան և ոչ դարձան ի յետ. զի **զգերիս ոչ ծախէին** (ընդգծումը մերն է – Մ.Մ.) ազգն Պարսից, այլ յազգն իւրեանց խառնելով զամենեւեան կորուսեցին»⁷⁷⁸: Ի պատասխան այս գործողություններին՝ Վանի փաշան գրչության տարում ներխուժել է Սյունիք՝ «սըպանանելով զհայս և գերի վարելով զկին և զտղայս նոցա, աւերելով

⁷⁷⁶ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 385-386:

⁷⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 388:

⁷⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 396:

և թալանելով դարձան ի Վան»⁷⁷⁹: Ընդգծված հատվածից կարելի է հասկանալ, որ պարսիկների կողմից գերեվարված հայ բնակչությունը վերաբնակեցման էր ենթարկվում, թեև մի շարք այլ աղբյուրներում խոսվում է նաև հայ գերիների վաճառքի մասին:

Հայ բնակչությունը տուժել է ոչ միայն 1630-1631 թթ. զանգվածային գերեվարություններից, այլև բուն պատերազմական գործողություններից: Ծարի վանքին նվիրաբերված մի Քարոզգրքի 1631 թ. հիշատակարանում ասվում է, որ Երևանի բերդի մոտ շահ Սեֆիի՝ օսմանյան բանակի դեմ մղած մարտերի ժամանակ «բարի շատ քրիստոնայք կորեցան թվին ՌՁ (1631)»⁷⁸⁰: Հայ բնակչությունը օգտագործվել է նաև որպես օսմանյան բանակի աշխատուժ: Վանում գրված Ոսկեփորիկի 1634 թ. հիշատակարանում գրիչ Գրիգոր քահանան, անձնապես մարմնական պատիժներ կրելով պատերազմական գործողությունների ժամանակ գործադրվող կտտանքներից, վկայում է Ռուստամ խանի 30 հազարանոց բանակի ասպատակությունները Վանում. «Եւ խիստ չարչարէին զտառապեալ ազգն քրիստոնէից, ի պարիսպն, ի խանդակ փորելն. և զորս ի քաղաքն գտանէին բազում չարչարանք տային: Եւ... եկեալ գտին զիս և զականջս կտրեցին...»⁷⁸¹: Դատվան գյուղաքաղաքում ձեռագրի ստացման 1635 թ. հիշատակարանում ներկայացված է, որ 1634 թ. օգոստոսի 11-ից մինչև հոկտեմբերի 14-ը «բազում քրիստոնեայք սպանեցին, բազումք գերեցին, զՎանայ երկիրն՝ զգեղորայքն և զվանորայքն զամէն քակեցին և քանդեցին, զքաղաքի այգեստարն (իմա՝ Այ-

⁷⁷⁹ «Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 396: Վարագավանքում և Լիմում 1631 թ. գրված հիշատակարանում գրիչ Մովսես քահանան հաղորդում է, որ ձեռագիրը գրել է «ի դառն ժամանակիս, որ Վանայ դուլ ու փաշէն գնացին ի Ղափանստուն, գերի բերին բազում կին և տղայ, բերին ի Վան, զամենայն Վանայ մարդն գնեաց և յետս դառնուց» (նույն տեղում, էջ 460):

⁷⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 443:

⁷⁸¹ Նույն տեղում, էջ 569-570:

գեստանը – Մ.Մ.) զամէն կոտորեցին: Եւ զգերեզմանատուն Հայոց Ռ (1000) ճօղ նաղմ զարկին, և յոմանց լուայ թէ ԿՌ (60000) է. և բերին հասուցին զնաղմն ի տակն պարըսպին: Եւ ազգս, որ ի մէջ քաղաքին էին, բազում տանջանաց մէջ էին՝ գիշերն զբաղանն պահել տային և ցերէկն զխանդակն փորէին...: Քաղց և ծարաւ, մերկ և բոկիկ կային ամենեքեան...»⁷⁸²:

1634-1635 թթ. օսմանյան սուլթան Մուրադ Դ-ն (1623-1640) վճռական արշավանք սկսեց Սեֆյանների դեմ և մահապատժի ենթարկեց խառնակ իրավիճակում հայտնված փոքրասիական վարչամիավորների մի շարք պաշտոնյաների, ինչպես նաև ավազակային գործողություններով աչքի ընկած թուրքմենական ցեղախմբերի մի քանի առաջնորդների⁷⁸³: Բաղդադ արշավելու ճանապարհին մինչև Դևելի Գարահիսարում բանակելը սուլթանը տեսնում է սակավամարդ տարածություն և հրամայում Կոստանդնուպոլսից այստեղ տեղափոխել վերաբնակիչներին, որոնց մեջ բնականաբար ամենամեծաթիվը հայերն էին⁷⁸⁴: Սուլթանի այս հրամանը գյուղատնտեսության վերականգնմանը և հարկային մուտքերի ավելացմանն էր ուղղված⁷⁸⁵: Այս հրամանի մասին հիշատակություններ կան հայկական բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներում: Առաքել Դավրիժեցին նշում է, որ 1635 թ. մայիսի 14-ին Մուրադ սուլթանը «սուրգուն արար... Հայոց, Հռոմոց, և Տաճկաց»⁷⁸⁶: Կոստանդնուպոլսում 1635 թ. գրված հիշատակարանում Հակոբ դպիր Ակնցին հաղորդում է, որ սուլթան Մուրադը պարսիկների դեմ արշավելիս «տեսեալ զերկիրսն սակա-

⁷⁸² «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 613-614:

⁷⁸³ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 155-156:

⁷⁸⁴ Տե՛ս **Ալայօյաճեան Ա.**, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, էջ 643:

⁷⁸⁵ Տե՛ս **Խառատյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 61-71:

⁷⁸⁶ **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 483: Տե՛ս նաև «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 340; **Սիմէոն Լեհացի**, էջ 378-379:

ամարդս և հարցեալ տեղեկացեալ, եթէ յԸստըմպօլ են ժողովեալ, և առաքեաց հրաման ի տեսուչն Ըստըմպօլայ, որ թէ՛ հայ, թէ՛ յոյն, թէ՛ տաճիկ, որք եկեալ են յարևելից կողմանէ՞ զամենեսեան զնոսա փութով ի տեղիս իրեանց առաքեսցէ», սակայն արիեստավորական զանգվածի մի մասը մայրաքաղաքի պարսպի շինարարության պատրվակով մնացել է տեղում⁷⁸⁷: Բայրամ փաշան մայիսի 19-ից իրագործել է հրամանը և «զամենեսեան արտորեաց ի քաղաքէն զեկեալսն յարևելից կողմանէ և ցրուեաց ընդ երեսս երկրի...: Որ ոմանք ի լերինս և ոմանք ի գեղորէս, ոմանք ի ծերպս վիմաց և ոմանք հետիյոտս շրջելով մինչ զի դադարք գտանիցեն...»⁷⁸⁸: Այս վկայությունը ցույց է տալիս վերաբնակեցման անկանոնությունը:

Հակառակ պատկերն է գրանցվում օսմանյան բանակի՝ Արևելյան Հայաստան ներխուժելուց հետո: Մարտիրոս քահանան Օրդուբադի Փառակա գյուղում 1638 թ. ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում հաղորդում է, որ 1635 թ. օսմանյան զորքերի կողմից Երևանի պաշարման ժամանակ Արարատյան երկրից «ոմանք փախուցեալ ի լերինս և բլուրս շրջէին, ոմանք ի խորափիստ վիմաց և... այլք ի գլուխ բարձրաբերձ լեռանց ելեալ խորշակահարք և կիզեալք ի տօթոյ արեգականն, զի թերևս կարիցեն զինքեանս ապրեցուցանել»⁷⁸⁹: Գրիչը շարունակում է, որ սուլթանի նահանջող զորքերից հետո սուննի մահմեդականներին ժողոված Շապան անունով մեկը հարձակվում է Նախիջևանի գավառի վրա, «զոմանս սրախողխող արարեալ և զայլսն ձերբակալ արարեալ հանդերձ աւարօ առեալ էանց ի Կարնոյ քա-

⁷⁸⁷ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 593: Հակոբ Ակնցին 1637 թ. հիշատակարանում նույնությամբ կրկնում է այս տեղեկությունը (տե՛ս նույն տեղում, հիշ. № 1004):

⁷⁸⁸ Նույն տեղում:

⁷⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 741-742:

ղաք...»⁷⁹⁰: Երևանի բերդի գրավումից հետո սուլթանն անցել է Երասխը և շարժվել հարավ, որտեղ դենբելլի և այլ աշիրեթներից մյուս կողմն է փոխադրել մոտ հազար օբա (քոչվորական ընտանիք)՝ հրամայելով բնակեցնել նրանց Երզնկայի, Դերջանի և Բասենի «անմարդաբնակ ու ավերված վայրերում»⁷⁹¹: Այնուհետև սուլթանը քանդել է Չորսի, Խոյի, Մարանդի բերդերը, հրամայել ծառերը կտրել և այգիները փչացնել⁷⁹²: Հատկանշական է, որ Երևանի գրավումից հետո Թավրիզ արշավելիս օսմանյան բանակը տեսել է, որ Խոյի դաշտի 10 գյուղերի բնակիչներ փախել են, և հրո ճարակ են դարձրել դրանք⁷⁹³: Քյաթիբ Չելեբին, հենվելով Շարաֆ խանի տեղեկությունների վրա, դենբելի աշիրեթը դաշտաբնակ է համարում և գրում. «Երբ 1045 (1635) թվականին... օսմանյան սուլթան Մուրադ խանը, գրավելով Երևանը, ուղղվել է դեպի Թավրիզ և իջևանել Արաս (Երասխ – Մ.Մ.) գետի ափին, Դենբելի աշիրեթից 500 տուն, Շարուրի նահիյեի բնակիչներից մոտ 300 տուն և Փեսիանի հասարակությունից որոշ քանակությամբ տներ [սուլթանից] յուրթ էին խնդրել: Այս պատճառով Դենբելի [աշիրեթը] տեղափոխվեց Երզնկայի սանջակը, Շարուրի ռայաները՝ Թերջանի կազան, իսկ Փեսյանը՝ Բասեն: Հրաման տրվեց նաև այդ աշիրեթներին տեղավորել և վերաբնակեցնել ավերակ վայրերում և անբնակ գյուղերում: Մուլքեր ունեցողներին տրվեցին սանջակ և էմիրություն, իսկ աշիրեթի երևելիներին՝ առանձին թիմարներ և զեամեթներ»⁷⁹⁴: Փաստորեն, 1635-1636 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմական գործողություն-

⁷⁹⁰ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 742: Գրիչը տեղեկացնում է նաև, որ Երևանի հայ բնակչությունը զոհեր է ունեցել պարսկական բանակի կողմից Երևանի պաշարման և ետգրավման ժամանակ:

⁷⁹¹ «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 110-111:

⁷⁹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 111:

⁷⁹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 161:

⁷⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 39:

ներն ուղեկցվել են ոչ միայն հայ բնակչության միգրացիոն գործընթացներով, այլև օտար էթնիկական տարրի՝ Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում վերաբնակեցմամբ:

1635 թ. և հաջորդող տարիներին պատերազմական գործողությունների արհավիրքների մասին հիշատակություններ կան բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներում: Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ Երևանի համար 1635-1636 թթ. մղված թուրք-պարսկական մարտերն ահավոր ավերածությունների հանգեցրին Երևանում, Էջմիածնում և Արարատյան կուսակալության գավառներում⁷⁹⁵: Հաճախակի է թալանի նկարագրությունը: Ըստ մի հիշատակարանի՝ 1636-1637 թթ. սուլթան Մուրադը «արար բազում ասար ի գաւառս Հայոց»⁷⁹⁶, իսկ Շամախիի Սաղիան գյուղում 1636 թ. գրված հիշատակարանի համաձայն՝ նույն թվին Երևանի համար մարտերից հետո «Էլն որ կոչի ուլուս, դարձան ի սարերուն, և անկան ի վերայ գեօղորէիցն և թալանեցին, և բազում ասերութիւն արարին...»⁷⁹⁷: Պատերազմական գործողություններում օգտագործվել է նաև հայ բնակչության ներուժը: Գողթան գավառում գրված Շարակնոցի հիշատակարանում ասվում է, որ 1636 թ. շահ Սեֆիի՝ Երևանի ուղղությամբ պատասխան արշավանքին մասնակցել են «բազում արս քրիստոնէից»⁷⁹⁸: Շարունակում են հանդիպել արտագաղթի և գերեվարությունների հիշատակություններ: Օտարության մեջ 1637 թ. Ավետարան նորոգող Ստեփանոս երեցը հաղորդում է, որ ինքը Թալին գյուղից է, հարազատներից զրկված է, ունեցվածքը՝ թալանված, որովհետև օսմանյան բանակը «զմեզ արմատախիլ արար ի բնական գաւառէն

⁷⁹⁵ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 260-261:

⁷⁹⁶ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 680:

⁷⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 860:

⁷⁹⁸ Նույն տեղում:

մերմէ և ի հայրական ժառանգութենէ»⁷⁹⁹: Գրիգոր Դարանաղցին էլ ներկայացնում է զանգվածային գերեվարության մի դրվագ. «Դարձեալ յայսմ եւ թուին ՌՁԷ (1638) կրկին զԵրևան և զըջակա գաւառքն գերեցուց տաթարն, այլ յորժամ թագաւորն գնաց անհուն զօրօք դեպի կողմն Պաղտատու, հրաման արար տաթար խանին ամենայն զօրօքն գնալ ի յԼրգրումն, իսկ տէր Արգրումին Քենան փաշան զօրագլուխ լիցի ամենայն զօրաց ընդ հաւաքելոցն, զի միաբանութեամբ գնասցին ի վերայ Երևանու գաւառացն և գերեցցեն առհասարակ զամենայն հայք և զտաճկահաւատսն, և զամենայն անասունք զորս գտցեն՝ յաւարի առցեն, որպէս և արարին իսկ»⁸⁰⁰:

Ռազմական գործողությունների ժամանակ հաճախ են հանդիպում հացահատիկի թանկացման մասին հիշատակությունները: 1635 թ. Մշո Ս. Կարապետ վանքում (Գլակավանքում) գրված հիշատակարանում Կարապետ գրիչը գանգատվում է հացի թանկացումից⁸⁰¹: Նույն կերպ Բասենի Պատիժվան գյուղում 1636 թ. գրված հիշատակարանում Մկրտիչ Երեցը խոսում է Վանի նահանգում գարու թանկացման մասին⁸⁰²:

Բաղդադի գրավումից հետո՝ 1639 թ. մայիսի 17-ին, Կասրե Շիրինի մոտ օսմանյան Ջեհաբ (Ջուհաբ) գլխավոր շտաբում օսմանյան մեծ վեզիր Քենենքեշ Կարա փաշան և պարսից դես-

⁷⁹⁹ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 704:

⁸⁰⁰ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 578: 1630-ական թթ. Էվլիյա Չելեբին նշում է, որ Ստամբուլի Թավուք-բազար թաղամասում էսիր-բազար (ստրուկների շուկա) անունով ստրկավաճառական շուկա կար, որտեղ ստրկավաճառների թիվը մոտ 2 հազար էր (տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 36): Այս ահռելի թիվը հնարավորություն է տալիս հասկանալ, որ Օսմանյան կայսրությունում ստրկավաճառությունը, որ սնուցվում էր պատերազմների ժամանակ զանգվածային գերեվարություններից, ահռելի ծավալների էր հասել:

⁸⁰¹ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 627:

⁸⁰² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 639:

պան Սարուխանը հաշտության պայմանագիր կնքեցին⁸⁰³: Սրանով Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև տևական խաղաղություն հաստատվեց տարածաշրջանում⁸⁰⁴:

Այսպիսով, ավարտվում է թուրք-պարսկական պատերազմների շուրջ մեկ և կես դարյա ժամանակահատվածը, որն արհավիրք դարձավ Հայաստանի զարգացման ճանապարհին: 1640-ական թթ. պահպանվում է պատերազմների հետևանքների զգալի ազդեցությունը ժողովրդագրական գործընթացների վրա, որոնց առանձին դրվագներ ներկայացված են սույն աշխատանքի հաջորդ ենթագլխում:

2.5. Էթնոժողովրդագրական գործընթացները և բնակչության տեղաբաշխման ընդհանուր պատկերը (առանձին վարչամիավորների օրինակով)

17-րդ դարի առաջին կեսին թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ էթնոժողովրդագրական տարբեր հարցերի արդեն անդրադարձել ենք աշխատանքի նախորդ ենթագլուխներում: Այժմ ներկայացնենք նշված ժամանակահատվածում Հայաստանի տարբեր շրջաններում էթնիկական տեղաշարժերը

⁸⁰³ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 114; **Mantran R.**, Storia dell'impero ottomano, Lecce: Argo, 1999, էջ 256:

⁸⁰⁴ Հետաքրքիր է, որ թուրք-պարսկական պատերազմներից զատ հայ բնակչությունը 1620-ական թթ. տուժել է նաև ռուս կազակների և վրացական բանակի հարձակումներից: Այսպես, Մարզվանում ընդօրինակված Բժշկարանի 1626 թ. հիշատակարանում ստացողը նշում է, որ նախկինում բնակվել է Սամսունում, և ռուսների ավերիչ արշավանքից հետո ստիպված են եղել զանգվածներով տեղաշարժվել Մարզվան (տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 205): Դադիվանքում 1626 թ. հիշատակարանում Վարդան երեցը հաղորդում է, որ վրաց բանակը Գանձակում պարսկական կայսրոսի դեմ արշավելիս ասպատակել է Գետաշենը, գերեվարել «հայք և թուրք ի միասին. և զձեռն անկեալն զոմն սպանին, զոմն վիրաւորեցին և բազումս գերի տարան որ անթիւ, շատ ատերս աժ ի վերայ աշխարհիս» (նույն տեղում, էջ 206):

և կրոնադավանական փոխակերպումները՝ փորձելով վերհանել Հայաստանի էթնոժողովրդագրական ընդհանուր բնութագիրը:

Սկզբնաղբյուրներում մեծ թիվ են կազմում Հարավային Հայաստանում քրդական իշխանությունների մասին հիշատակությունները: Դրանց մեջ առանձնակի տեղ են գրավում օսմանյան կենտրոնական իշխանությունների շահերը ներկայացնող փաշաների հետ, ինչպես նաև միմյանց միջև բախումների նկարագրությունները: Իսիզան քաղաքում ընդօրինակված Շարակնոցի 1601 թ. հիշատակարանում Սարգիս քահանան գրում է, որ 1600-1601 թթ. Վանի Ահմադ փաշան արշավում է Բաղեշի Շարաֆ խանի դեմ, որին օգնության է գալիս փեսան՝ Հզու քաղաքի Մահմատ բեկը: Խանի և նրա որդու սպանությունից հետո Ահմադ փաշան հեռանում է Վան, և անտերության պայմաններում «հեռացեալ բնակիչք նորա յամենայն տեղիս... և աստ ի քաղաքս Հիզան շատք և բազումք եկին յամենայն երկրէ և քաղաքէ, որ և եղև սղութիւն և պակասութիւն ամենայն իրաց», և հացահատիկի գինն էլ մի քանի անգամ բարձրացել է⁸⁰⁵: Ամիդում գրված ձեռագրի 1604 թ. հիշատակարանում գրիչ Բարսեղ վարդապետը միջքրդական բախման կապակցությամբ հաղորդում է, որ 1603 թ. «անօրէն քուրդն Բաղիշու նենգութեամբ սպանեալ զպարոն իրեանց՝ Իսալաֆ խան կոչեցեալ, որ էր յոյժ ողորմած և իրաւարար ի վերայ քրիստոնէից, որ և յայն սակս սպանաւ Բ (2) որդովն՝ Ուլուխան պեկին և Բադր պեկին: Եւ բազում սուք ածին երկրին Բաղիշու, և երկրիս Տարօնոյ»⁸⁰⁶:

Բիթլիսի քուրդ իշխողի կողմից քրդական մյուս իշխանությունների նկատմամբ գերիշխող դիրք հաստատելու ցանկությունն արտացոլվում է նաև այլ հիշատակարաններում: Ավրն-

⁸⁰⁵ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 43-44:

⁸⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 154-155:

դանց գյուղում և Խիզանում 1618 թ. գրված հիշատակարանում գրիչը գանգատվում է մահմեդականների միջև մարտերից. «Ջի անցեալ տարին պիղծ Միր Շարաւ առաքեաց զօրս իւր ի յերկիրս մեր, բազում չարիս գործեցին, թալան և թաղթան արարին»⁸⁰⁷: Հեղինակն ականատեսի աչքերով նկարագրում է իր հարազատ եկեղեցու թալանումն ու ավերումը, սրբությունների գերեվարումը, հոգևորականների տանջանքները, բռնի մահմեդականացման փորձը: Ի վերջո, գրիչն առանց ունեցվածքի տեղափոխվել է Խիզան⁸⁰⁸: Բաղեշի քրդերի գործողությունները երբեմն ստիպել են Վանի փաշային պատժիչ արշավանքներ կազմակերպել նրանց դեմ, ինչպես օրինակ՝ 1622 թ.⁸⁰⁹:

Քուրդ բեյերից շատերը (Սալմաստի բեյ Ղազին, նրա եղբայրներ Կոջի բեյն ու Սեյֆեդդինը, Միրփաշա օղլի շեյխ Հեյդարը, Նախիջևանում օգնած Ալաեդդին բեյի ուժերը, Մակուփ տիրակալ Մուստաֆա բեյի վաշտը, Ջեյնալ բեյի վաշտը, Ալաշկերտի Կըլըջ բեյի վաշտը, Բարկուշատի բեյ Ֆերեհ Ջորի վաշտը) եղել են շահ Աբաս Ա-ի՝ Երևան արշավող զորախմբի կազմում⁸¹⁰: Փաստորեն, քրդական ցեղերի ներսում քաղաքական կողմնորոշման հարցում միանշանակ մոտեցում չկար. մեծ մասը սա-

⁸⁰⁷ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 647-648:

⁸⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 647: Ի դեպ, Վ. Հակոբյանը, մեջբերելով Մատենադարանի № 4126 ձեռագիրը (էջ 296բ), ծանոթագրում է, որ Միր Շարաֆը Բաղեշի քուրդ իշխողն էր, որին նախորդողի մասին 1591 թ. Գոմոց վանքում մի հիշատակարանում գրվում է. «Ի բռնակալութեան քաղաքիս Շարաֆին. բայց զնեղութիւն, զոր այժմ հասուցանեն Հայոց ազգին, ոչ կարեմք գրով արկանել»:

⁸⁰⁹ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 71:

⁸¹⁰ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 86, 87: 1606 թ. մի հիշատակարանում ասվում է, որ օսմանյան բանակի կողմից Երևանի գրավումից հետո Մակուփ սուլթանը բերդը կամովին հանձնել է թուրքերին, «յետոյ եկաւ քուրդն Մահմատբէկ՝ առեց աւար եւ գերի, սպանեց երէց, եպիսկոպոս, տանուտէր, կին եւ տղայ գերի վարեց, խիստ անողորմ բաներ արեց, քաշեց զամենայն ոչխար, աւեր ածեց, ... յերկրէ յերկիր եւ ջարդեցան ի դարիպոսին» («Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 216):

տարում էր օսմանյան ուժերին, թեև քիչ չէին նաև Սեֆյաններին աջակցող տարրերը:

17-րդ դարի առաջին կեսի սկզբնաղբյուրներում չեն դադարում քրդական ցեղերի տեղաշարժերի և ասպատակությունների մասին հիշատակությունները: Գրիգոր Դարանաղցին նշում է, որ 17-րդ դարի սկզբին քրդերը շարունակաբար ասպատակում էին և գերիներ տանում Բաղեշից, Արճեշից, Վանից և Ոստանից, հաճախ՝ նաև «Պարսից տէրութեանն հայքն»⁸¹¹: Հալաճանքների և ավազակային հարձակումների մասին հիշատակումներ առկա են նաև մի շարք հիշատակարաններում: Չմշկաձագի Կարմիրվանքում ընդօրինակված Մաշտոցի 1623 թ. հիշատակարանում նշվում է, որ քուրդ աղայի հալաճանքների պայմաններում «կու կողոպտեն զազգն քրիստոնէիցն, ևս առաւել զվանականքն»՝ մինչև իսկ հարկադրելով ցրվելու⁸¹²: 1631 թ. հիշատակարանում գրիչ Գրիգոր քահանան գրում է, որ հայրը՝ Անտոնը, սպանվել է Բաբերդի գավառակում իր ուղեկից առևտրական խմբի հետ, և ավազակային հարձակումն իրականացրել է «Մարաց ազգն, որ է քուրդ»⁸¹³: 1635 թ. Երզնկայում, Դերջանում, Բասենում և Ալաշկերտում քրդական վերաբնակեցման մասին արդեն խոսել ենք նախորդ ենթագլխում: 17-րդ դարի կեսին Վանա լճի ավազանում քրդական իշխանություններում ծավալված պայքարի արդյունքում 1650 թ. «Բերկրու տէրն փախաւ առ Բաղիշու խանն»⁸¹⁴: 1651 թ. Վարազավանքի թալանի պատմությունը շարադրելիս Առաքել Դավրիժեցին նշում է, որ «մեծ իշխանն Մարաց» Եզդիշերը (Եզդանշիրը) Ջուլամերկի, Շատախի և այլ գա-

⁸¹¹ Տե՛ս **Գրիգոր Դարանաղցի**, էջ 298-299:

⁸¹² Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 84-85:

⁸¹³ Նույն տեղում, էջ 407:

⁸¹⁴ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 356:

վառների ու բերդերի տեր էր⁸¹⁵, իսկ Խոշաբի տերը Սուլեյման բեկն էր, ում հետ գործակցելով՝ ավազակախմբի ղեկավար Չոմարն ավիրեց վանքը⁸¹⁶: Չոմարին սպանելու դիմաց սուլթանը Սղերդի գավառը տվեց Եզդիշերին⁸¹⁷:

Ի տարբերություն քրդական տարրի, թյուրքական ցեղերի մասին հիշատակումներն ավելի սահմանափակ են, և դրանց մեծ մասն արդեն իսկ ներկայացրել ենք Ամիրգունա խանի Ժողովրդագրական քաղաքականության առաջին փուլի շրջանակներում: Թյուրքական տարրը գաղթել է, օրինակ, Լոռու գավառ շահ Աբաս Ա-ի հրամանով 1605 թ. և իր ցեղային բորչալու անունը տվել այն հարթությանը, որտեղ հաստատվել է⁸¹⁸: Շահ Աբասի բռնագաղթից հետո ղլբաշ որոշ քոչվոր ցեղեր և շիա քրդերի փոքր ցեղախմբեր հաստատվել են ամայացած մի քանի գյուղերում և յայլաներ դրել ավայան մարգագետիններով հարուստ շրջաններում⁸¹⁹: Այդուհանդերձ, ինչպես իրավացիորեն կարծում է Պ. Չոբանյանը, սկզբնաղբյուրների քննությունը ցույց է տալիս, որ մահմեդական տարրը հիմնականում ներկայացված է եղել քաղաքային շրջաններում նախևառաջ կայազորների տեսքով⁸²⁰:

Էթնոժողովրդագրական գործընթացների հետ սերտորեն կապված էին Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի հարկային ու կրոնական քաղաքականությունները: Քրիստոնյա հպատակները, այդ թվում՝ հայերը, Սեֆյան պետության

⁸¹⁵ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 381:

⁸¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 381-387:

⁸¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 391:

⁸¹⁸ Տե՛ս **Ամիրջանյան Հ.**, Լոռու գավառի էթնիկ պատկերը XVIII դ. վերջին և XIX դ. առաջին երեսնամյակին, «Հայոց պատմության հարցեր», հ. 10, Երևան, 2009, էջ 113:

⁸¹⁹ Տե՛ս **Փափազյան Հ.**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դ.), էջ 42-43:

⁸²⁰ Տե՛ս **Чобанян П.**, Этноконфессиональные процессы в Закавказье XVII-XVIII вв., էջ 155-156:

ջիզիե գողար (գլխահարկ հատուցող) կամ զիմնի (քրիստոնյա պարտապան) համայնքներ (զիմնի ռայաթներ՝ քրիստոնյա իրավագուրկ հպատակներ) էին համարվում⁸²¹: Արևելյան Հայաստանում 1621-1622 թթ. ֆեթվայով ընդունված էր իման Ջաֆարի օրենքը, որի համաձայն՝ իսլամ ընդունածը տիրում էր քրիստոնյա հարազատների ունեցվածքին⁸²²: 1620-ական թթ. Երևանի Շեյխուլ-Իսլամի կողմից հրապարակված մի ֆեթվայում նկարագրվում է հայազգի Բաբայի թողած ժառանգության ճակատագրի հանգուցալուծումը: Քանզի նրա երկու եղբայրներից մեկը կրտսեր որդու՝ Շահնազարի հետ մուսուլման էր դարձել, ուստի ժառանգական բոլոր իրավունքների հարցում նրան առավելություն էր տրվում⁸²³: Դատական գործընթացի ժամանակ մուսուլմանի առավելության մասին վկայում է նաև Զաքարիա Քանաքեռցին՝ քանաքեռցի Միքայել եպիսկոպոսի և մի պարսիկի վեճը պատմելիս, երբ վերջինս կեղծ ցուցմունք է տալիս, ու վեճը հարթվում է միայն Կոտայքի մելիք Դավութի միջամտությամբ⁸²⁴: Վերջապես, 1650 թ. Փիլիպպոս Աղբակեցին շահ Աբաս Բ-ից հրովարտակ է ստացել, որով Հայ առաքելական եկեղեցուն վերապահվել է որոշումներ ընդունել հայերի միջև ծագած վեճերի պարագայում, իսկ մահմեդական շարիաթական դատարան կարելի էր դիմել այն դեպքում, երբ կողմերից մեկը մահմեդական էր⁸²⁵:

Հ. Փափազյանը, վկայակոչելով կալվածագրերում արձանագրված դեպքերը, կարծում է, որ ժառանգության համար հա-

⁸²¹ Տե՛ս **Փափազյան Հ.**, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 3, Երևան, 1956, էջ 86-87:

⁸²² Տե՛ս «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», հ. I, պր. II, վավ. 16:

⁸²³ Տե՛ս **Փափազյան Հ.**, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, էջ 89-91:

⁸²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 88-89:

⁸²⁵ Տե՛ս «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», հ. I, պր. II, վավ. 41:

վատափոխության դեպքերը տարածված էին քաղաքային ունևոր խավի՝ խոջաների, առևտրա-արհեստավորական վերնախավի շրջանում⁸²⁶: Այդուհանդերձ, ինչպես նշում է Տավերնիեն, հայերն ամուր էին իրենց կրոնի նկատմամբ⁸²⁷: Նույնն է հաստատում 1654-1656 թթ. Պարսկաստանում և Օսմանյան կայսրությունում ճանապարհորդած շվեդ Մաթսոն Շիոփինգը՝ շեշտելով, որ հայերը քաջ հայտնի են իրենց մշտապես քրիստոնյա մնալով⁸²⁸: Հենց հավատի ամրության հետ են կապված նահատակությունների մի քանի դեպքերի հիշատակումները, օրինակ՝ 1617 թ. Ագուլիսում Անդրեաս քահանայի նահատակությունը շահ Աբասի կողմից⁸²⁹, 1642 թ. Նիկողայոսի սպանությունը Ամիրդում⁸³⁰, ինչպես նաև Ծոազատկի վեճերի առնչությամբ Արաբկիրի նահանգում 1634 թ. Մինաս քահանայի և Սեբաստիայի նահանգում Սեֆեր աշխարհականի գլխատումը⁸³¹:

Օսմանյան կայսրության հարկային համակարգում ևս կարևոր դեր ուներ ոչ մուսուլման հպատակներից գանձվող գլխահարկը⁸³²: Հայկական սկզբնաղբյուրները միաբերան գանձատվում են ծանր հարկապահանջությունից: Արճեշ քաղաքում ընդօրինակված Ավետարանի 1603 թ. հիշատակարանում նշվում է, որ «յամէն ամիս մի պարոն կու գայ ի Վանայ ի յԱրճեշ քաղաքիս,

⁸²⁶ Տե՛ս **Փափագյան Հ.**, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, էջ 91-92:

⁸²⁷ Տե՛ս **Դանեղյան Լ.**, Շահ-Աբբաս Ա-ի կրոնական հանդուրժողական քաղաքականության հարցի շուրջը, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 4, Երևան, 1969, էջ 87:

⁸²⁸ Տե՛ս **Բախչինյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 108:

⁸²⁹ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 480: Տե՛ս նաև «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 284; «Դիան պատմութեան Հայոց», գիրք Ժ, էջ 504:

⁸³⁰ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 400-404:

⁸³¹ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 540:

⁸³² Տե՛ս **Ավդալբեգյան Թ.**, Գլխահարկը Թուրքիայում XVII-XVIII դարերում հայ պատմագրության տվյալներով, «ՊԲՀ», 1959, թ. 1, էջ 175-186:

և խիստ կու նեղացուցանեն զժողովուրդս վասն հարկապահանջութեան»⁸³³: Գրիգոր Դարանաղցին մի հիշատակարանում ասում է, որ 1606 թ. մայիս-սեպտեմբեր ամիսներին խարաջի պատճառով ժողովուրդն աղետալի վիճակում հայտնվեց. «Բնա աշխարհքն Հայոց անբեցան, որ մեկ գեղ շէն չկայ, կալոտ կտրեցաւ, պարտատէրքն կու նեղեն և հարկառն զիր չի թողուր, յետի շունչն է հասեր վանքս Հայոց, օգնութիւնն յԱստուծոյ ժամանէ, թէ փրկէ յանհնարին նեղութեանցս այսոցիկ»⁸³⁴: Ոստանի Գաբենց վանքում 1615 թ. գրված հիշատակարանում Սահակ արքեպիսկոպոստը գրում է հետևյալ նախադասությունը. «...ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, որ զարացեալ են այլազգիքն ի վերա քրիստոնէից հարկապահանջութեամբ»⁸³⁵: Այս ձևակերպումը կարելի է գտնել 1620-ական թթ. հիշատակարանների մեծ մասում:

1621 թ. Ամիդում Բժշկարանի հիշատակարանում նկարագրված է Ամիդի հայերի բողոքը խարաջից Մալաթիայի Ալի փաշային⁸³⁶: Ամիդի Ս. Կիրակոս եկեղեցում 1626 թ. գրված հիշատակարանում ծաղկող Մինասը նշում է, որ պարսիկների դեմ զորարշավի ժամանակ օսմանյան 100 հազարանոց բանակը կանգ է առել Ամիդում՝ «բազում նեղութիւն և հարկապահանջութիւն» հասցնելով քաղաքին⁸³⁷:

Պատերազմական արհավիրքներին հաճախ գումարվում էին սովը, երաշտը և համաճարակները: Խիզանում ընդօրինակված Մաշտոցի 1626 թ. հիշատակարանում Սարգիս գրիչը գանգատվում է ժամանակաշրջանից. «...ի դառն և ի չար ժամանակիս, զի յամէն դիմաց դառնութիւն և վիշտն պատեր է Հայոց

⁸³³ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 104-105:

⁸³⁴ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 54:

⁸³⁵ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 550-551:

⁸³⁶ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 24-25:

⁸³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 228-229, 238-239:

տառապետալ ազգս, զի յամէն դիմաց դառնութիւն, պատուհաս կուգա ի վերայ Հայոց ազգիս, սով, գերութիւն, մահ, շարժ և տապալումն, ժանկ, մարախ, թրթուր, ջորեակ, դալուկ, հեղեղ անթիւ և անհաշիւ, որ ոչ կարեմ ընդ գրով արկանել»⁸³⁸:

Հայ հեղինակների մոտ նկատելի է այն մտայնությունը, որ օտար իշխողների բոլոր հալածանքները, այդ թվում՝ հարկային քաղաքականությունը, ուղղված էին հայ բնակչության շահերի դեմ: Գրիչ Կիրակոսը Մոկաց Ավնդանց գյուղում Շարակնոցի 1627 թ. հիշատակարանում գանգատվում է՝ գրելով. «...նեղիմք ի հարկապահանջութենէ. քանզի ևս քան զևս սաստկանայ բռնութիւն և նեղութիւնս ի վերայ աշխարհիս, ևս առաւել ազգիս Հայոց, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց»⁸³⁹: Նույն գյուղում Ավետիս երեցը 1631 թ. գանգատվում է ծանր հարկապահանջությունից «ի վերայ աշխարհիս ևս առաւել ազգիս Հայոց»⁸⁴⁰: Ամասիայում ընդօրինակված Շարակնոցի 1631 թ. հիշատակարանում Միքայել գրիչը գանգատվում է ծանր հարկապահանջությունից «ի վերայ ազգիս քրիստոնէից»⁸⁴¹: Շատախ գավառակի Մեյդան քաղաքում (ավելի ուշ՝ Շատխու Թաղ կամ ուղղակի Թաղ ավան) գրիչ Զաքարիան 1635 թ. Ճառընտիրի հիշատակարանում գանգատվում է՝ «բազմացան այլազգիքն և նեղեն հարկապահանջութեամբ զազգս մեր»⁸⁴²: 1639 թ. Հակոբ Կարնեցին իր ընդօրինակած Ժողովածուում ևս բողոքում է հայ ազգի նկատմամբ ծանր հարկապահանջությունից⁸⁴³:

⁸³⁸ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 233-235:

⁸³⁹ Նույն տեղում, էջ 252-253:

⁸⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 439-440:

⁸⁴¹ Նույն տեղում, էջ 467:

⁸⁴² Նույն տեղում, էջ 620:

⁸⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 767-768:

Պատկերը չի փոխվում պատերազմի ավարտից հետո. Ավնդանց գյուղում 1642 թ. ընդօրինակված Շարակնոցի հիշատակարանում գրիչ Ավետիսը գանգատվում է հայ ժողովրդի վրա ծանրացող հարկապահանջությունից⁸⁴⁴, նույնը՝ 1649 թ. Խիզանում⁸⁴⁵: Փաստորեն, հայ բնակչության վրա դրված ծանր հարկերը քննարկվող ժամանակաշրջանում բնորոշ էին Արևմտյան Հայաստանի բոլոր վարչամիավորներին:

Օսմանյան իշխանությունների կողմից կրոնադավանական հիմքով հարկային քաղաքականության տարբերակվածությունից բացի՝ մահմեդականացման ուղի հարթելուն էին միտված նաև եկեղեցաշինության արգելակումը և եղած եկեղեցիների՝ մզկիթի վերածման դեպքերը: Վասպուրականի Շուշանից Կարմրավոր վանքում ընդօրինակված Հայսմավուրքի 1601 թ. հիշատակարանում խոսվում է Վարազա վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու նորոգման ժամանակ խոջա Ատոմի վրա մի քանի տարի գործադրվող ճնշման մասին, քանզի «յայսմ ժամանակիս բազմացեալ էին անօրէնքն ի վերայ քրիստոնէից, որ ոչ թոյլ տային շինել զեկեղեցի»⁸⁴⁶: Սուլթանական ֆերմաններից պարզվում է, որ ոչ միայն նոր եկեղեցիների կառուցման, այլև վերանորոգման համար անհրաժեշտ էր կայսերական դիվանից թույլտվություն ստանալ: Էվլիա Չելեբին նույնիսկ հաղորդում է եկեղեցու՝ մզկիթի վերածման դեպք Կարսում⁸⁴⁷:

⁸⁴⁴ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ժԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Գ, էջ 74:

⁸⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 367:

⁸⁴⁶ «Հայերեն ձեռագրերի ժԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 25, 26-27:

⁸⁴⁷ Տե՛ս **Փափազյան Ա.**, Արևմտահայության վիճակը ըստ օսմանյան սուլթանական ֆերմանների (XVI-XVIII դդ.), էջ 126-127: Այս միտումն ավելի զգալի է դառնում միայն 17-րդ դարի երկրորդ կեսին, օրինակ՝ 1653 թ. Թոխատում եկեղեցիները փակվեցին, 2-ը՝ նույնիսկ մզկիթի վերածվեցին (տե՛ս **Երեմիա Չելչախ Քէ-օմիրճեան**, Օրագրութիւն, հրատ.՝ Մ. արքեպս. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1939, էջ 42), 1662 թ. Կոստանդնուպոլսում մի քանի եկեղեցիներ քանդվեցին, իսկ

Կարե Շիրինի պայմանագրից հետո օսմանյան իշխանությունները որդեգրում են նույնիսկ զանգվածային մահմեդականացման քաղաքականությունը, ինչը հաստատվում է Հակոբ Կարնեցու վկայություններով ու Ղ. Ինճիճյանի տեղեկություններով: Բռնի մահմեդականացման արդյունքն այն էր, որ արդեն 18-րդ դարի առաջին կեսին վրաց արքայազն Վախուշտին Ճորոխի ավազանում թափուր է հիշատակում Տայքի քաղկեդոնական նշանավոր կենտրոններ Իշխանը, Փանակը, Օշքը, Խախուն⁸⁴⁸: Հակոբ Կարնեցին 1643 թ. աշխարհագրի արդյունքում Թորթումում խոսում է խարաջի պատճառով «վրացիների» (այսինքն՝ քաղկեդոնական հայերի) զանգվածային մահմեդականացման, իսկ հայերի՝ Հայ առաքելական եկեղեցուն հավատարիմ մնալու մասին⁸⁴⁹: Ինչ վերաբերում է Համշենին, ապա Խաչեքարոյի վիճակից մեզ է հասել 1630 թ. ընդօրինակված Սաղմոսարան⁸⁵⁰: Բացի այդ, Հ. Տաշյանը կարծում է, որ միայն 17-րդ դարի վերջից և 18-րդ դարի սկզբից է սկսել մահմեդականացման արագ գործընթացը Համշենում, քանի որ, ըստ նրա, շրջադարձային են եղել

Էրզրումում մի եկեղեցի մզկիթի վերածվեց (տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 242): Հայերի նկատմամբ նպատակադրված-պլանային ազգայն-կրոնական հալածանքները Արևմտյան Հայաստանում լայն թափ են ստանում հենց 17-րդ դարի երկրորդ կեսից, որի ցայտուն ապացույցներից են Վանի փաշայի 1678 թ. հայերին մորուք թողնելու և 1680 թ. գդակ դնելու հրամանները՝ մի բան, որ արվել էր Կոստանդնուպոլսում դեռ մեկ հարյուրամյակ առաջ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 357):

⁸⁴⁸ Տե՛ս **Ակոպով Ա.**, Կեսկեսներն Օսմանյան կայսրությունում XVII-XIX դարերում, «Հայկական լեռնաշխարհ. հանրապետական գիտաժողովի նյութեր», Երևան, 2015, էջ 482: «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», կազմեց՝ Լ. Մելիքսեթ-Քել, հ. 9 (ԺԸ-ԺԹ դդ.), Երևան, 1955, էջ 84-85:

⁸⁴⁹ Տե՛ս **Յակովբ Կարնեցի**, էջ 6, 18; **Տաշեան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 68:

⁸⁵⁰ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 396-398: 17-րդ դարում Էրզրումի մոտ ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարանի լուսանցքային հատվածում մասնակիորեն պահպանվել է Համշենում մկրտության մի դրվագ (տե՛ս «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Վրաստանի կենտրոնական պատմական արխիվի», էջ 389):

1708-1710 թթ. Ղուռուֆ-օղլի Մեհմեդ մոլլայի կողմից 100 գյուղերի ավազների մահմեդականացումը և քրիստոնյաների մեծ զանգվածների հեռանալը Տրապիզոն ու Բաբեդը⁸⁵¹: Հ. Տաշյանը Հակոբ Կարնեցու կողմից Սպերում թուրքական իշխանությունների կողմից ավերված ու ամայացված բազում եկեղեցիների հիշատակումը համարում է վանական հողերի զավթման և բռնի մահմեդականացման քաղաքականության գլխավոր ազդակներից մեկը⁸⁵²: «Ով որ Յունաց, Հայոց եւ Վրաց մեջ իրեն կրօնին հաւատարիմ մնացած է, այսպէս ալ կը կոչուի միշտ. բայց ով որ մահմետական եղած է, Թուրքիոյ մէջ Օսմանլի հռչակեալ անունը կը կրէ», - մեջբերում է Քոխի խոսքերը Հ. Տաշյանը⁸⁵³: Ուսումնասիրողները հայ բնակչության բռնի մահմեդականացման գործընթաց են նկատել նաև Չըլդըրի (Ախալցխայի) Փերթբերք (Բերդագրակ) գավառակում⁸⁵⁴:

17-րդ դարի առաջին կեսին էթնոժողովրդագրության տեսանկյունից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում կաթոլիկ համայնքների առկայությունը Հայաստանում: Դեռևս 14-րդ դարի երկրորդ կեսին Նախիջևանի Ճահուկ, Երնջակ և այլ գավառներում հաստատվել են կաթոլիկ քարոզիչներ, իսկ 1350 թ. Նախիջևանը դարձել է կաթոլիկական եպիսկոպոսության նստավայր: 16-րդ դարի վերջից առևտրական և քաղաքական կապերի ամրապնդման պայմաններում Պարսկաստանում և նրան ենթակա

⁸⁵¹ Տե՛ս **Տաշեան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 28-31, 34: Բ. Թողաքյանի կարծիքով՝ համշենահայերի բռնի մահմեդականացման գործընթացը բուն Համշեն գավառում սկսել է 1630-ական թթ., ավելի մեծ թափով՝ 1650-1660-ական թթ., իսկ Սյուրմենե գավառակում՝ հաջորդ դարի սկզբին (տե՛ս **Թողաքյան Բ.**, էջեր համշենահայերի XVII-XVIII դարերի պատմությունից, «ՊԲՀ», 1972, թ. 4, էջ 133, 136):

⁸⁵² Տե՛ս **Տաշեան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 47-48:

⁸⁵³ Նույն տեղում, էջ 55-56:

⁸⁵⁴ Տե՛ս **Եսայան Ջ.**, Հայոց տեղանունները. թուրքական այլափոխումներ, Երևան, 2014, էջ 28:

Արևելյան Հայաստանում ակտիվանում է եվրոպացի կաթոլիկ միսիոներների գործունեությունը: Շահ Աբաս Ա-ն Իսպանիայից եկած քարոզիչներին գործունեության ազատություն է տվել հայերի շրջանում: Կաթոլիկ դպրոցներ են բացվել Նախիջևանի Ապարաններ, Ճահուկ և այլ գյուղերում: Հայ ազգային լեգենդի զարթոնքի պայմաններում 17-րդ դարի սկզբին Նախիջևանի, Երնջակի և Ճահուկի շրջաններում կաթոլիկական քարոզչության հետևանքով դավանափոխ եղած հայերի թիվը 19 հազար էր (1830 տուն) 3 քաղաքներում և 12 գյուղերում⁸⁵⁵ Ռիկոյի և Տավերնիեի տվյալներով ունենալով 10 գործող եկեղեցիներ⁸⁵⁶: Նախիջևանի կաթոլիկ հայերի համար կաթոլիկ եկեղեցին շահական արքունիքից արտոնություններ էր ստացել, ինչը լրացուցիչ խթան էր կաթոլիկացմանը զարկ տալու համար, սակայն 17-րդ դարի կեսերից խաս (պետական) բնակավայրերի բնակչության մի մասը, համաձայն Ք. Կոստիկյանի խմբավորած նյութերի, մահմեդականություն է ընդունում, մի մասը՝ վերադառնում Հայ առաքելական եկեղեցի, մի մասն էլ՝ արտագաղթում⁸⁵⁷: Պորտու-

⁸⁵⁵ Տե՛ս **Հակոբյան Տ.**, Հայերի պայքարը կաթոլիկական միսիաների ասիմիլատորական ձգտումների դեմ Իրանում (XVII-XVIII դդ.), «Արևելագիտական ժողովածո», հ. 1, Երևան, 1960, էջ 267: 19 հազար հայ կաթոլիկների թիվը ներկայացնում է Նախիջևանի ունիթորների արքեպիսկոպոս Ազարիա Ֆրիտոնը Հռոմ ներկայացրած հաշվետվության մեջ, իսկ Սեֆյան Պարսկաստանում դիվանագիտական հանձնարարություն իրականացնող Պետրոս Պետիկը Նախիջևանի Ապարաններ գյուղում հիշատակում է 300 տուն հայ կաթոլիկներ (տե՛ս **Ալիշան Ղ.**, Սիսական, էջ 387):

⁸⁵⁶ Տե՛ս **Բայբուրդյան Ա.**, XVII դարում Արևելյան Հայաստանում կաթոլիկ միսիոներների գործունեության պատմությունից, «ՊԲՀ», 1989, թ. 2, էջ 147-157: Թեմին ենթակա գյուղերի թվում էին Քոնան, Ապարաները, Սալթաղը, Ապրակունիսը, Խոշկաշենը, Ճահուկը, Շահապոնքը:

⁸⁵⁷ Երևանի նահանգում, Գանձակում, Արցախում և Պարսկահայքում համայնքների ձևավորումը տեղի է ունեցել ավելի ուշ՝ 17-րդ դարի վերջին (տե՛ս **Կոստիկյան Ք.**, Կաթոլիկական քարոզչությունը Իրանում և հայ իրականությունը, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 21, Երևան, 2002, էջ 200-218):

գալացի միսիոներ Անտոնիո դե Գոուվեայի ուղղակի և Նախիջևանի ունիթոր Ավգուստինոս Բաջեցու անուղղակի վկայությամբ՝ շահ Աբասը կաթոլիկ հայերի մի մասին ազատել է բռնի տեղահանությունից և թույլ տվել մնալ հարազատ բնակավայրերում: Հռոմից ուղարկված Անխել Մարիա Չիտտադինիի կազմած զեկուցագրի համաձայն՝ 1617 թ. Նախիջևանի գավառի կաթոլիկ 10 գյուղերում հաշվվում էր մոտ 305 կաթոլիկ ընտանիք, այդ թվում՝ Քոնայում՝ 1, Սալթաղում՝ 2, Գանձակում՝ 4 ընտանիք, և սա այն դեպքում, երբ բռնագաղթից առաջ՝ 1601 թ., Քոնայում կար 70, Սալթաղում՝ 120, Գանձակում՝ 70 տուն հայ կաթոլիկ⁸⁵⁸: Մ. Կարապետյանը չափազանցություն է համարում Չիտտադինոյի մեկ այլ զեկույցում նշված 40470 հայ կաթոլիկների թիվը⁸⁵⁹: Համաձայնվելով Մ. Կարապետյանի տեսակետի հետ՝ կարծում ենք, որ սա կարող է լինել հայ քրիստոնյաների ընդհանուր թիվը, քանի որ հենց այս թվականին է Իբրահիմ Փեչևհի հիշատակում 30 հազար հայերի գերեվարումը Նախիջևանից⁸⁶⁰:

Նախիջևանի հայ կաթոլիկական համայնքների հետագա աշխուժացումը կապվում է Օգոստինոս Բաջեցու գործունեության հետ: 1629 թ. նա ընտրվել է Նախիջևանի երկրամասի արքեպիսկոպոս, 1631 թ. եկել Նախիջևան և 1632 թ. Ապարաներում կաթոլիկ դպրոց հիմնել⁸⁶¹: Սակայն 1636 թ. Մուրթուզա փաշան

⁸⁵⁸ Տե՛ս **Կարապետեան Մ.**, Հայ կաթողիկե թեմը և էթնոդասանական գործընթացները Նախիջևանում XVII-XVIII դարերում, «Նախիջևանի Հայոց վարժարանը և Հռոմը», Վենետիկ, 2000, էջ 7-8; **Փանոսյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 53:

⁸⁵⁹ Տե՛ս **Կարապետեան Մ.**, Հայ կաթողիկե թեմը..., էջ 3:

⁸⁶⁰ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Ա, էջ 56:

⁸⁶¹ Տե՛ս **Բայբուրդյան Ա.**, XVII դարում Արևելյան Հայաստանում կաթոլիկ միսիոներների գործունեության պատմությունից, էջ 147-157: Առաքել Դավրիժեցին Մեծ սուրբունից հետո ս. Հռիփսիմեի նշխարների գերեվարության պատմությունը ներկայացնելիս նշում է, որ նշխարները թալանած «ֆրանկ» երկու պատրիկները գնում են Ապարաներ «գիղն Ֆռանկաց» (տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ

320 գերի տարավ գավառից, ներխուժեց Ապարաներ, և սպանվածների ու գերեվարվածների ընդհանուր թիվը 1500 էր⁸⁶²: Այդուհանդերձ, 1640 թ. մի հիշատակարանում «Ֆրայ» Օգոստինոս արքեպիսկոպոսը հայտնում է, որ ապրիլի 5-ին սկսել են Ճահուկի Ս. Հովհաննես Կարապետ եկեղեցու շինարարությունը, թվարկում ևս 49 մարդկանց, ովքեր եկեղեցու շինարարության համար գումար են ներդրել⁸⁶³: Փաստորեն, հայ կաթոլիկ համայնքի կյանքը վերակազմավորվում է 1630-1650-ական թթ. Օգոստինոս Բաջեցու շնորհիվ, թեև Իմամ Ջաֆարի օրենքի գործադրումը զարկ է տալիս հայ կաթոլիկների շրջանում մահմեդականություն ընդունելու բուռն գործընթացին, ինչի մասին են վկայում կաթոլիկ հոգևորականների՝ արդեն 1630-ական թթ. և հետագա տասնամյակների զեկուցագրերը⁸⁶⁴: Գործընթացն ավելի մեծ թափ է ստացել 1650-ական թթ. երկրորդ կեսին, և 17-րդ դարի կեսերին Նախիջևանի հայ կաթոլիկների թիվը 5-7 հազար էր⁸⁶⁵: Այդուհանդերձ, Նախիջևանի կաթոլիկ հայերի մահմեդականացումը զանգվածային բնույթ սկսեց կրել միայն 17-րդ դարի վերջից մինչև 18-րդ դարի կեսերը: Այս մասին են խոսում Ղ. Ալիշանի և կաթողիկոս Ղազար Ա Ջահկեցու (1737-1751) տվյալները: Վերջինս հաղորդում է, որ Նախիջևանի Սալիթաղ, Քոնա և Կեծուկ գյուղերի բնակչությունն ամբողջությամբ «դար-

172): Նա կաթոլիկական է համարում նաև Ապրակունիս գյուղը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 178): Ապարաների մասին տե՛ս **Ալիշան Ղ.**, Սիսական, էջ 369:

⁸⁶² Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 196: Հմմտ. «Ժամանակագրություն ընդհանուր պատմության» (ծեռ. № 7841), Համառոտ բիբլիոգրաֆիա՝ Հայկական ՍՍԻՄատենադարանի գրչագիր մանր ժամանակագրությունների, հրատ.՝ Ա. Աբրահամյան, «Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու», թ. 1, Երևան, 1941, էջ 224-225:

⁸⁶³ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 789-790:

⁸⁶⁴ Տե՛ս **Կարապետեան Մ.**, Հայ կաթողիկե թեմը..., էջ 5-8:

⁸⁶⁵ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 3, 5-8:

ձան ի կրօնս պարսից», իսկ Ապրակունիս, Շահբունիս, Խոշկաշեն և Ապարաններ գյուղերում՝ բնակիչների մեծ մասը⁸⁶⁶:

18-րդ դարի իրադարձությունների համատեքստից կաթոլիկացման տարածման միտումներին նայելիս կարևոր օջախ է Ախալցխան: Կ. Ղաֆադարյանի կարծիքով՝ 17-րդ դարում հայերի մի մասը թուրքական հալածանքները մեղմելու համար կաթոլիկություն է ընդունել, դարձել վրացախոս, վրացիների մի մասն էլ մահմեդականություն է ընդունել⁸⁶⁷: Ախալցխայի Ջարեհնու Ս. Նշան եկեղեցուն տրված Ավետարանի 1619 թ. հիշատակարանում թվարկված անձնանունները (Յեայլա, Սիրամարգ, Գուլբագե, Էլպագե, Գոչքագե, Նուրբագե, Յայլաբագե, Գուլբահար)⁸⁶⁸ և եկեղեցու՝ երկար ժամանակ ավերված լինելուց հետո նորոգման փաստը ցույց են տալիս, որ այստեղ երկար ժամանակ քաղկեդոնականացման միտում է եղել, սակայն անգամ վրացականացված անուններով հայերը պահպանել են հավատարմությունն իրենց եկեղեցուն: Մի Ավետարանի ստացման 1607 թ. հիշատակարանում էլ Ախալցխա քաղաքից «հայրկազանց ազգէն և զարմից քրիստոնէից» ոմն Մաքանդար թվարկում է 6 զավակներին՝ Գուլո, Գուլարդուխ, Գուլնթոբ, Գուլարխան, Եայգունդմ, հանգուցյալ Նաթո⁸⁶⁹: Այստեղ ևս նկատելի է վրացական ազդեցությունը, սակայն ստացողի էթնիկական և կրոնական բնորոշումներն ամեն ինչ ասում են: 18-րդ դարի երկրորդ կեսի հեղինակ Վախուշտին 1660-ական թթ. Սամցխե-Կլարջեթիում տեղի ունեցող իրադարձությունները նկարագրելիս գրում է, որ Ախալցխայում

⁸⁶⁶ Տե՛ս **Ղազար վրդ. Զահկեցի**, Գիրք աստուածաբանական, որ կոչի Դրախտ ցանկալի, Կ. Պոլիս, 1735, էջ 334:

⁸⁶⁷ Տե՛ս **Ղաֆադարյան Կ.**, Նյութեր Ախալցխայի հայ համայնքի պատմության վերաբերյալ, «ՊԲՀ», 1967, թ. 1, էջ 117-118:

⁸⁶⁸ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 687:

⁸⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 262:

ապրում են մուսուլմաններ, հայեր, հրեաներ և փոքրաթիվ մես-խեր, ընդ որում՝ Սամցխեի գյուղացիները մեծ ճնշումների արդյունքում շարունակում են մահմեդականություն ընդունել⁸⁷⁰: Պ. Չոբանյանը իրավացիորեն 18-րդ դար է տանում Ախալցխայի նահանգում մահմեդականացման գործընթացը⁸⁷¹: Մելիքսեթ-Բեկը հրատարակել է Ախալցխայի հայ և վրաց կաթոլիկների մկրտության մի մատյան, որտեղ գրանցումները 1762-1792 թթ. միջակայքում են, ավելին՝ հավաքածուում հայ կաթոլիկներին առնչվող բոլոր ձեռագրերը 18-րդ դարի են⁸⁷², ուստի և թե՛ կաթոլիկացման և թե՛ մահմեդականացման գործընթացները տեղի են ունեցել գերազանցապես 18-րդ դարում:

Օսմանյան կայսրության կողմից Արևմտյան Հայաստանում իրականացվող ժողովրդագրական քաղաքականության ուղեգիծը խիստ ընդգծված ձևով տարածքի յուրացմանն է ուղղվում Կասրե Շիրինի պայմանագրից հետո: Հենց այս ժամանակահատվածից է արմատանում ոչ միայն իսլամացման, այլև հայկական տարրը «չնկատելու» քաղաքականությունը, ինչն արտահայտվում է նաև թուրք պատմագիրների երկերում: Ինչպես իրավացիորեն պնդում է Լ. Սահակյանը, հենվելով օսմանյան Մյունեջջիմ Բաշի և Քյաթիբ Չելեբի պատմիչների տեղեկությունների ու 16-րդ դարում «Իսլամական աշխարհացույց»-ի վրա, 17-րդ դարում Հայաստանի տարածքի համար «Արևելյան Անատոլիա» տերմինը դեռևս չի կիրառվել, և նույնիսկ պաշտոնապես գիտակցվել ու ընդունվել է «Էրմենիստան» (Հայաստան) զավթված երկրի գոյության փաստը՝ հաճախ դրա մեջ տեղավորելով ան-

⁸⁷⁰ Տե՛ս **Чобанян П.**, Этноконфессиональные процессы в Закавказье XVII-XVIII вв., էջ 154-155:

⁸⁷¹ Տե՛ս «Հայոց պատմություն», հ. III, գ. I, էջ 82-83:

⁸⁷² Տե՛ս «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Վրաստանի կենտրոնական պատմական արխիվի», էջ 402-403, 407-408:

գամ Կիլիկիան՝ որպես Փոքր Հայաստան: Քյաթիբ Չելեբին Արաս (Երասխ) գետը նկարագրելիս նույնիսկ գրում է, որ այն գտնվում է «Արմենիա երկրի արևելյան սահմանում»⁸⁷³: Սրանով նա, փաստորեն, ընդունում է, որ Արաքսից արևմուտք ընկած հողերը Հայաստանի արևմտյան մասն են: Քյաթիբ Չելեբին, որ իր «Զիհան նյումա» երկն ավարտել է հաշտության պայմանագրից ոչ շատ ուշ՝ 1648 թ.⁸⁷⁴, Հայաստանի համար նշում է, որ «այդ շրջանների մարդիկ բաժանվում են երկու խմբի. մի մասը պատկանում է Ախթամարին, մյուսը՝ հիշյալ Ուշ Քիլիսեին (իմա՝ Ս. էջմիածնին – Մ.Մ.)»⁸⁷⁵: Փաստորեն, ի տարբերություն, օրինակ՝ Էվլիյա Չելեբին, որ իր ուղեգրություններում ամեն կերպ աշխատում էր արձանագրել մահմեդական փոքրամասնություններին՝ արդյունքում մեծամասնության տպավորություն ստեղծելով, Քյաթիբ Չելեբին անուղակիորեն, բայց և ակնհայտորեն ընդունում է Հայաստանի տարածքում հայ բնակչության մեծամասնության փաստը: Նրա երկի 41-րդ գլուխը նույնիսկ վերնագրված է «Արմենիայի երկրի մասին»⁸⁷⁶, որտեղ փորձել է ցույց տալ Հայաստանի սահմանները՝ նշելով, որ ժամանակին հայերը պետություն են ունեցել, և զգալի անորոշությամբ հանգում է նրան, որ իր ժամանակներում Մեծ Հայաստան պետք է համարել Վանի և Էրզրումի նահանգները (մի քանի տող հետո թվարկման մեջ ավելացնելով նաև Կարսը), իսկ Փոքր Հայաստան՝ Ադանայի և Մարաշի նահանգները⁸⁷⁷: Մեր կարծիքով՝ Քյաթիբ Չելեբիի նման եզրահանգումը ոչ այնքան պատմական զեղծարարության, որքան առկա էթնոժողովրդագրական իրավիճակից է

⁸⁷³ «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 19:

⁸⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 9:

⁸⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 26-27:

⁸⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 29:

⁸⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29-30:

բխել, և այս 5 նահանգները նա միանշանակորեն ընդունել է որպես Հայաստան, որովհետև այդ ժամանակ հայերն այնտեղ գերակշիռ մեծամասնություն են կազմել: Նա նաև խոսում է Վանի նահանգում գավառների սահմանների հաճախակի փոփոխությունների մասին⁸⁷⁸, ինչը պետք է պայմանավորված լիներ քրդական ցեղերի տեղաշարժերով ու միջցեղային բախումներով, որոնց մասին հաղորդում է Առաքել Դավրիժեցին: Էթնիկական խմբերի ակտիվ տեղաշարժերը բնորոշ են եղել Օսմանյան կայսրությանը և Պարսկաստանին մինչև իսկ 19-րդ դար, ընդ որում՝ 1670-ական թթ. Օսմանյան կայսրությունում վարչատարածքային վերափոխումները կայունանում են⁸⁷⁹, ինչը վկայությունն է այն հանգամանքի, որ բնակչությունն աստիճանաբար սկսել է մշտական բնակություն հաստատել իր վարչամիավորի սահմաններում, սակայն 18-րդ դարում այս ժամանակավոր անդորրը օսմանյան կենտրոնական իշխանությունների թուլացման պատճառով խաթարվել է և աչքի ընկել քրդական տարրի նոր տեղաշարժերով:

Հատկանշական է, որ Վանի նահանգի 1680-ական թթ. մի հարկացուցակում հանրագումարի են բերված 196784 ռայաթներ⁸⁸⁰: Չմոռանալով, որ օսմանյան հարկացուցակները կազմվում էին չափահաս տղամարդկանց ցուցակագրմամբ (չհաշված ծերերին՝ մոտ 5 %) ու հաշվի առնելով ուշմիջնադարյան հասարակությունում երեխաների՝ բնակչության շուրջ 40 % կազմելը, ստանում ենք, որ Վանի նահանգի ռայաթ բնակչությունը, կանայք/տղամարդիկ 1.07 հարաբերակցությամբ, պետք է ավելի

⁸⁷⁸ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 30:

⁸⁷⁹ Տե՛ս **Անասյան Հ.**, 17-րդ դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, էջ 12-17:

⁸⁸⁰ Տե՛ս **Փափազյան Հ.**, Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի Վանի էյալեթին վերաբերող օսմանյան դիվանական վավերագրերը, էջ 276:

քան 740 հազար լինելը: Առաջին հայացքից խիստ չափազանցված թվացող այս թվի մեջ պետք է դիտարկել Բիթլիսի ապագա նահանգը ևս՝ ընդգրկելով Պարսկաստանի հետ սահմանից մինչև Դիարբեքիի նահանգ ահռելի տարածությունը: Այս թվի մեջ պետք է դիտարկել ոչ միայն գերակշիռ մեծամասնությունը կազմող հայերին, այլև մի քանի տասնյակ հազար ասորիներին ու շուրջ հազար հրեաներին ու գնչուներին:

17-րդ դարի առաջին կեսին ամենահայախոճ վարչամիավորներից էր Էրզրումի նահանգը: Ա. Մելքոնյանի հաշվարկով՝ 19-րդ դարի սկզբին Էրզրումի նահանգն ունեցել է ավելի քան 400 հազար հայ բնակչություն⁸⁸¹: Քանի որ 17-րդ դարի կեսերին Հակոբ Կարնեցու տեղեկություններում Էրզրումի նահանգը շատ ավելի մեծ տարածք էր զբաղեցնում, քան 19-րդ դարի սկզբին, ուրեմն այն պետք է բնակչության ավելի մեծ թիվ ունենար: 17-րդ դարի թուրք հեղինակների վկայություններից պարզվում է, որ Էրզրումի նահանգում սկսում էր աճել օտար, հատկապես՝ քրդական էթնիկ տարրի տեսակարար կշիռը: Էվլիա Չելեբիի նկարագրությունից երևում է 1640-ական թթ. քրդական ցեղերի շարունակական տեղաշարժ հյուսիս՝ հասնելով մինչև Էրզրումի նահանգ⁸⁸²: Սակայն նրանք մշտական բնակություն չէին հաստատում, քանի որ Հակոբ Կարնեցին քրդերի համար, որպես բնորոշիչ, օգտագործում է «յեայլանի» (քոչվոր, ոչ մշտաբնակ) բառը⁸⁸³: 17-18-րդ դարերում շարունակվել է քրդերի ներհոսքը Էրզրումի նահանգ, ինչի հետևանքով, ըստ Ղ. Ինճիճյանի, առանձին

⁸⁸¹ Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Օսմանյան կայսրության ժողովրդագրական քաղաքականությունը որպես ցեղասպանության դրսևորում ըստ Էրզրումի և Ախալցխայի նահանգների օրինակների, էջ 44; **Նույնի**, Էրզրում, էջ 115-117:

⁸⁸² Տե՛ս **Акопов Г.**, Курды и курдский вопрос в турецкой историографии, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 5, Երևան, 1970, էջ 383-384:

⁸⁸³ Տե՛ս **Յակովբ Կարնեցի**, էջ 24:

գավառներում (Կամախ, Քդի և այլն) արդեն 18-րդ դարում քուրդ բեյեր էին իշխում: Նրանք մեծաթիվ էին հատկապես Բյուրակնյան լեռների արոտավայրային գոտում⁸⁸⁴: Ջուտ հայաբնակ Հին Քդին 1616 թ. երկրաշարժից ավերվել է, և 16-րդ դարի վերջից մինչև 19-րդ դարն դատարկված բնակավայրերում աստիճանաբար բնակություն են հաստատել նաև քրդեր ու թուրքեր⁸⁸⁵:

Ըստ Հակոբ Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Հայոց» երկի՝ 17-րդ դարի կեսին Էրզրումի նահանգն ընդգրկել է մի մեծ տարածք, որը, մոտավոր հաշվարկով, կազմում էր առնվազն 65 հազար քառակուսի կիլոմետր⁸⁸⁶: Հեղինակի տվյալների համաձայն՝ Էրզրումի նահանգի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը հայերն էին, և սա այն դեպքում, երբ 17-րդ դարի սկզբին նահանգի արևելյան մասը ենթարկվել է շահ Աբաս Ա-ի սանձազերծած բռնագաղթին: Հակոբ Կարնեցու հիշատակած 23 վարչամիավորներից 7-ում (Ղըզըլջան, Դերջան, Դարանաղյաց երկիր, Սպեր, Իշխանանիստ ձոր, Խախտյաց երկիր, Թաքման) ապրում էին գերակշիռ մեծամասնությամբ (հեղինակի բնորոշմամբ՝ բովանդակ բնակչությունը) հայեր, 4-ում՝ հայեր և քրդեր (Լակզի ձոր, Մանազկերտ, Ապահունյաց երկիր, Վարդո), 2-ում (Ղարա-յազի, Խալիյազի)՝ միայն քրդեր, 1-ում՝ գերազանցապես հայեր,

⁸⁸⁴ Տե՛ս **Ինճիճեան Ղ.**, էջ 64, 101-102, 106-107, 109, 158: Ըստ Էվլիյա Չելեբիի՝ Բյուրակնյան յայլան 7 ամիս ազատված էր ձյունից և ուներ հարող 70 բերքառատ դաշտեր: Յայլայից օգտվում էին զազա, լոլո, իզո, եզդի, խալիթի, փիքվանի, շեկակի, քիքի, փեյսանի և մորքի քուրդ աշիրեթները, որոնք լեռ էին բարձրանում մի քանի անգամ և Էրզրումի փաշային յայլայի տուրք վճարում (տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 172-173):

⁸⁸⁵ Տե՛ս **Հակոբյան Թ.**, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, էջ 249-250: Տե՛ս նաև **Սրապեան Լ.**, Քդի (Տեղագրական եւ Ազգագրական), մատենաշար «Ապրիլեան Եղեռն», թիւ 1, Անթիլիաս, 1960:

⁸⁸⁶ Հաշվարկը կատարել ենք աշխարհագրոցյան Մեծ Հայքի աշխարհների գավառների հետ համապատասխանությամբ, որոնց գումարվել են նաև Մեծ Հայքից դուրս, բայց Էրզրումի նահանգի մեջ մտնող տարածքները:

մասամբ՝ թուրքեր (Վերին Բասեն), 1-ում՝ հայեր և թուրքեր (Գայլ գետի երկիր), 1-ում՝ հիմնականում հայեր, մասամբ՝ թուրքեր և հույներ (Շեռփանի երկիր), 1-ում՝ հույներ (Կուկվանցու ձոր), 1-ում՝ հիմնականում հայեր, մասամբ՝ հույներ (Շանախտ ձոր), 1-ում՝ հայեր և «վրացիներ» (Մամրվան), իսկ 4-ում (Եկեղյաց երկիր, Ալաշկերտ, Ներքին Բասեն, Խորձյան) ընդհանրապես չի նշվում էթնիկական կազմը⁸⁸⁷, սակայն մենք, դիմելով Ղ. Ինճիճյանի հաղորդած տեղեկությունների օգնությանը, պարզել ենք, որ այդ գավառներում ևս հայերը մեծամասնություն են կազմել:

Հատկանշական է, որ Հակոբ Կարնեցին չի նշում բնակչության էթնիկական կազմը այն գավառներում, որտեղ հայերը գերակշիռ մեծամասնություն էին կազմում նույնիսկ հաջորդ դարում: Նման պարագայում ուշմիջնադարյան մտածողությամբ առաջնորդվող Հակոբ Կարնեցին հարկ չի համարել իր համար բնական իրավիճակը հատուկ շեշտել: Սկզբնաղբյուրների համադրությունից պարզ է դառնում, որ 23 գավառներից 20-ում հայկական էթնիկ տարրի գերակշռող առկայությունը հաստատուն էր: Հայերի կողքին մեծ թիվ էին սկսում կազմել ոչ մշտաբնակ քրդերը, ապրում էին նաև ավելի փոքրաթիվ թուրքեր, հույներ: Զգալի թիվ էին կազմում ուղղափառ-քաղկեդոնական դավանանքի հետևորդ հայերը, որոնց շրջանում իսլամացման գործընթաց էր սկսվել:

Հատկանշական է, որ Հակոբ Կարնեցին հստակ տարբերում է հայ քաղկեդոնականներին էթնիկ հույներից և վրացիներից, քանի որ Իշխանանիստ ձորի բնակիչների մասին խոսելիս նա նշում է, որ կեսը հայ (այսինքն՝ Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հետևորդներ) էին, մյուս կեսը՝ կրոնով

⁸⁸⁷ Տե՛ս **Յակովբ Կարնեցի**, էջ 10, 14-24:

վրացի, բայց հայախոս⁸⁸⁸: Եվ երբ 1643 թ. Ջաֆար փաշան աշխարհագիր անցկացրեց և ծանր գլխահարկ սահմանեց, «վրացիները», այսինքն՝ քաղկեդոնական հայերը, մահմեդական դարձան:

Հակոբ Կարնեցու անգնահատելի երկի կողքին տեղեկություններ են պարունակում նաև հայկական ու թուրքական այլ աղբյուրներ: Առաքել Դավրիժեցին, որ Հակոբ Կարնեցուն գրեթե զուգահեռաբար է շարադրել իր երկը, Բասենին հարևան Խալիյազի գավառի մասին խոսելիս նշում է, «որ այժմս անբնակ է»⁸⁸⁹: Փոխարենը Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը 1765 թ. Էրզրումի նահանգի Բայազետի փաշայության տարածքում հիշատակում է շուրջ 140 հայաբնակ բնակավայր⁸⁹⁰: Ծռազատկի առիթով մի հիշատակարանում անուղղակիորեն խոսվում է Էրզրումում և Գյումուշխանայում փոքր թվով հունադավանների առկայության մասին⁸⁹¹, իսկ Խորձանում աստիճանաբար սկսում է հաստատվել քրդական տարր⁸⁹²: Արդեն 18-րդ դարում լրջորեն նոսրանում է Մանազկերտի հայությունը: Ըստ Ղ. Ինճիճյանի՝ 17-18-րդ դարերում Մանազկերտի (Մալազկերտի) գավառում 360 հայկական գյուղ կար, 1760-ական թթ.՝ 100, իսկ 18-րդ դարի վերջին՝ 20⁸⁹³: Նա խոսում է նաև Կամախում թուրքացած հայերի մասին⁸⁹⁴: Այդուհանդերձ, հարկ չենք համարում ներկայացնել Ղ. Ինճիճյանի

⁸⁸⁸ Տե՛ս **Յակովբ Կարնեցի**, էջ 18:

⁸⁸⁹ **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 90-91:

⁸⁹⁰ Տե՛ս **Սիմեոն Երևանցի**, էջ 64-65, 476-477:

⁸⁹¹ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ժԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 542: Ըստ Քյաթիբ Չելեբիի՝ Գյումուշխանի արծաթի հանքավայրերի մոտ «այժմ» (1640-ական թթ.) մեծ և բարեշեն գյուղաքաղաք է կառուցվել, որի բնակիչները խոսել են հունարեն (տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 42-43):

⁸⁹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 45:

⁸⁹³ Տե՛ս **Ինճիճյան Ղ.**, էջ 112:

⁸⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 102:

մնացյալ տվյալները, քանզի դրանք բխում են ոչ թե 17-րդ դարի, այլ 18-րդ դարի և 19-րդ դարի սկզբի իրականությունից:

Էրզրումի նահանգի մասին ժողովրդագրական տեսանկյունից հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում թուրք հեղինակներ Քյաթիբ Չելեբին և Էվլիյա Չելեբին: Քյաթիբ Չելեբին շեշտում է Դերջանի և Բաբերդի՝ ցանքատարածություններով և հացահատիկով, ինչպես նաև արոտավայրերով, բամբակով, խաղողով և պտուղներով հարուստ լինելու հանգամանքը, շեշտում մեղվապահությունը և պտղաբուծությունը Սպերում, իսկ Կարինի դաշտը, որ օսմանյան բանակի ձմեռանոց էր, այնքան բերքառատ էր, որ ոչ միայն լիովին բավարարում էր բնակչությանը և կայազորին, այլև նույնիսկ երբեմն չէին հասցնում հավաքել բերքը⁸⁹⁵: Քյաթիբ Չելեբիի այս տեղեկություններն ավելի մանրամասնորեն հաստատվում են Հակոբ Կարնեցու երկի տվյալներով: Սննդամթերքի այսօրինակ առատության հնարավորությունները բնակչության բնական աճի համար հարմար միջավայր էին ապահովում: Ուշագրավ է, որ Էվլիյա Չելեբին ևս հաղորդում է, որ Էրզրումի դաշտը բերքառատ էր և ուներ հարյուրավոր բարեշեն գյուղեր, ընդ որում՝ 7 տեսակի ցորեն կար, որ հավաքում էին 60 օրվա ընթացքում⁸⁹⁶: Հացահատիկի և պտղի առաջին շտեմարանը Երզնկայի դաշտն էր, երկրորդը՝ Թորթումը⁸⁹⁷: Բնակչությունը առողջակազմ է, եղանակի բարենպաստ լինելու շնորհիվ մարդիկ երկար են ապրում:

Քյաթիբ Չելեբին նաև անդրադառնում է քրդական ցեղերի տարածմանը Էրզրումի նահանգում: Նրա տեղեկությունները ևս հաստատում են Հակոբ Կարնեցու այն մոտեցումը, որ քրդերը մշտաբնակ չէին, այլ սեզոնային տեղաշարժեր էին կատարում:

⁸⁹⁵ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 43-45, 47:

⁸⁹⁶ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 59, 62:

⁸⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 128, 135:

Այսպես, նա հաղորդում է, որ Խնուսի բերդում մեծ մասը փեսյանի ցեղի քուրդ էր, և միաժամանակ նշում, որ ամռանն այստեղ էին գալիս հարյուր հազարավոր մարդիկ⁸⁹⁸: Սա, փաստորեն, քոչվոր անասնապահների սեզոնային միգրացիա էր: Թուրք հեղինակը քրդական փեսյան աշիրեթի ներկայացուցիչներ է հիշատակում Քղի և Ղուզուջան գավառներում, իսկ Բայազետի գավառն օջաքլըքի իրավունքով փեսյանի աշիրեթի քրդական ցեղից Փահլևան բեյին էր պատկանում⁸⁹⁹: Սիփան լեռան լանջին բնակվող բաթեքի քրդական աշիրեթին Քյաթիբ Չելեբին ոգևորությամբ անվանում է շատ քաջարի ցեղեր, որոնցից Սեֆյանները վախենում են⁹⁰⁰: Սա հերթական անգամ հաստատում է էթնիկական պատնեշ ստեղծելու՝ օսմանյան քաղաքականությունը:

Թուրք ուղեգիր Էվլիյա Չելեբիի տեղեկություններն ավելի շատ են պարուրված օսմանյան պետական նախակաղապարներով: Այդուհանդերձ, նրա հիշատակություններում ևս կան արժեքավոր տեղեկություններ: Նա Շապին-Գարահիսարի սահմաններից սկսած հիշատակում է միջինը 150 տուն բնակչությամբ հայկական, ինչպես նաև խառը բնակչությամբ մի քանի գյուղեր⁹⁰¹: Այնուհետև Դերջանի դաշտը նկարագրելիս նա գրում է, որ հողը հերկելիս գյուղացիները գետնից մարդկանց ոսկորներ են գտնում, որովհետև այն ռազմադաշտ է եղել⁹⁰²:

Էրզրումի նահանգի հարկային համակարգի և հպատակների ռազմական պարտավորությունների նկարագրությունը Էվլիյա Չելեբիի կողմից ցույց է տալիս, որ օսմանյան իշխանություններն Արևմտյան Հայաստանում ամրացնում էին ռազմա-

⁸⁹⁸ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 45:

⁸⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 45-46:

⁹⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 46: Արարատ լեռը նա ևս յայլա է անվանում:

⁹⁰¹ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 56:

⁹⁰² Տե՛ս նույն տեղում:

ավատատիրական սեփական համակարգը: Այդ իսկ պատճառով ուղեգիրը ներկայացնում է միջնաբերդում ամրացած կայազորները, որոնց պատճառով բերդերի բնակչության մեջ շարունակաբար հիշատակում է թուրքերի կամ քրդերի:

Ըստ Էվլիյա Չելեբիի՝ Էրզրումի արևելյան հատվածը հայաբնակ էր, հայերն ունեին 13 եկեղեցի⁹⁰³: Բասենի դաշտի Հասանկալայում և Շուշիքի (Շոշիկի) բերդում քուրդ բեյեր էին իշխում⁹⁰⁴: Խնուսի բերդում մահմուդի ցեղի 1200 տուն քրդեր էին ապրում, իսկ բեյի զինվորների թիվը 2000 էր⁹⁰⁵, ուստի մեկ տան հաշվարկով մոտ 1,7 զինվոր էր բաժին ընկնում: Էվլիյա Չելեբիի հաղորդմամբ՝ մինչև թուրք-պարսկական սահմանը Երասխ գետն անցնում էր հարյուրավոր գյուղերով⁹⁰⁶, ինչը խոսում է այն մասին, որ գետի բարեբեր հովիտը հասցրել էր վերականգնվել բռնագաղթից հետո: Թուրք ուղեգիրն իր ճամփորդությունների ժամանակ անցել է տարբեր վարչամիավորներում գտնվող մի քանի տասնյակ հայկական գյուղերով՝ յուրաքանչյուրում 100-500 բնակիչ նշելով: Նա ներկայացնում է նաև քաղաքների բնակչության թվի մասին տվյալներ՝ Բաբերդում՝ պարսպից ներս՝ մոտ 300 և պարսպից դուրս՝ մոտ 1000 տներ, Թորթումում՝ համապատասխանաբար 18 և 700, Երզնկայում՝ 200 և 1800, Շապին-Գարահիսարում՝ 70 և 1600, Մարզվանում՝ 4000⁹⁰⁷: Ըստ Էվլիյա Չելեբիի՝ Սուլեյման սուլթանի հրամանով Ահմեդ փաշան Թորթումի ուղղությամբ Դատանլի նահիեի 60 գյուղերից 45-ն ավերել է, քանի որ դրանք հրաժարվել են հպատակվել⁹⁰⁸: Փաստորեն,

⁹⁰³ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 61-63:

⁹⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 65-66, 68:

⁹⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 68:

⁹⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 67: Էրզրումի նահանգն ուներ մոտ հարյուր նահիեներ (տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 41-42):

⁹⁰⁷ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 126, 128, 135-139:

⁹⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 127:

Թորթումի գավառակում բնակավայրերի ցանցի խտության նվազումը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում տեղի բնակչության մասնատման և մահմեդականացման համար, ինչը մենք տեսնում ենք Հակոբ Կարնեցու հիշատակություններում:

Էվլիյա Չելեբին բավականին մանրամասն է ներկայացնում Վանի նահանգի քրդական իշխանությունները՝ Բիթլիս, Հեքարի, Մահմուդի և Փինյանիշ: Բիթլիսը Վանի նահանգում առանձին հյուքյումեթ էր⁹⁰⁹: Քաղաքում ապրող քրիստոնյաների և արաբների գլխահարկը Վանի բանակի պահպանման ծախսերին էր ուղղվում, իսկ Մշո դաշտի գլխահարկը 1635 թ. Մուրադ սուլթանի կողմից շնորհվել էր խանին⁹¹⁰: Խանին ենթակա էին 70 աշիրեթներ ու ցեղեր⁹¹¹: Ուշագրավ է Էվլիյա Չելեբիի այն տեղեկությունը, որ Վանին ենթակա Բիթլիսի նահանգի մարդահամարով 43 հազար քրիստոնյա ռայաներ կային⁹¹², ինչը միայն հարկատու տղամարդկանց թիվն է արտացոլում: Նման պարագայում քրիստոնյա բնակչությունը պետք է կազմեր առնվազն 161 հազար մարդ:

Բիթլիսի գավառակն ուներ 17 նահիեններ (Մոտկան, Գյավառ, Գավաշ, Ձիրդախան ևն)⁹¹³: Ըստ Էվլիյա Չելեբիի՝ Բիթլիսի 10 հազար այգիներից լավագույնները պատկանում էին քրիստոնյաներին, ընդ որում՝ բոլորը 8 ամիս զբաղվում էին այգեգործու-

⁹⁰⁹ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 198:

⁹¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 198, 206:

⁹¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 198:

⁹¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 198-199: Թուրք հեղինակը բնակչության մասին խոսելիս գրում է, որ Բիթլիսն ուներ 40 հազար բնակիչ, որոնք ռուզիկի ցեղից էին, իսկ ռայաները ներկայացվում են դրանից հետո: Ոչ մուսուլման հպատակներին մահմեդականների հետ բնակչության կազմի մեջ չներկայացնելու այսօրինակ շովինիստական մոտեցման մեջ է նաև թաքնված շատ դեպքերում հայկական կամ վրացական տարրի անտեսումը թուրք պատմագրի կողմից:

⁹¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 199:

թյամբ⁹¹⁴: Քյաթիբ Չելեբիի հաղորդմամբ էլ՝ Բիթլիսում տաք եղանակին 6 ամիս շարունակ այգեգործական աշխատանքներ էին կատարվում, ընդ որում՝ քաղաքի բնակիչների մեծ մասը հայեր էին⁹¹⁵: Մշո դաշտը հացառատ էր, «ոռայաներն» ընդարձակ արոտավայրերի շնորհիվ շատ ոչխարներ ու գոմեշներ ունեին, «գյուղերում ամենուրեք ապրում են հայեր», և ըստ սուլթանական դավթարի՝ 4 հազար զիմմի (ոչ մահմեդական հպատակ) էր գրանցված⁹¹⁶:

Թուրք հեղինակներն ուշագրավ տեղեկություններ են հայտնում Վանի նահանգի քրդական այլ ցեղերի մասին ևս: Ըստ Քյաթիբ Չելեբիի՝ Ոստան քաղաքը գյուղի է վերածվել⁹¹⁷: Ըստ նրա՝ Խոյին մերձակա Սաքմանաբադ (Սոքմանավան) նահիեում ապրում էր դենբելի աշիրեթը, որի մեծ մասը սուննի մահմեդականություն ընդունած եզդիներ էին: Նրանց բեյերից ումանք, թուրք հեղինակի հավաստմամբ, մինչև օսմանյան ներխուժումն իշխել են բուն Խոյում, իսկ Կոթուրի հովիտը, Էբկան և Օվաջըքի նահիեն, որ Նախիջևանի մարզում էին, ենթարկվել են նրանց, երբեմն՝ նաև հարևան այլ տարածքներ, սակայն հետո հալածվել են Սեֆյանների կողմից, և թեև օսմանյան իշխանությունների կողմից Էբկան, Չալդրանը, Սուլեյման Սարայը և Սաքմանաբադը տրվել են բեյերին, Չալդրանի նահիեն, ի վերջո, գավառի է վերածվել⁹¹⁸: Խոշաբ գյուղաքաղաքն էլ մահմուդի քուրդ բեյի օջաքըընն ու հյուլյումեթի կենտրոնն էր⁹¹⁹: Հաքքարիի

⁹¹⁴ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 202:

⁹¹⁵ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 33-36:

⁹¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 36:

⁹¹⁷ Նույն տեղում, էջ 38:

⁹¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 38-39:

⁹¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 39: Մահմուդիի հյուլյումեթը Վանի արևելյան մասում էր՝ մինչև Կոթուրի բերդը, և նրան ենթարկվում էին 120 աշիրեթի բեյեր (տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 244):

քրդական հյուքյումեթը Վանի նահանգի Ոստանի նահիեից արևելք էր՝ շրջապատված Բիթլիսի հյուքյումեթով, Դիարբեքիրի քրդական սանջակներով, հարավից՝ Շեիրի-Չոր նահանգով և Մեիրանի հյուքյումեթով, իսկ Պարսկաստանի հետ արևելյան սահմանն անբնակ էր, քանի որ Կոթուրի հատվածը պայմանագրով անմարդաբնակ էր դարձվել⁹²⁰:

Էվլիյա Չելեբին Վանա լճի ավազանում հիշատակում է մեկ տասնյակից ավելի հայկական բարեշեն գյուղեր՝ յուրաքանչյուրը 50-300 բնակչությամբ: Քրդական իշխանության ներքո գտնվող քաղաքների պարագայում նա նշում է, որ նախկինում ավելի մեծ ու բարեշեն են եղել, քան իր ժամանակներում⁹²¹: Այդուհանդերձ, Վանի նահանգում միայն զեամեթ և թիմար տրված բարեշեն 700 գյուղեր կային⁹²²: Վանում նա հայկական 3 թաղ է հիշատակում, նշում, որ հայերը վաճառականներ են և բարեգործ, ընդ որում՝ բերդում ծառայող հայերը խարաջի փոխարեն պարտավոր էին նորոգել այն⁹²³: Սիփան լեռը նկարագրելիս թուրք ուղեգիրն ասում է. «Ամեն տարի թուրքմեն, խալիփ, չեքվանի, զազա, լոլո, զիբարի, փեսանի, քյարքյարի ցեղերը, իրենց հարյուր հազարավոր կենդանիներով բարձրանում են այս լեռան բարձր գագաթը և ամառը այնտեղ անցկացնում»⁹²⁴: Ըստ նրա՝ Բերկրիի բնակիչները շեհբազի և ղազի-մահմուդի ցեղերի քրդեր էին⁹²⁵: Արճակ բերդը ևս մահմուդի բեյի իշխանության ներքո օջաքլըք էր⁹²⁶: Փինյանիշները ևս մահմուդի էին համարվում, ապրում էին

⁹²⁰ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 40:

⁹²¹ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 215-216:

⁹²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 243:

⁹²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 247:

⁹²⁴ Նույն տեղում, էջ 219:

⁹²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 224:

⁹²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 261:

պարսկական սահմանի երկայնքով՝ Մահմուդիից արևելք⁹²⁷: Արևելքում Բենի-Կոթուր, Բիրեդուսի (Բրադոստի, Բարադուստի), Ջուլանի, Դում-Դեմի (Ուրմիայի), Դունբուլի հյուսիսային կողմերն էին, որոնք Սուլեյմանի ջանքերով Վանին են հպատակվել, Թավրիզի գրավումից հետո միացվել Թավրիզի նահանգին, ապա վերադարձվել Վանի նահանգին, սակայն 1640 թ. պարսիկները Բենի-Կոթուր բերդում կայազոր են տեղակայել և հպատակեցրել սահմանակից 5 հյուսիսային կողմերը⁹²⁸: 1654 թ. Բիթլիսի խանի և Մանազկերտի բեյի միջև վեճի ժամանակ հիշատակվում են խանին օգնող Դիարբեքիի նահանգի Ճապաղջուրի, Չմշկաձագի և Հազոյի բեյերը, Վանի նահանգի Զրիկի (Զորկանի), Սղերդի, Կարկառի, Խիզանի և այլ բեյեր, իսկ Ադիլջևազի, Արճեշի և Մուշի բեյերը աջակցում են Մանազկերտի բեյին պաշտպանող Վանի փառապանին⁹²⁹:

Քյաթիբ Չելեբին մանրամասն նկարագրում է Դիարբեքիի նահանգի քրդական աշիրեթները, քրդական նահիենների շարքում հիշատակում Հիթեմի նահիեն, որի «բնակիչների մեծ մասը և ռայաները հայերն են», Շախի նահիեի բնակիչները ևս հայեր էին⁹³⁰: Էվլիյա Չելեբիի հաղորդմամբ՝ Արածանիի վրայի Ճապաղջուրի կամրջով անցնում էին Բյուրակնյան լեռների յայլանների վրա գտնվող խալթի, չեքվանի, եզիդի, զազա, զեբարի, լուլ, իզուլի, շեքակի (շկակի) և քիքի աշիրեթները, որտեղ մոտ 200 հազար մարդ և հարյուր հազարավոր ոչխարներ կային⁹³¹: Այս տեղեկությունը հերթական անգամ հաստատում է այն փաստը, որ նշված ցեղախմբերը Արածանուց հյուսիս մշտաբնակ չեն եղել:

⁹²⁷ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 244:

⁹²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 244-245:

⁹²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 253, 255-256:

⁹³⁰ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 57:

⁹³¹ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 167:

Թուրք հեղինակը նշում է, որ բեյի մարդիկ իրենց սանջակում տասանորդ էին հավաքում, իսկ յայլաներից իջնելիս դարձյալ «յայլայի նվեր» էին վերցնում⁹³², հետևաբար բնակչության աշխատավոր զանգվածը՝ քրիստոնյաները, ծանր դրության մեջ էին հայտնվում: Ըստ նրա՝ Գենճի բեյը նախկինում 3000, իսկ իր ժամանակ՝ 1000 զինվոր ուներ⁹³³, ինչը նշանակում է, որ քրդական բնակչության թիվը կրճատվել է:

Էվլիյա Չելեբին մանրամասն ներկայացնում է Դիարբեքի-րի քրդական յուրթուր-օջաքլըք կարգով ղեկավարվող 8 սանջակները և 5 հյուքյումեթները⁹³⁴: Ըստ նրա՝ Դիարբեքիի շրջակայքում ապրում էին քրդեր, թուրքմեններ, արաբներ, պարսիկներ, իսկ ոայաները հայեր էին⁹³⁵: Այստեղ հերթական անգամ նկատելի է թուրք հեղինակի այն շովինիստական մոտեցումը, որ հայերի թվարկումը բնակիչների շարքից դուրս է՝ ոայաների առանձին խմբում: Էվլիյա Չելեբին ընդհանուր առմամբ հաշվում է 6 հազար քուրդ աշիրեթներ և ցեղեր⁹³⁶: Սա ցույց է տալիս ոչ թե էթնիկական սկզբունքով ցեղաբաժանումը, այլ քրդերի ներէթնիկ ցեղային կառույցը քննարկվող ժամանակաշրջանում: Չնայած իր մոտեցումներին՝ Դիարբեքիի նահանգի գրեթե բոլոր վարչամիավորներում թուրք հեղինակը հայերենը թվարկում է ամենատարածված լեզուների շարքում⁹³⁷:

Ըստ Էվլիյա Չելեբիի՝ Կարսի նահանգի 10 կազաններից յուրաքանչյուրում կար 8 նահիե, իսկ Կարսի բերդում՝ մոտ 3 հազար տուն բնակչություն, և հացահատիկը առատ էր⁹³⁸: Այս տե-

⁹³² Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 167:

⁹³³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 167-168:

⁹³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 181-182:

⁹³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 186:

⁹³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 192:

⁹³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 264-265:

⁹³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 117-118:

ղեկությունը կարևոր է Ամասիայի պայմանագրից և շահ Աբասի բռնագաղթից խիստ տուժած այս վարչամիավորի համար:

Թոխատում, Մալաթիայում և Սեբաստիայում հայ բնակչությունը, ըստ Քյաթիբ Չելեբիի և Էվլիյա Չելեբիի, զգալի թիվ էր կազմում⁹³⁹: Կըզըլ-Ըրմաքի (պատմ.՝ Հալիս) ավազանը, ըստ Քյաթիբ Չելեբու նկարագրության, բավականին խիտ էր բնակեցված, և սննդի ու խմելու ջրի խնդիր չկար⁹⁴⁰: Նա նաև նշում է, որ Շահենկ լեռը (Ամասիայի, Նեոկեսարիայի և Ջանիկի միջև) թուրքմենական ցեղերի ամառային յայլանների շրջան էր⁹⁴¹: Էվլիյա Չելեբին գրում է, որ Սեբաստիայում հացահատիկն առատ է, նույնիսկ կարող է իրենից հարավ և արևմուտք ընկած նահանգները կերակրել⁹⁴²: Մալաթիան էլ աչքի էր ընկնում 7800 այգիներով, 600 բանջարանոցներով, 7 տեսակի հացահատիկով⁹⁴³:

Հետաքրքիր են թուրք հեղինակների տեղեկությունները նաև Արևելյան Հայաստանի մասին: Ըստ Էվլիյա Չելեբիի՝ Նախիջևանը Մուրադ Դ-ից հետո ավելի է բարեշինվել և 10.2 հազար տներ ուներ, իսկ Շորագյալը (պատմ.՝ Շիրակավանը կամ Երազգավորսը) հնում մեծ քաղաք է եղել, սակայն իր ժամանակ այնքան էլ շեն չէր⁹⁴⁴: Թուրք ուղեգիրն Արարատյան կուսակալության տարածքում հիշատակում է 200-800 տուն բնակչություն ունեցող մի քանի բնակավայրեր, օրինակ՝ Ապարանը (500 տուն)⁹⁴⁵: Քյաթիբ Չելեբին Երևանի մոտ հիշատակում է հացահատիկի դաշտեր, պտղատու այգիներ, և նրա ձևակերպմամբ՝

⁹³⁹ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 66-67, 69-70; հ. Գ, էջ 157-158, 276-277:

⁹⁴⁰ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 68-69:

⁹⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 69:

⁹⁴² Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 154:

⁹⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 178:

⁹⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 71-72, 80:

⁹⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 85-86, 123-124:

բերքառատ մի նահանգ է⁹⁴⁶: 17-րդ դարի կեսին Արարատյան կուսակալությունում սննդի մեծ հնարավորությունների և մարդաշատ բնակավայրերի հիշատակումը ցույց է տալիս, որ մեծ բռնագաղթից շուրջ կես դար անց վարչամիավորը հասցրել էր վերականգնել իր մարդկային ռեսուրսների զգալի մասը: Ինչ վերաբերում է Պարսկահայքին, ապա Խոյի և Չորսի գավառակներում կար 7 հազար տուն բնակչություն, ընդ որում՝ Խոյը 180 բարեշեն գյուղեր ուներ⁹⁴⁷:

Մի կողմ թողնելով թուրք ուղեգիրների տվյալները՝ անդրադառնանք Քաշաթաղում օտար էթնիկական ներթափանցումների խնդրին: Ա. Հակոբյանի կարծիքով՝ Քաշաթաղը մասնատվել է Քաշաթաղի և հյուսիսարևմտյան Ալբաուտ գավառների (մահալների) շահ Աբաս Ա-ի օրոք, քանի որ այդ ժամանակ լայն տարածում էր գտել քոչվոր ազնվականությանը զինվորական ծառայության դիմաց հողային տիրույթների կամ հարկային մասնակի իրավունքների շնորհումը: Բացի այդ, նա հավելում է, որ 1609 և 1620 թթ. շահական հրովարտակներով հաստատվել են Մելիք Հայկազ Բ-ի սեփականատիրական իրավունքները Քաշաթաղի և Կապանի մահալներում ունեցած կալվածքներում՝ պաշտպանելով նրան թուրք-պարսկական պատերազմում օսմանյան բանակի կողմն անցած քոչվոր ցեղերի ոտնձգություններից⁹⁴⁸: Հենվելով շահի պալատական պատմիչ Իսքանդար Մունշիի վկայությունների վրա՝ Հ. Փափագյանը ենթադրել է, որ Մելիք-Հայկազյանների թշնամիները «շահսևան» (շահին սիրող)

⁹⁴⁶ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 13, 14:

⁹⁴⁷ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 79-80:

⁹⁴⁸ Տե՛ս «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», հ. I, պ. II, վավ. 15: Մելիք-Հայկազ Բ-ի օրոք աստիճանաբար զգալի են դարձել քոչվորական արշավանքները, որոնցից մեկի ժամանակ մելիքը նույնիսկ գերի է տարվել Գանձակ (տե՛ս **Հախվերդյան Ա.**, Ուրվագծեր Սյունիքի Քաշաթաղի մելիքության պատմությունից, «Հայոց պատմության հարցեր», հ. 9, Երևան, 2008, էջ 93):

հայտարարած ցեղերն էին, ուստի Ա. Հակոբյանն իր հերթին ենթադրել է, որ 1886 թ. ռուսական ծխական վիճակագրության ցուցակում Մինքենդի գյուղական հասարակության կենտրոն Շահսովարլու (արքա ձիավոր) անունը, որ չի նույնանում քրդական կամ թյուրքական որևէ ցեղանվան հետ, կարող է առաջացած լինել «շահսևան»-ի թյուրքական հորջորջումից⁹⁴⁹: Թեև դժվար է համաձայնվել իմաստային տեսանկյունից խիստ տարբեր երկու բառերի զուգադրմամբ նման եզրահանգման հետ, սակայն ուշագրավն այն է, որ Ա. Հակոբյանը շեշտում է, թե տվյալ տարածք քոչվորները երկար ժամանակ ներթափանցում էին լոկ որպես սեզոնային արոտավայրեր⁹⁵⁰: Այս առնչությամբ Պ. Չոբանյանը գտնում է, որ Զաքարիա Քանաքեռցու կողմից Քաշաթաղի Հոչիս գյուղի մոտ վրանային բնակություն ունեցող քրդերի հիշատակումը⁹⁵¹ (որը, ի դեպ, այդ գոտում նրանց առաջին հիշատակումն է) ցույց է տալիս, որ նրանք չէին վայելում պարսից իշխանությունների հովանավորությունը և մուտք չէին գործել Ծար⁹⁵²: Ամիրգունա խանը խստորեն կանխել է քրդական ասպատակությունները Երևանի խանությունում, օրինակ՝ երբ Մասիսից հարավ բնակվող քրդական ցեղերը որոշել են ասպատակել Շարուրի դաշտը, նրանց սուկալի հարված է հասցվել Թահմասակուլի կողմից, որը մինչ այդ անցել էր Գեղարքունիքով և Վայոց ձորով ու քրդերի չէր հանդիպել⁹⁵³: 1691/1692 թ. Քաշաթաղի մելիք Հախնազարը մի շարք գյուղերի տանուտերերի հետ շարիաթական դատարանով կնքված համախոհական

⁹⁴⁹ Տե՛ս **Յակոբեան Ա.**, Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիճագրերը. Բ, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 27, Երևան, 2009, էջ 238-240:

⁹⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 240:

⁹⁵¹ Տե՛ս **Զաքարիա Քանաքեռցի**, էջ 95:

⁹⁵² Տե՛ս **Չոբանյան Պ.**, Քարվաճառի էթնիկ դիմագծի հարցի շուրջ, էջ 226:

⁹⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 228:

դիմում է ներկայացրել պարսից արքունիք՝ տեղական բնակչության շահերը հողային վեճի ժամանակ պաշտպանելու համար: Այստեղ թվարկված գյուղերի (Հալաք, Բայանդուր, Վաղազաղուն (Վաղազին), Սուարանց, Ղուշչի, Մերիկ, Հարար, Աֆաթխար (Աղբաթխեր), Մինքենդ, Փուլ, Հոչաս (Հոչանց), Յալդուզամ, Արավիս) քեդխութաները հայեր էին (Անդրիաս, Ամիր Խաչեն, Մարտիրոս, Պողոս, Մելքում, Առաքել, Իսախան, Հակոբ, Պետրոս, Սարգիս, Գիքոր և այլք)⁹⁵⁴: 1730 թ. դեռևս հիշվում են Քաշաթաղի գավառի Եզնագոմեր, Խանաձափ, Խազնավար (Խոզնավար), Հոչանց, Հակ, Միրիկ, Սպիտակաջուր, Քարագլուխ և այլ գյուղեր, իսկ Չրաղլու գյուղում, որ 19-րդ դարի վերջին հայաթափված էր, պահպանված 4 տապանաքարերից մեկը 1608 թ. է թվագրվում⁹⁵⁵: Պ. Չոբանյանի կարծիքով՝ քրդական և մահմեդական այլ տարրերի ներթափանցումը Քաշաթաղ և Արցախ զգալի չափեր է ընդունել 1730-1734 թթ. օսմանյան ռազմակալման շրջանում, ինչի մասին վկայում է Աբրահամ Կրետացին, և 19-րդ դարի առաջին քառորդում՝ միայն դարի կեսերին էթնիկական գերակշռություն ձեռք բերելով հայերի նկատմամբ⁹⁵⁶:

Օտար էթնիկական տարրի կողմից հայկական բնակավայրերի տարածքների զավթման շուրջ վեճեր տեղի են ունեցել նաև Արարատյան կուսակալությունում: Հ. Փափազյանը ներկայացնում է Կաթողիկոսական դիվանի մի խումբ վավերագրերում նկարագրված վեճեր թափառող քոչվոր ցեղերի և գյուղերի հայ բնակչության միջև, ինչպես օրինակ՝ 1650 թ. հայկական Բաթ-

⁹⁵⁴ Տե՛ս **Կոստիկյան Ք.**, Քաշաթաղի 17-րդ դարի պատմությանը վերաբերող մի փաստաթուղթ, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 20, Երևան, 2001, էջ 168-175:

⁹⁵⁵ Տե՛ս **Յակոբեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 240, 242:

⁹⁵⁶ Տե՛ս **Չոբանյան Պ.**, Քարվաճառի էթնիկ դիմագծի հարցի շուրջ, էջ 222, 227-228, 229:

ռինջ (այժմ՝ Ոսկեհատ, ՀՀ Արագածոտնի մարզ) գյուղի բնակիչները, օսմանյան տիրապետության շրջանում ստիպված էին եղել հեռանալ գյուղից, իսկ երբ ցանկանում էին վերադառնալ իրենց գյուղ, այստեղ հաստատված քոչվոր թարաքամաները (թուրքոման – Մ.Մ.) թույլ չէին տվել⁹⁵⁷: Այսօրինակ փաստեր պարունակում են 17-րդ դարի վերջի և 18-րդ դարի սկզբի մի շարք վավերագրեր⁹⁵⁸: Ըստ Հ. Փափազյանի՝ հենց այդ ժամանակ են Կարբիի, Ղրխբուվաղի, Վեդիի, Սուրմալուի և այլ մահալների գյուղերում հաստատվում ռազմավարից զրկված կիսանստակյաց տարրեր սաադլու, ալփավուֆ (ալքոուտ, ալփաուֆ), այրումլու, կազախլու (կաջար), աղջա-կոյունլու (աղկոյունլու կաջար), բա-յաթ, մուհամմադխանլու, հաջիկարալու (հաջիդարա) և քոչվոր այլ ցեղերից, ու հենց այդ գործընթացների արդյունքն էր Ի. Շոպենի արձանագրած էթնիկական իրավիճակը Հայկական մարզում Ռուսական կայսրության տիրապետության առաջին տարիներին (1830-ական թթ. սկզբին)⁹⁵⁹, ինչն արդեն մեր աշխատանքին չի առնչվում: Հարկ է նշել, որ վարչամիավորի կենտրոն Երևանը 1647 թ. արդեն 2060 տուն⁹⁶⁰ (մոտ 3500 ընտանիք կամ 17-20 հազար մարդ)⁹⁶¹ բնակչություն ուներ: Այդուհանդերձ, դեռևս նկատելի էին նաև շահ Աբասի բռնագաղթի հետևանքները: Այսպես, Ամբերդի (Արագածոտն) գավառի Հաբենի գյուղի մասին խոսելիս Առաքել Դավրիժեցին նշում է, որ իր ժամանակներում այն ավերակ և անմարդաբնակ է, բայց «ի ժամանակս հարց մերոց էր շէն գիղս յայս Յաբենի»⁹⁶²:

⁹⁵⁷ Տե՛ս **Փափազյան Հ.**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դ.), էջ 42:

⁹⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 42:

⁹⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 42-43: **Шопен И.**, նշվ. աշխ., էջ 599-602:

⁹⁶⁰ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 85:

⁹⁶¹ Տե՛ս **Կարապետյան Մ.**, Երևանի բնակչության..., էջ 103:

⁹⁶² **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 249:

Արարատյան կուսակալությունում հայ բնակչության թվի մոտավոր գնահատման տեսանկյունից կարևոր է ուսումնասիրել քննվող ժամանակաշրջանին ամենից մոտ պաշտոնական որևէ վիճակագրություն: Սոֆիայում պահվող հետաքրքրական մի դավթար է ներկայացնում Հ. Փափագյանը, որտեղ ներկայացված է Օսմանյան կայսրության կողմից 1724 թ. նվաճված Երևանի նահանգում 1724-1726 թթ. անցկացված հաշվառման վիճակագրությունը⁹⁶³: Ներկայացված տվյալները հաշվարկելով՝ պարզում ենք, որ հավաքվել է ջիզիեի 28138 թուղթ, որից 14317-ը՝ Սուրմալուից, Արագածոտնից, Կոտայքից և Վայոց ձորից, իսկ մնացածը՝ Նախիջևանից և Շիրակի մի փոքր մասից⁹⁶⁴, այսինքն՝ հաշվառվել է գլխահարկ վճարող այրքան մարդ: Սա, փաստորեն, Երևանի խանության ոչ մահմեդական չափահաս տղամարդկանց թվի մի մասն է՝ առանց Գեղարքունիքի, ուր օսմանյան զորքերի արշավանքի ժամանակ փախել էր վարչամիավորի բնակչության մի մասը: Եթե հաշվի առնենք, որ երեխաները այդ ժամանակ, ինչպես նշել ենք սույն աշխատանքի նախորդ գլխում, բնակչության առնվազն 40 %-ն են կազմել, իսկ կյանքի միջին տևողությունը շատ մեծ չի եղել, ուստի ծերերին էլ խիստ մոտավոր համարենք բնակչության 5 %-ը, ապա ստացվում է, որ մեր ուշադրությանն է ներկայացված արական բնակչության կեսը: Փաստորեն, Երևանի խանության՝ վերը նշված հատվածում արական բնակչության թիվը պետք է շուրջ 51.2 հազար կազմեր,

⁹⁶³ Տե՛ս **Փափագյան Հ.**, Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը, «ՊԲՀ», 1984, թ. 3, էջ 195-214:

⁹⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 199-200, 202: Հետաքրքիր է նաև լրկալ ցուցակների ուսումնասիրությունը, օրինակ՝ Վաղարշապատի 1725 և 1728 թթ. հարկացուցակներից առաջինում նշվում է 373 տուն, երկրորդում՝ 390 տուն (ամուսնացած տղամարդ), 126 ամուրի և 6 այրի, ընդհանուր՝ 522 (անվանացանկում՝ 511, տե՛ս **Փափագյան Հ.**, Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, «Բանբեր Մատենադարանի», 1960, թ. 5, էջ 439-441, 444):

ժողովրդագրական սկզբունքներից ելնելով՝ կանանց թիվն էլ մոտ 54.8 հազար, ուստի ոչ մահմեդական բնակչության առկա թիվը պետք է շուրջ 106 հազար լիներ⁹⁶⁵: Բնական է, որ կուսակալության ոչ մահմեդական բնակչության թիվը պետք է շատ ավելի մեծ լիներ՝ հաշվի առնելով հաշվառման մասնակի բնույթը և միգրացիայի հզոր ալիքը հաշվառման մեկնարկից ընդամենը մեկ տարի առաջ:

Ինչ վերաբերում է պատմագիտական գրականության մեջ երբեմն հանդիպող այն թեզին, թե իբր Աշոցքի տարածքում հայ բնակչությունը 17-րդ դարում տիրապետող չի եղել, ամբողջովին հերքվում է կրկին 1720-1730-ական թթ. սկզբնաղբյուրներով: 1723 թ. օսմանյան սերասկյարի և Ղայդուլիի նահիեի (Աշոցք գավառ) հայկական 31 գյուղերի քեդիստության միջև ստորագրվել է ինքնակամ հպատակության համաձայնագիր⁹⁶⁶: Հենց այս արարքի համար 1735 թ. Նադիր խանը դեպի Խորասան բռնագաղթի ենթարկեց Կարսի, Բայազետի և Կաղզվանի, Մամրվանի, Ջավախքի, Չըլդըրի և Ղայդուլիի 6 հազար հայերի, ընդ

⁹⁶⁵ 1725-1728 թթ. կազմվել է նաև Գանձակի նահանգի հարկացուցակը (տե՛ս **Barkan O.**, XV ve XVI inci ayarda Osmanlı İmparatorluğunda ziral ekonominin hukuki ve mali esasları, İstanbul, 1945, էջ 195-197):

⁹⁶⁶ Տե՛ս **Փափազյան Հ.**, Նոր նյութեր Արևելյան Հայաստանում թուրքական իշխանությունների հարկային քաղաքականության վերաբերյալ, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 16, Երևան, 1994, էջ 197-198: Գյուղացանկը՝ Աղբուլաղ, Ջիգարաշեն, Թարքաշ, Վերին Օրթուլ, Ներքին Օրթուլ, Ղըզըլղոչ, Ղազանչի, Խանբուլաղ, Մելիք, Կուռի-չայ, Ղուկաս, Օքուսթաթ, Դավազյոզ, Ալահվերդի, Ղըզըլղոչ, Քեշիշթափա, Կազանչի, Վալիքյանդ, Մըսըրքյանդ, Սարգիս, Թաթոս, Դադրասքյանդ, Վերին Ղվարզվար, Ներքին Ղվարդվար, Քուսիքյանդ, Դուրզլի, Ղազիքյանդ, Բուլաղքյանդ, Սուֆի, Բեկքյանդ, ընդ որում՝ քեդիստության առնումներն ակնհայտորեն խոսում են հայկականության մասին՝ Մարտիրոս, Թոռոս, Սարգիս, Գրիգոր և այլն (տե՛ս նույն տեղում, էջ 201-202):

որում Աբրահամ Կրետացին նշում է, որ Նարիմանը, Ջավախքը, Չըլդըրը և Ղայդուլին «էին բովանդակ ի մեր ազգէ»⁹⁶⁷:

Ամփոփելով քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանի էթնոժողովրդագրական գործընթացների վերհանումը՝ անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել 17-րդ դարի կեսերին Հայաստան ուղևորված ֆրանսիացի հայտնի ճանապարհորդ Ժան Բատիստ Տավերնիեի ուշագրավ վկայությունը, որ Թոխատից մինչև Թավրիզ ընդարձակ երկիրը բնակեցված էր հայերով ու նախկինում «Հայաստանի նահանգ» է կոչվել, և «պետք չէ զարմանալ, որ 50 հային ընկնում էր 1 մուսուլման»⁹⁶⁸:

Թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակաշրջանը ստիպում էր հայերին՝ կազմելու ազգային-ազատագրական պայքարի ծրագրեր, սակայն այդ ծրագրերում հստակորեն նշվում էր, որ Հայաստանի ազատագրությունը կարող է կատարվել միմիայն օտարերկրյա ռազմական միջամտությամբ: Փաստորեն, ազգային-ազատագրական պայքարի՝ ընտրված մարտավարությունը, որը չէր հենվում սեփական հնարավոր ռազմական ուժի վրա, հենց սկզբից ուտոպիական բնույթ էր կրում և, ըստ էության, ձախողված էր: Սակայն նման մարտավարության ամրագրումը կարելի է նախևառաջ համարել ժողովրդագրական գործընթացների արդյունք: Պատահական չէ, որ 17-րդ դարում Պարսկաստան այցելած պորտուգալացի հոգևորական Գոուվեան արձանագրում է հայ ազատագրական լեգենդի վերազարթոնք, ինչի համատեքստում հայերի՝ սեփական ազատագրական

⁹⁶⁷ Տե՛ս **Փափագյան Հ.**, Նոր նյութեր Արևելյան Հայաստանում թուրքական իշխանությունների հարկային քաղաքականության վերաբերյալ, էջ 200: Բռնագաղթի ենթարկվեցին նաև թուրքալեզու ցեղեր Բարգուշատից:

⁹⁶⁸ Տե՛ս **Tavernier**, *Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier, en Turquie, en Perse et aux Indes*, Paris, 1713, vol. I, էջ 39, 47-48 (հղումը տե՛ս՝ **Ալաջաճեան Ա.**, Պատմություն հայ Կեսարիոյ, էջ 631; **Ջուլայան Մ.**, Հայոց պատմության խեղաթյուրումը արդի թուրք պատմագրության մեջ, էջ 104):

դերակատարության մասին խոսք չկար⁹⁶⁹, այսինքն՝ տեղի ունեցած ժողովրդագրական գործընթացները, ստեղծված էթնիկական խայտաբղետ միջավայրը և այդ ամենի արդյունքում մելիքական իշխանությունների զգալի քայքայվածությունը որոշակի փոփոխություններ են մտցրել հայերի էթնիկական հոգեբանության մեջ՝ առաջ բերելով սեփական սոցիումի համընդհանուր ներուժի նկատմամբ անվստահություն: Պատահական չէ, որ 1570-1650-ական թթ. Հայաստանի ազատագրության գաղափարը վերարժարծելու ուղղությամբ լուրջ քայլ չի կատարվել, իսկ 17-րդ դարի երրորդ քառորդին մշակված ազատագրական նախաձեռնություններում ու ծրագրերում դիտարկվում էր ոչ միայն արևմտաեվրոպական տերությունների, այլ նաև Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող այլ ժողովուրդների հետ համագործակցության հնարավորությունը:

⁹⁶⁹ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ա.**, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 1, Երևան, 1957, էջ 91:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով, սույն աշխատանքի արդյունքում ակներև է, որ 16-րդ դարում և 17-րդ դարի առաջին կեսին ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում աչքի են ընկել մի շարք առանձնահատկություններով: Ստորև ներկայացնում ենք մեր հետազոտության եզրակացությունները մի քանի կետերով.

1. Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դարում և 17-րդ դարի առաջին կեսին կրել են **թուրք-պարսկական պատերազմների խոր կնիքը**, և այդ գործընթացների բացասական բոլոր միտումները պայմանավորված էին նախևառաջ հենց պատերազմական իրադրությամբ: Դրանց հետևանքների ազդեցությունը զգալի էր անգամ պատերազմներին հաջորդող տասնամյակում (1640-ական թթ.):

2. 16-րդ դարում և 17-րդ դարի առաջին կեսին Հայաստանում ժողովրդագրական գործընթացներին ամենաբնորոշ գծերից էին հայ բնակչության նկատմամբ քանիցս կրկնող **գերեվարություններն և բռնագաղթերը**: Իրենց ծավալներով առանձնաձևում են օսմանյան զորքերի կողմից 1579-1585 թթ. կազմակերպված մի քանի հարյուր հազար մարդկանց զանգվածային գերեվարություններն ու բռնագաղթերն Արևելյան Հայաստանից և հատկապես շահ Աբաս Ա-ի կազմակերպած 1604 թ. աննախահեպ բռնագաղթը՝ Մեծ սյուրգյունը: Հաշվի առնելով Արևմտյան Հայաստանից 300 հազար, Նախիջևանի երկրամասից 145 հազար, Արարատյան դաշտից 60 հազար և երկրորդ ակիքով Արևելյան Հայաստանից ևս 100 հազար տեղահանվածների, ինչպես նաև 60 հազար ողջ մնացած բռնագաղթյալ հայ ընտանիքների մասին հիշատակումները, կարծում ենք, որ բռնագաղթի ենթարկված հայ բնակչությունը պետք է կազմեր առնվազն 605 հազար մարդ:

3. Պատերազմների ընթացքում անգամ մի փոքր տարածք կորցնելիս պարսկական կամ օսմանյան զորքերը հակառակորդի պարենավորումն արգելակելու նպատակով ամայացնում էին դրանք: Ցանքատարածությունների ոչնչացումն առնվազն մեկ տարով խաթարում էր սննդի ստացման ցիկլը, իսկ քանի որ միջնադարում սննդի 80 %-ը ստացվում էր երկրագործական ուղղակի աշխատանքից, **ճգնաժամային վիճակում հայտնված գյուղատնտեսությունը** հարվածում էր Հայաստանի բնակչության՝ տվյալ տարվա բնական աճին, իսկ պատերազմներն ինքնին արգելակում էին բնականոն տնտեսական կյանքը:

4. Թուրք-պարսկական պատերազմների, ինչպես նաև ջալալիական շարժումների պատճառով գյուղատնտեսության անկման և առևտրի խաթարման սոսկալի հետևանքներից էր **սովը**, որի մասին հիշատակումներն անբաժան են 16-րդ դարի և 17-րդ դարի առաջին կեսի հայկական սկզբնաղբյուրներից: Իր տարածքային ընդգրկմամբ, տևողությամբ և մարդկային զոհերի քանակով աննախադեպ էր հատկապես 1606-1609 թթ. սովը, որը մենք առաջարկում ենք հայոց պատմության մեջ անվանել **Մեծ սով**: Վերջինս, միայն երկու տեղային հիշատակումներով, առնվազն 140 հազար մարդու կյանք է խլել: Ամբողջ Հայաստանի պարագայում այս թիվը պետք է շատ ավելի մեծ լիներ:

5. Պատերազմների և սովի անբաժան ուղեկիցներն էին համաճարակները, հատկապես՝ **ժանտախտը**: Արևելյան Հայաստանի մի քանի հարյուր տապանաքարերի և խաչքար-մահարձանների, ինչպես նաև ձեռագրերի հիշատակարանների ու մանր ժամանակագրությունների ուսումնասիրությամբ մենք դուրս ենք բերել մահացության դեպքերի վիճակագրություն, որի համաձայն՝ հենց ժանտախտի և սովի մասին գրավոր հիշատակումների տարիներն ամենաբարձր մահացության գործակիցն

են ունեցել: Ընդհանուր առմամբ՝ քննարկվող ժամանակաշրջանում **մահացության գործակիցը** կրկնվող պատերազմների, սովյի և ժանտախտի պատճառով Հայաստանում բարձր է եղել:

6. **Ծնելիության գործակիցը**, չնայած անբարենպաստ ռազմաքաղաքական պայմաններին, շնորհիվ հայկական ընտանիքի ավանդական մոդելի պահպանման և Հայաստանում աշխարհագրական միջավայրի ընձեռած հնարավորությունների (արգավանդ դաշտերի), շարունակել է բարձր մնալ: Ձեռագրերի հիշատակարանների ուսումնասիրության շնորհիվ ընտանիքի անդամների թվարկման տվյալներից մենք դուրս ենք բերել **ընտանիքի միջին մեծության գործակից՝** 16-րդ դարում՝ 7.6, իսկ 17-րդ դարում՝ 7: Հատկանշական է, որ մեկ տան (ծխի) միջին մեծության գործակիցը շատ ավելի մեծ էր՝ առնվազն 10:

7. Հայաստանում արգավանդ դաշտերի մշակման հնարավորությունը ուշմիջնադարյան բնակչության ավանդական վերարտադրության պայմաններում կրկնվող պատերազմներից, բռնագաղթներից, սովից և համաճարակներից հետո նպաստավոր պայմաններ է ստեղծել երկրագործ հայ բնակչության թվի աճի համար, քանի որ սակավամարդ դարձած բերրի հողը վերայուրացման կարիք ուներ, ինչը չէին կարող անել քոչվոր անասնապահները: Մեր կողմից դուրս բերված ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը, ուստիև ծնելիության բարձր մակարդակը 17-րդ դարի առաջին կեսին պայմանավորված է մեծ բռնագաղթից հետո «ժողովրդագրական պայթյունով», ինչին նպաստել են նաև Ամիրգունա խանի կառավարման երկրորդ շրջանում գործադրված վերաբնակեցման ժողովրդագրական քաղաքականությունը և Հայոց եկեղեցու ձեռնարկումները: Բնական աճի բարձր լինելու պայմաններում շատ արագ վերականգնվել են նախկին բնակավայրերը և **բնակչության տեղաբաշխման** բնա-

կան պատկերը: Պատահական չէ, որ բռնագաղթից մոտ մեկ դար անց գրավված Երևանի նահանգի դաշտային մասում օսմանյան հարկացուցակում գլխահարկ վճարողների թվի հիման վրա հաշվարկում ենք 106 հազարից ավելի հայ բնակչություն (առանց հաշվառմանը նախորդած օսմանյան արշավանքին զոհ գնացածների, արտագաղթածների և տեղահանվածների):

8. Օտար նվաճողների փոփոխակի տիրապետության պայմաններում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի դիրքերի ժամանակավոր թուլացումից, բնակչության թշվառ դրությունից և ազատագրական լեգենդի վերածննդից օգտվելով՝ Հայաստանի առանձին հատվածներում ակտիվ գործունեություն էին ծավալվում կաթոլիկ քարոզիչները: **Հայ կաթոլիկական համայնքը** քննարկվող ժամանակաշրջանում ծաղկուն էր Նախիջևանում և Պարսկահայքի որոշ շրջաններում, իսկ Արևմտյան Հայաստանում գանգվածային կաթոլիկացման միտում դեռևս չէր նկատվում:

9. Էթնոկրոնական տեսանկյունից աղետալի էր **դևշիրմեն (մանկահավաքությունը)**: 16-րդ դարում Արևմտյան Հայաստանից, հատկապես՝ Փոքր Հայքից, Բարձր Հայքից, ինչպես նաև Հայոց Միջագետքից տեղի ունեցած մանկահավաքներով ընտանիքներից կտրված տասնյակ հազարավոր մանուկներն ու պատանիները դաստիարակվում էին մահմեդական մոլեռանդությամբ՝ կտրվելով սեփական ազգային միջավայրից: Սա Օսմանյան կայսրությունում միլլեթների համակարգի շղարշի ներքո իրականում կրոնական անհանդուրժողականության արտահայտություններից է՝ անկախ օսմանյան պետության տեսանկյունից դրա հետապնդած տնտեսական կամ ռազմական շահից:

10. Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի **հարկային քաղաքականությունը** հիմնված էր կրոնադավանական տարբերակվածության վրա, ուստիև ստիպում էր հայ բնակչությանը

չությանը վճարել գլխահարկ և բազմաթիվ այլ հարկեր, որոնք մահմեդականները չէին վճարում: Այս քաղաքականությունն առանձին դեպքերում ստիպում էր հայ բնակչությանը արտագաղթի դիմել կամ մինչև իսկ մտածել կրոնափոխության մասին: Այդուհանդերձ, 16-րդ դարում և 17-րդ դարի առաջին կեսին հայ առաքելական բնակչությունը հիմնականում չէր դիմում կրոնափոխության, սակայն **զանգվածային իսլամացման** գործընթացն արդեն հարվածում էր հայ բնակչության քաղկեդոնական և կաթոլիկ զանգվածներին, ինչպես օրինակ՝ 1640-ական թթ. Թորթումում: Գործընթացը դեռ մեծ թափ չէր առել Նախիջևանում և Համշենում: Զալախական շարժումներն էլ նպաստեցին իսլամացմանը Երզնկայի և Կամախի առանձին հատվածներում:

11. Թուրք-պարսկական պատերազմները և նրանց տիրապետությունը (իր նոր հարկային, վարչական և սոցիո-նորմատիվային համակարգով) սաստկացնում էին հայերի արտագաղթի գործընթացը: Այս ամենն ընթանում էր հայկական ավանդական իշխանական-ավատատիրական համակարգի փշրանքների քայքայմանը զուգընթաց, և մահմեդական հողատիրության տրամաբանության մեջ հայկական պետականության նշույլները գոյություն չէին կարող ունենալ, իսկ ինչպես երևում է թուրք և պարսիկ պատմիչների, տպագրված փաստաթղթերի տվյալներից, հարկային ու կրոնական քաղաքականությունից, հայ շինականը դիտարկվում էր սոսկ տնտեսական արդյունք կամ նյութական բարիք ստանալու միջոց: Արևմտյան Հայաստանից արտագաղթի մեծ ալիքին նպաստել է նաև ջալախական շարժումը: Փաստորեն, հայ բնակչության **արտագաղթի** համար ստեղծվել էին բոլոր երեք պատճառները՝ քաղաքական, մշակութային-կրոնական և սոցիալ-տնտեսական: Արտագաղթի հիմնական ուղղություններն էին Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդ-

նուպոլիսը, Ղրիմի Կաֆա քաղաքը, Մոլդովան, Լեհաստանը, Արևմտյան Եվրոպան և այլն:

12. Քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանին բնորոշ է եղել նաև **հայ բնակչության ներքին միգրացիան**: Պատերազմական գործողություններից կամ գերեվարումներից ու բռնագաղթներից պատսպարվելու համար հայ բնակչությունը ստիպված է եղել բնօրրանից տեղափոխվել հայրենիքի մեկ այլ օջախ: Արևելյան Հայաստանում նման դեր է կատարել Գեղարքունիքը, հատկապես՝ Ծարը, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ Մոկըրը, ինչի մասին են վկայում մի շարք սկզբնաղբյուրներ:

13. Մեծ ծավալներ ստացան **օտար էթնիկական ներթափանցումները** և նրանց աստիճանական ներքին միգրացիան Հայաստանի հարավային շրջաններից դեպի կենտրոնական հատվածները: Թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում Հայաստանի տարբեր հատվածներում հաստատվեց օտար՝ թյուրքական և հատկապես քրդական էթնիկական տարր: Արևմտյան Հայաստանում այս գործընթացը, համաձայն հենց թուրքական աղբյուրների, խրախուսվել է պետության կողմից և եղել նրա ժողովրդագրական քաղաքականության կարևոր բաղադրիչ: Այդուհանդերձ, էթնիկական խմբերի տեղաշարժերը զգալիորեն ակտիվացել են հատկապես 18-րդ դարում, երբ օսմանյան և պարսկական կենտրոնական իշխանությունների թուլացման պատճառով խաթարվել է ու աչքի ընկել քրդական և այլ տարրերի նոր տեղաշարժերով: Հենց 18-րդ դարի էթնոկրոնական վերափոխումների հետևանքով են երբեմն ուսումնասիրողների կողմից 17-րդ դարի առաջին կես տարվել էթնոժողովրդագրական այնպիսի վերափոխումներ, որոնք բնորոշ են եղել միայն դարի երկրորդ կեսից սկսած: Սկզբնաղբյուրների ուշադիր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ թեև օտար էթնիկ տար-

րը ստվարացել է, սակայն նրա մեծ մասը քոչվորական կյանք է վարել՝ չկազմելով որևէ կոնկրետ վարչամիավորի մշտական բնակչության մի մասը: Փաստորեն, **Հայաստանում շարունակել է գերակշռող լինել հայ բնակչությունը:**

14. Ժողովրդագրական գործընթացների վրա իրենց ազդեցությունն են ունեցել նաև **բնակլիմայական պայմանները և բնական աղետները:** Շոշափելի է եղել տեղումների քանակի տատանման ազդեցությունը միգրացիոն գործընթացների և հատկապես գյուղատնտեսական աշխատանքներով սննդի ստացման վրա: Աղետալի հետևանքներ են ունեցել հաճախ տեղի ունեցող և մեծ թվով մարդկային զոհեր խլող երկրաշարժերը, ինչպես օրինակ՝ 1646 թ. Վանում կամ բազմակի կրկնվող երկրաշարժերը Երզնկայում:

15. Համադրելով տարբեր վարչամիավորների վերաբերյալ հրապարակված հարկացուցակների, ուղեգիրների հիշատակումների և ուսումնասիրողների հատվածական հաշվարկները, հաշվի առնելով բռնագաղթերը, գերեվարումները, սովը, համաճարակները և մնացյալ գործընթացները, ընդունելով նաև բնակչության բնական աճի բարձր գործակիցը, կարելի է խիստ մոտավոր հաշվարկել, որ Հայաստանի բնակչության թիվը 16-րդ դարում պետք է լիներ 5 միլիոնի սահմաններում, իսկ 17-րդ դարի առաջին կեսի եզրագծին՝ մինչև 4.5 միլիոն:

16. Հայաստանը, երկատված լինելով երկու հզոր տերությունների միջև, զրկվեց **պետականության վերականգնման** հնարավորությունից, և օտար իշխանությունների քաղաքականությունն ու բնակչության էթնիկական կազմում տեղի ունեցող փոփոխություններն ակամայից առաջ բերեցին հայ ազատագրական լեգենդի վերածնունդ, որը, սակայն, չէր կարող ճանապարհի հարթել պետականության վերականգնման համար:

Демографические процессы в Армении в XVI веке и в первой половине XVII века

(РЕЗЮМЕ)

Данная монография является комплексным изучением демографических процессов в Армении позднего средневековья, когда Армения была полем постоянных войн между Османской империей и Сефевидской Персией. Отсутствие комплексного изучения демографических процессов в Армении в XVI веке и в первой половине XVII века часто вызывает споры и вопросы, которые поднимаются при изучении тенденций XVIII-XIX веков. Итак, эта работа является комплексным исследованием, которая показывает характеристики и тенденции демографических процессов в Армении в указанный период, сфокусируясь на событиях, которые привели к фатальным изменениям. Исследование базируется на сравнительном историко-демографическом макроанализе.

Войны между Османской и Сефевидской империй привели к негативным изменениям тенденций и особенностей демографических процессов в Армении. Османская политика переселения курдов в 1515-1516 гг. стала важнейшей особенностью этих изменений. Используя силы суннитских курдов, Османская империя старалась иметь защищенную границу с шиитскими Сефевидами. Несмотря на то, что часть курдских племен расселилась в южных регионах Армении еще в XIV в., масштабное переселение в XVI в. привело к формированию полукочевой системы землевладения в отдельных регионах провинций Диярбакыр и Ван, где армянское население составляло большинство.

Религиозная политика Османской империи, в составе которой была Западная Армения, была неотъемлима от демографической политики, поскольку в основе национальных вопросов стояла принадлежность религиозному направлению, и поэтому армянское население часто подвергалось социально-экономическому, общественному и культурно-религиозному угнетению в XVI в.. Очевидными признаками этой политики были сюрюны (массовые депортации населения), девширме (система принудительного набора мальчиков из немусульманских семей), налоговая политика (в частности, уплата джизии – подушной подати с иноверцев) и т. д. Многочисленные турецкие, армянские и европейские источники подтверждают, что эта политика проводилась в

отношении армянского населения Османской империи и, в частности, имела место в Западной Армении. Таким образом, этно-религиозная политика Османской империи отрицательно влияла на динамику роста численности армянского населения и его общественной жизни.

Продолжительные войны заставляли часть населения уезжать в европейские страны. Чума и голод также были важными составляющими демографических процессов. Согласно нашим наблюдениям в армянских рукописях XVI века, где обычно авторы писали имена членов своих семей, несмотря на массовые депортации и высокую смертность, рождаемость попрежнему была высокой. Это привело нас к выводу, что после массовых депортаций нужда в обработке больших сельскохозяйственных земель способствовала росту рождаемости, и численность местного населения быстро восстанавливалась. Именно поэтому османские и сефевидские войска через 20 лет находили примерно одинаковую численность населения в местности, например – в Араратской долине, откуда они депортировали часть населения в 1579-1585 гг..

Турецко-персидские войны в первой половине XVII в. также негативно повлияли на демографические процессы в Армении. Армянское население часто подвергалось массовым депортациям со стороны воюющих сторон, а из-за непрекращающихся войн голод и чума были причиной высокой смертности. Несмотря на высокий уровень смертности, сохранялся также высокий уровень рождаемости. Опираясь на данные армянских рукописей, мы пришли к выводу, что средний показатель численности членов армянской семьи (считая только супруг и их детей) в первой половине XVII в. составляло 7, а средний показатель численности жителей одного дома – как минимум 10. Это привело нас к выводу, что после массовых депортаций (как например – в 1604 г., когда было депортировано более 600 тыс. чел.) нужда в обработке больших сельскохозяйственных земель способствовала росту рождаемости, и поэтому численность местного населения быстро восстанавливалась.

В начале турецко-персидской войны 1603-1612 гг. последствия боевых действий и в особенности запланированные меры персидских властей отрицательно повлияли на демографические процессы в Армении. Тяжелейшие последствия имел «великий сургун», организованный персидским шахом Аббасом I (1587-1629 гг.). Основной этап массовой депортации имел место в 1604 г., когда армянское население, переселен-

ное из разных частей Армении, было депортировано в Персию. На основе многочисленных армянских, персидских, турецких и европейских источников было подтверждено, что эта политика проводилась в отношении армянского населения не только Восточной, но и Западной Армении. Сначала было организовано переселение армян из разных округов Чухур-Саадского (Арагатского) эялета и Гянджинского (Гандзакского) санджака на территорию между Ереваном и рекой Аракс. Затем, перед приходом основных сил войск Османской империи, шах Аббас велел проводить тактику выжженной земли на территории Западной Армении, в частности – уничтожить любые объекты сельскохозяйственного назначения с целью не допустить их использования наступающей турецкой армией. В контексте той же тактики шах велел переселить население Карского эялета, восточных и северных округов Ванского эялета, центральных и восточных округов Эрзурумского эялета на территорию Чухур-Саадского эялета. Затем они вместе с местным и ранее передислоцированным населением были депортированы в Персию. Таким образом, эта политика отрицательно повлияла на демографическое состояние выше перечисленных территорий.

В результате восстания джелали в 1596-1610 гг., массовой депортации персидским шахом Аббасом I армянского населения и турецко-персидских войн, в Армении начался масштабный голод, который негативно повлиял на демографические процессы. Многочисленные турецкие и армянские источники подтверждают, что голод охватил все азиатские провинции Османской империи и северо-западные районы государства Сефевидов, включая практически всю Армению. Последствиями голода были многочисленные жертвы и эмиграция прежде всего местного армянского населения. После тщательного историко-сравнительного анализа источников, мы пришли к выводу, что голод был характерным для всей территории исторической Армении в 1606-1609 гг.. Учитывая масштабы этого бедствия, необходимо его назвать «Великим голодом» в истории армянского народа. Таким образом Великий голод негативно повлиял на динамику роста численности армянского населения и его повседневной жизни.

Дальнейшие боевые действия между Османской империей и Ираном не позволяли создавать условия для устойчивого демографического развития армянского населения на территории своей родины.

Demographic Processes in Armenia in the 16th Century and in the First Half of the 17th Century

(SUMMARY)

The present book is a complex research on the demographic processes in the late medieval Armenia when the country was a battlefield of wars between the Ottoman Empire and Safavid Persia. The lack of a complex research on the demographic processes in Armenia in the 16th century and in the first half of the 17th century often causes disputes and questions that come from the investigation of the trends of the 18-19th centuries. Thus, this investigation is a complex research to show the characteristics and trends of the demographic processes in Armenia in the discussed period focusing on the events that led to crucial changes. The research is based on a comparative historical-demographic macroanalysis.

The wars between the Ottoman and Safavid Empires led to some negative changes in the trends and features of the demographic processes in Armenia. One of the essential features of these changes became the Kurdish resettlement policy by the Ottoman authorities starting from 1515-1516. Using Sunni Kurdish military forces the Ottoman Empire tried to have protected borders with Shia Safavids. Although some Kurdish tribes had already settled in the southern regions of Armenia starting from the 14th century, the massive resettlement in the 16th century led to the formation of their landowning system in some regions of Diyarbakir and Van provinces where the Armenian population was still the overwhelming majority.

The religious policy of the Ottoman Empire, a part of which was Western Armenia, was inseparable from the demographic policy of the Empire, since national issues were based on religious affiliation; thus, the Armenian population was often subjected to socio-economic, social and cultural-religious oppression in the 16th century. Obvious signs of the above mentioned policy were *sürgün* (mass deportations of the population), *devşirme* (the system of forced recruitment of boys from non-Muslim families), tax policy (in particular, payment of *jizya* - a per capita tax from non-Muslim population), etc. Numerous Turkish, Armenian and European sources confirm that this policy was carried out against the Armenian population of the Ottoman Empire and, in particular, took place in Western Armenia. Thus, the ethno-religious

policy of the Ottoman Empire adversely affected the dynamics of the growth of the Armenian population and its social life.

Continues wars also made a part of the native population leave their historical settlements for the European countries. Plague and starvation were essential features of the demographic processes as well. Despite massive deportations and high mortality rate, according to the observation of the contemporary Armenian manuscripts where the authors wrote the names of their family members, fertility rate of the Armenian population was still very high. This leads us to the conclusion that after massive deportations the need of cultivating vast agricultural territories helped to have a high fertility rate, and the native population could reach the previous figures in a short period of time. That is why the Ottoman and Safavid forces found approximately the same number of population in a territory, for example, the Ararat Valley, from where they had deported a part of population about 20 years before (in 1579-1585).

The Ottoman-Persian wars in the first half of the 17th century also had a negative impact on the demographic processes in Armenia. The Armenian population faced massive deportations by fighting sides, and as a result of ongoing wars famine and plague were among the main reasons of high mortality. Despite the high mortality rate, fertility rate was high, too. Based on the data from the Armenian manuscripts, we concluded that the average number of members of an Armenian family (counting only spouses and their children) in the first half of the 17th century was 7, and the average number of people living in a house – at least 10. These calculations lead us to a conclusion that after massive deportations (for example, in 1604, when more than 600 thousand people were deported) the need of cultivating vast agricultural territories helped to have much higher fertility rate, and the native population could reach the previous figures in a short period of time.

At the beginning of the Turkish-Persian war of 1603-1612 the consequences of military operations and, in particular, planned actions by Persian authorities affected negatively the demographic processes in Armenia. “The Great Surgun”, organized by Persian Shah Abbas I (1587-1629), had the most extensive consequences. The main stage of the mass deportation took place in 1604, when the Armenian population, resettled from various parts of Armenia, was deported to Persia. On the basis of a number of Armenian, Persian, Turkish, and European sources, it was confirmed that the policy was

carried out against the Armenian population of not only Eastern, but also Western Armenia. At first, Armenians were resettled from various regions of Chukhur-Saad (Ararat) Eyalet and Gyanja (Gandzak) Sanjak to the territory between Yerevan and River Araks.

Thereafter, before the upcoming campaign of the main forces of the Ottoman army, Shah Abbas ordered to conduct the military strategy of scorched-earth policy in the territory of Western Armenia; the whole agricultural infrastructure, including any assets that could be used by the attacking Ottoman troops, were aimed to be completely destroyed. Within the context of the mentioned strategy, Shah Abbas ordered to resettle the population from Kars Eyalet, eastern and northern regions of Van Eyalet, central and eastern regions of Erzurum Eyalet, to the territory of Chukhur-Saad Eyalet. After on, they, along with the previously relocated population, were deported to Persia. Thus, this policy adversely affected the demographic situation of the above mentioned territories.

As a result of the Jelali Rebellion (1596-1610), the massive deportation of the Armenian population from Armenia into the central provinces of Iran in 1604, and the Ottoman-Persian wars in the early 17th century, a massive famine started in Armenia which negatively impacted on the demographic processes. A lot of Turkish and Armenian sources confirm that the famine covered all the Asian provinces of the Ottoman Empire and the north-eastern regions of the Sefevid state, almost entirely including Armenia. The consequences of the starvation were lots of casualties and emigration impacting first of all the native Armenian population. After a careful historical-comparative analysis of the sources, we concluded that the massive famine was characteristic for the whole territory of Armenia in 1606-1609. Taking into consideration the scale of this calamity, it must be called the Great Famine in History of Armenia. Therefore, the Great Famine negatively impacted on the population growth dynamics and the everyday life of the Armenian population.

The later military actions by the Ottomans and Safavids did not let create an environment for the sustainable demographic development of the Armenian population on the territory of their motherland.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱԴՐՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Սկզբնաղբյուրներ

Ա) Ձեռագիր սկզբնաղբյուրներ և փաստաթղթեր

ա) Ձեռագիր սկզբնաղբյուրներ

1. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագրեր № 3566, 4216, 4375, 4749, 4786, 5345, 5520, 5967, 6513:

բ) Փաստաթղթեր

1. «ՀՀ կառավարության որոշումը ՀՀ Լոռու մարզի պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակը հաստատելու մասին» (տե՛ս ՀՀ կառ. որոշում N 49-Ա, 29.01.2004 <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=37965>):
2. «ՀՀ կառավարության որոշումը ՀՀ Կոտայքի մարզի պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակը հաստատելու մասին» (տե՛ս ՀՀ կառ. որոշում N 1793-Ն, 24.12.2003 <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=11757>):

Բ) Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

ա) հայերեն

1. **Առաքել Դավրիժեցի**, Գիրք պատմութեանց, աշխ.՝ Լ. Խանլարյանի, Երևան, 1990:
2. «Աւգոստինոս Բաջեցոյ ճանապարհորդութիւն Յերուսալ», «Նշխարք մատենագրութեան հայոց», ի լոյս եած՝ Բ. Պատկանեան, Ս.-Պետերբուրգ, 1884, էջ 5-26:
3. «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», կազմեց՝ Հ. Նալբանդյան, Երևան, 1965:
4. «Գանձակի գաւառ. նիւթեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար», կազմեց՝ Ե. Լալայան, «Ազգագրական հանդէս», գիրք Ե, Թիֆլիս, 1899, թ. 1, էջ 213-360:
5. «Դիվան հայ վիմագրության», պր. II, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1960:
6. «Դիվան հայ վիմագրության», պր. III, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1967:
7. «Դիվան հայ վիմագրության», պր. IV, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1973:
8. «Դիվան հայ վիմագրության», պր. V, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1982:
9. «Դիվան հայ վիմագրության», պր. VI, կազմեցին՝ Ս. Ավագյան, Հ. Ջանվուլարյան, Երևան, 1977:

10. «Դիվան հայ վիմագրության», պր. IX, կազմեցին՝ Ս. Բարխուդարյան, Կ. Ղաֆադարյան, Ս. Սաղումյան, Երևան, 2012:
11. «Դիան Հայոց պատմութեան», կազմեց՝ Գ. Աղանեանց, գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912:
12. **Եսայի Հասան-Ջալալեան**, Պատմութիւն յաշխարհին Աղուանից, Յերուսաղէմ, 1868:
13. **Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան**, Օրագրութիւն, հրատ.՝ Մ. արքեպս. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1939:
14. **Ջաքարիա Քանաքեռցի**, Պատմութիւն, աշխ.՝ Ա. Վիրաբյանի, Երևան, 2015:
15. «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հ. Ա, կազմեց՝ Ա. Սաֆրաստյանը, Երևան, 1961:
16. «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հ. Բ, կազմեց՝ Ա. Սաֆրաստյանը, Երևան, 1964:
17. «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ. Էվլիյա Չելեբի, թարգմ.՝ Ա. Սաֆրաստյանի, Երևան, 1967:
18. «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Դ, թարգմ.՝ Ա. Սաֆրաստյանի և Գ. Սանթուրջյանի, Երևան, 1972:
19. «Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղսոյ», հրատ.՝ Մ. վրդ. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1915:
20. «Ժամանակագրություն (XI-XVIII դդ.)», տպագր. պատրաստեց՝ Ն. եպս. Պողարյան, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 9, Երևան, 1969, էջ 257-282:
21. «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, մասն Բ (1451-1480 թթ.), Երևան, 1958:
22. «ԺԵ դարի մի ձեռագիր Աւետարան», հրատ.՝ Ա. Երեմեան, «Սիոն», 1967, թիւ 7-8, էջ 328-330:
23. «Համառոտ բիբլիոգրաֆիա՝ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարանի գրչագիր մանր ժամանակագրությունների», հրատ.՝ Ա. Աբրահամյան, «Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու», թ. 1, Երևան, 1941, էջ 207-225:
24. «Հայերեն ձեռագրեր Հյուսիսային Ամերիկայում», կազմեց՝ Զ. ծ. վրդ. Արզումանյան, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 11, Երևան, 1973, էջ 377-398:
25. «Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.)», հ. Ա, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1974:
26. «Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.)», հ. Բ, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1978:
27. «Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ (1641-1660 թթ.)», հ. Գ, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1984:
28. **Ղազար վրդ. Զահկեցի**, Գիրք աստուածաբանական, որ կոչի Դրախտ ցանկալի, Կ. Պոլիս, 1735:
29. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երոպայի մասնաւոր հաւաքումներու», հ. Ա, կազմեց՝ Ա. արք. Սիրմէեան, Փարիզ, 1950:

30. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի», հ. Ա, կազմեց՝ Ա. արք. Սիրմէեան, Ս. Ղազար, 1948:
31. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի եւ Անթիլիասի ու մասնաւորաց, հ. Բ, կազմեց՝ Ա. արք. Սիրմէեան, Հալէպ, 1936:
32. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, խմբ.՝ Լ. Խաչիկեանի, Ա. Մնացականեանի, Երեւան, 1984:
33. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե, կազմեց՝ Օ. Եգանեան, Երեւան, 2009:
34. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Է, խմբ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երեւան, 2012:
35. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ը, խմբ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երեւան, 2013:
36. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հ. Ա, կազմեց՝ Բ. վրդ. Սարգիսեան, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1914:
37. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հ. Բ, կազմեց՝ Բ. վրդ. Սարգիսեան, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1924:
38. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հ. Գ, կազմեցին՝ Բ. վրդ. Սարգիսեան և Գ. վրդ. Սարգիսեան, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1966:
39. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հ. Դ, կազմեց՝ Ա. վրդ. Ճեմճեմյան, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1993:
40. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հ. Ե, կազմեց՝ Ա. վրդ. Ճեմճեմյան, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1995:
41. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հ. Զ, կազմեց՝ Ա. վրդ. Ճեմճեմյան, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1996:
42. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հ. Է, կազմեց՝ Ա. վրդ. Ճեմճեմյան, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1996:
43. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հ. Ը, կազմեց՝ Ա. վրդ. Ճեմճեմյան, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1998:
44. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան», կազմեց՝ Ա. վրդ. Դանիէլեան, Անթիլիաս, 1984:
45. «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», կազմեց՝ Ն. եպս. Պողարեան, հ. Ա, Երուսաղէմ, 1966:
46. «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», կազմեց՝ Ն. եպս. Պողարեան, հ. Բ, Երուսաղէմ, 1967:

47. «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», կազմեց՝ Ն. Եպս. Պողարեան, հ. Գ, Երուսաղէմ, 1968:
48. «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», կազմեց՝ Ն. Եպս. Պողարեան, հ. Դ, Երուսաղէմ, 1969:
49. «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», կազմեց՝ Ն. Եպս. Պողարեան, հ. Ե, Երուսաղէմ, 1971:
50. «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», կազմեց՝ Ն. Եպս. Պողարեան, հ. Զ, Երուսաղէմ, 1972:
51. «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», կազմեց՝ Ն. Եպս. Պողարեան, հ. Է, Երուսաղէմ, 1974:
52. «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», կազմեց՝ Ն. Եպս. Պողարեան, հ. Ը, Երուսաղէմ, 1977:
53. «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», կազմեց՝ Ն. Եպս. Պողարեան, հ. Թ, Երուսաղէմ, 1979:
54. «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», կազմեց՝ Ն. Եպս. Պողարեան, հ. Ժ, Երուսաղէմ, 1990:
55. «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», կազմեց՝ Ն. Եպս. Պողարեան, հ. ԺԱ, Երուսաղէմ, 1991:
56. «Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.), կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, հ. 1, Երևան, 1951:
57. «Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.), կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, հ. 2, Երևան, 1956:
58. «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հ. I, հրովարտականք, պր. II (1601-1650 թթ.), կազմեց՝ Հ. Փափազյան, Երևան, 1959:
59. «Մատենադարանի պարսկական վավերագրերը, հ. II, կալվածագրեր, պր. Ա (ԺԴ-ԺԶ դդ.), կազմեց՝ Հ. Փափազյան, Երևան, 1968:
60. «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հ. I, հրովարտականք, պր. III, կազմեց՝ Բ. Կոստիկյան, Երևան, 2005:
61. «Մարտիրոս դի Առաքելի ժամանակագրությունը», հրատ.՝ Ա. Աբրահամյան, «Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու», թ. 1, Երևան, 1941, էջ 93-100:
62. «Մի ձեռագիր Աւետարան Զարմահայի Լիվասեան գիւղում», կազմեց՝ Ա. Երեմեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1948, թիւ 3-6, սյ. 293-299:
63. **Յակովբ Կարնեցի**, Տեղագիր Վերին Հայոց, աշխ.՝ Կ. Կոստանեանցի, Վաղարշապատ, 1903:
64. **Զամչեան Մ.**, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Վենէտիկ, 1786:
65. **Սամուէլ Անեցի և շարունակողներ**, Ժամանակագրութիւն, աշխ.՝ Կ. Մաթևոսյանի, Երևան, 2014:
66. **Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի**, Զամբո, աշխ.՝ Վ. Համբարձումյանի, պատմաաշխ. ծանոթագր.՝ Գ. Բաղայան, Երևան, 2003:
67. «Սիմեոն դպիր Լեւհացոյ Ուղեգրութիւն. տարեգրութիւն եւ յիշատակարանք», հրատ.՝ Ն. Ակինեան, Վիեննա, 1936:

68. «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», կազմեց՝ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, հ. Բ (ԺԳ-ԺԸ դդ.), Երևան, 1936:
69. «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», կազմեց՝ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, հ. Գ (ԺԸ-ԺԹ դդ.), Երևան, 1955:
70. «Ցուցակ Թեհրանի հայերեն ձեռագիրներու», կազմեց՝ Հ. Ոսկեան, «Հանդես Ամսօրեայ», 1953, թիւ 1-3, սյ. 95-110:
71. «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Վրաստանի կենտրոնական պատմական արխիվի», կազմեց՝ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 4, Երևան, 1958, էջ 377-423:
72. «Ցուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի», հրատ.՝ խմբագրություն, «Էջմիածին», 1950, թ. Է-Ը, էջ 81-88:
73. «Ուղեգրություններ», կազմեց՝ Հ. Հակոբյան, հ. Ա, Երևան, 1932:
74. «Ուղեգրություններ», կազմեց՝ Հ. Հակոբյան, հ. Զ, Երևան, 1934:
75. «Քաշաթաղի 17-րդ դարի պատմությանը վերաբերող մի փաստաթուղթ», հրատ.՝ Ք. Կոստիկյան, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 20, Երևան, 2001, էջ 168-175:
76. «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում (XVI-XVII դարերի կանոն-նամաներ)», թարգմ. և ծանոթ.՝ Ա. Սաֆրաստյանի և Մ. Զուլպյանի, Երևան, 1964:
77. «XVI դ. օսմաներեն մի վավերագիր», հրատ.՝ Ս. Մուրադյան, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 22, Երևան, 2003, էջ 239-251:

բ) ոռւսերեն

1. «Всесоюзная перепись населения 1926 г.», Таблица VI. Население по полу, народности. Нахичеванская АССР. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_-26.php?reg=2294 Հասանելի էր՝ 01.06.2019 թ.:
2. «Всесоюзная перепись населения 1939 г.», Таблица 26. Национальный состав населения районов, районных центров, городов и крупных сельских населенных пунктов. Нахичеванская АССР. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=752 Հասանելի էր՝ 01.06.2019 թ.:
3. «Всесоюзная перепись населения 1959 г.», Таблица 3, 4. Распределение населения по национальности и родному языку. Нахичеванская АССР. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_59.php?reg=66 Հասանելի էր՝ 01.06.2019 թ.:
4. «Всесоюзная перепись населения 1970 г.», Таблица 7с. Распределение населения по национальности, родному и второму языку. Нахичеванская АССР. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_70.php?reg=73 Հասանելի էր՝ 01.06.2019 թ.:
5. «Всесоюзная перепись населения 1979 г.», Таблица 9с. Распределение населения по национальности и родному языку. Нахичеванская АССР. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_79.php?reg=76 Հասանելի էր՝ 01.06.2019 թ.:

6. «Всероссийская перепись населения 1989 г.», Таблица 9с. Распределение населения по национальности и родному языку. Нахичеванская АССР. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_89.php?reg=70 Հասանելի էր՝ 01.06.2019 թ.:
7. «Кавказский календарь на 1917 годъ: Отдель статистическій», Тифлисъ, 1916.
8. «Первая Всеобщая перепись населения Российской Имперіи 1897 г.», Таблица XIII. Распределение населения по родному языку: Губернские итоги. Нахичеванскій уездъ. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=575 Հասանելի էր՝ 01.06.2019 թ.:
9. **Шопен И.**, Историческій памятникъ состоянія Армянской области въ эпоху ея присоединенія къ Россійской Имперіи, Санкт-Петербургъ, 1852.
10. **Эзовъ Г.**, Сношенія Петра Великого съ Армянскимъ народомъ (документы), Санкт-Петербургъ, 1898.

գ) անգլերեն

1. **Eskandar Beg Monshi**, Tarikh-e 'Alamara-ye Abbasi (The History of Shah Abbas the Great), translated by Roger M. Savory, vol. II, Persian Heritage Series, № 28, Colorado: Wetview Press, Boulder CO, 1978.
2. "The Six Voyages of John Baptista Tavernier, A Noble Man of France now living, Through Turky into Persia, and The East-Indies, Finished in the Year 1670. Giving an Account of the State of those Countries", Book I, Made English by F. P., London, 1678.

2. Աշխատություններ

ա) հայերեն

1. **Աղոնց Ն.**, Երկեր, հ. 2, Երևան, 2012:
2. **Աղոնց Ն.**, Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Երևան, 1989:
3. **Ալիշան Ղ.**, Այրարատ. Բնաշխարհի Հայաստանեայց Վենետիկ, 1890:
4. **Ալիշան Ղ.**, Արցախ, Երևան, 1993:
5. **Ալիշան Ղ.**, Սիսական. Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893:
6. **Ալպոյաճեան Ա.**, Պատմութիւն Եվդոկիոյ Հայոց, Գահիրէ, 1952:
7. **Ալպոյաճեան Ա.**, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, Գահիրէ, 1937:
8. **Ակոպով Ա.**, Տայք. վարչաժողովրդագրական պատկերը XVI դարից XIX դարի I երեսնամյակը, Երևան, 2013:
9. **Այվազյան Ա.**, Ջուղա, Երևան, 1984:
10. **Անասյան Հ.**, XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1961:
11. **Առաքելեան Հ.**, Պարսկաստանի հայերը. նրանց անցեալը, ներկան եւ ապագան, մաս Ա, Վիեննա, 1911:
12. **Բայբուրդյան Վ.**, Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, 2013:
13. **Բայբուրդյան Վ.**, Նոր Ջուղա, Երևան, 2007 :

14. **Բայբուրդյան Վ.**, Օսմանյան կայսրության պատմություն, Երևան, 2011:
15. **Բարխուտարեանց Մ.**, Արցախ, Բագու, 1895:
16. **Եսայան Զ.**, Հայոց տեղանունները. թուրքական այլափոխումներ, Երևան, 2014:
17. **Երանյան Գ.**, Հայ ընտանիքի անդամների միջին թվաքանակն ըստ XV դ. ձեռագրերի հիշատակարանների (Վասպուրականի օրինակով), Երևան, 2015:
18. **Զուլայան Մ.**, Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., Երևան, 1980:
19. **Զուլայան Մ.**, Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, գիրք Ա, Երևան, 1990:
20. **Զուլայան Մ.**, Հայոց պատմության խեղաթյուրումը արդի թուրք պատմագրության մեջ (հին և միջին դարեր), Երևան, 1995:
21. **Զուլայան Մ.**, Ջալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ (XVI-XVII դարեր), Երևան, 1966:
22. **Ինճիճեան Ղ.**, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մասն Ա. Ասիա, հ. Ա, Վենետիկ, 1806 :
23. **Լեո**, Խոջայական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ, Երևան, 1934:
24. **Խառատյան Ա.**, Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը (XV-XVII դարեր), Երևան, 2007:
25. **Հակոբյան Թ.**, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (ուրվագծեր), 5-րդ հրատ., Երևան, 2007:
26. **Հակոբյան Թ.**, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Երևան, 1987:
27. «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», կազմեցին՝ Թ. Հակոբյանը, Ստ. Մելիք-Բախշյանը, Հ. Բարսեղյանը, հ. 3, Երևան, 1991:
28. «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. IV, Երևան, 1972:
29. «Հայոց պատմություն», հ. II, գիրք II, Երևան, 2014:
30. «Հայոց պատմություն», հ. III, գիրք I, Երևան, 2010:
31. **Հովհաննիսյան Ա.**, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 1, Երևան, 1957:
32. **Հովհաննիսյան Ա.**, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 2, Երևան, 1959:
33. **Մալխասյան Մ.**, Հակոբ Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Հայոց» երկը՝ որպես պատմաաշխարհագրական հետազոտությունների աղբյուր (Էրզրումի նահանգը 17-րդ դարում), Ս. Էջմիածին, 2009:
34. **Մելքոնյան Ա.**, Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դարի առաջին երեսնամյակին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 1994:
35. **Մելքոնյան Ա.**, Հայաստանի պատմության և ժողովրդագրության հիմնահարցեր, Երևան, 2011:

36. **Մելքոնյան Ա.**, Զավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003:
37. **Մինասյան Լ.**, Պատմություն Փերիայի հայերի (1606-1956), Անթիլիաս, 1971 :
38. **Միրզոյան Հ.**, XVII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն, Երևան, 1983:
39. **Նաջարյան Հ.**, XVII դարի սկզբի թուրք-իրանական պատերազմը և հայերի տարագրությունը, Երևան, 1959:
40. **Նաջարյան Հ.**, Թուրք-իրանական հարաբերությունները XVI դ. ու XVII դ. առաջին կեսին և Հայաստանը, Երևան, 1961:
41. **Ոսկեան Հ.**, Վասսուրական-Վանի վանքերը, Գ. մաս, Վիեննա, 1947:
42. **Սահակյան Լ.**, Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում, Երևան, 2007:
43. **Սրապեան Լ.**, Քրի (Տեղագրական եւ Ազգագրական), մատենաշար «Ապրիլեան Եղեռն», թիւ 1, Անթիլիաս, 1960:
44. **Տաշեան Յ.**, Հայ բնակչութիւնը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին. պատմական-ազգագրական հարեանցի ակնարկ մը, Վիեննա, 1921:
45. **Ուլուբաբյան Բ.**, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975:
46. **Փափազյան Ա.**, Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (16-19-րդ դարեր), Երևան, 1999:
47. **Օրմանեան Մ.**, Ազգապատում, հ. Բ, Ս. Էջմիածին, 2001:

բ) ուսերեն

1. «Аграрный строй Османской империи XV-XVII вв.: документы и материалы», сост., пер. и ком. А. Тверитиновой, Москва, 1963.
2. **Бачи М.**, Демографическая история Европы (II тысячелетие), СПб., 2010.
3. **Зулалян М.**, Армения в первой половине XVI в., Москва, 1971.
4. **Петрушевский И.**, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв., Ленинград, 1949.
5. **Саркисян Г.**, Население Восточной Армении в XIX – начале XX в., Ереван, 2002.
6. **Тверитинова А.**, Восстание Кара Языджи – Дели Хасана в Турции, Москва-Ленинград, 1946.
7. **Тер-Аветисян С.**, Город Джуга, Тбилиси, 1937.
8. «Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона», т. ХХА, С.-Петербург, 1897.

գ) անգլերեն

1. **Abisaab R.**, Converting Persia: Religion and Power in the Safavid Empire, London – New York, 2004.
2. **Aslanian S.**, From the Indian Ocean to the Mediterranean: the Global Networks of Armenian Merchants from New Julfa, Berkeley, 2011.

3. **Baghdiantz McCabe I.**, The Shah's Silk for Europe's Silver: The Eurasian Trade of the Julfa Armenians in Safavid Iran and India (1530-1750), "University of Pennsylvania Armenian Texts and Studies", Book 15, Atlanta: Scholars Press, 1999.
4. **Blow D.**, Shah Abbas: The Ruthless King Who Became an Iranian Legend, London-New York: I.B. Tauris, 2009.
5. **Canby Sh.**, Shah 'Abbas: The Remaking of Iran, London, 2009.
6. **Coşgel M.**, Efficiency and Continuity in Public Finance: The Ottoman System of Taxation, "University of Connecticut Department of Economics Working Paper Series", Working Paper 2004-02R.
7. **Coşgel M.**, The Fiscal Regime of an Expanding State: Political Economy of Ottoman Taxation, "University of Connecticut Department of Economics Working Paper Series", Working Paper 2013-28.
8. **Çizakça M.**, A Comparative Evolution of Business Partnerships: The Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives, Leiden – New York, 1996.
9. **Darling L.**, Revenue Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560–1660, New York, 1996.
10. **Faroqhi S.**, Artisans of Empire: Crafts and Craftspeople Under the Ottomans, London-New York: I.B. Tauris & Co. Ltd, 2009.
11. **Faroqhi S.**, The Ottoman Empire and the World Around It, London-New York: I.B. Tauris, 2004.
12. **Galichian R.**, A Glance into the History of Armenia through Cartographic Records, London, 2015.
13. **Griswold W. J.**, The Great Anatolian Rebellion (1000–1020/1591–1611), Islamkundliche Untersuchungen, Vol. 83, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983.
14. "Handbook of Ethnic Conflict: International Perspectives", editors D. Landis & R. Albert, New York-Dordrecht-Heidelberg-London, Springer Science+Business Media, 2012.
15. **Hollingsworth T.**, Historical Demography, London: Cambridge University Press, 1976.
16. **Ivanow Wl.**, The Gabri Dialect Spoken by the Zoroastrians of Persia, Roma, G. Bardi, 1940.
17. **Kia M.**, Daily Life in the Ottoman Empire, "The Greenwood Press Daily Life Through History Series", Santa Barbara-Greenwood, 2011.
18. **Mitchel C.**, The Practice of Politics in Safavid Iran: Power, Religion and Rhetoric, "BIPS Persian Studies Book Series", vol. 1, London-New York, 2009.
19. **Newman A.**, Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire, London – New York, 2009.
20. **Shaw S.**, Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire (1280–1808), "History of the Ottoman Empire and modern Turkey", Vol. 1, London: Cambridge University Press, 1976.
21. "The Cambridge History of Iran", Vol. 6, Cambridge University Press, 1986.
22. "The Cambridge History of Turkey, Vol. 2: The Ottoman Empire as a World Power, 1453-1603", New York: Cambridge University Press, 2013.
23. **White S.**, The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire, New York: Cambridge University Press, 2013.

դ) թուրքերեն

1. **Çark Y.**, Türk devleti hizmetinde Ermeniler, Istanbul, 1953.

2. **Danişmend I.**, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, h. III, İstanbul, 1950.
3. **Tuncer H.**, Osmanlı imparatorluğunda toprak hukuku, arazi kanunları ve kanun açıklamaları, Ankara, 1962.
4. **Tüzün G.**, Muhteşem Süleyman, “Tarihte Olağanüstü Kişiler”, Ana Yayıncılık, 2004.

ե) իտալերեն

1. **Barbero Al.**, Il divano di Istanbul, Palermo: Sellerio Editore, 2011.
2. **Mansel Ph.**, Constantinopoli: Splendore e declino della capitale dell’Impero Ottomano 1453-1924, Milano: Oscar Mondadori, 1997.
3. **Mantran R.**, Storia dell’impero ottomano, Lecce: Argo, 1999.
4. **Vercellin G.**, Solimano il Magnifico, Firenze: Giunti Dossier, 1997.

3. Հոդվածներ

ա) հայերեն

1. **Աբրահամյան Մ.**, Օսմանյան կայսրությունում համընտհայերի բռնի իսլամացման խնդրի շուրջ, «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», հ. VII, Երևան, 2011, էջ 180-184:
2. **Ալիինեան Ն.**, Մտղաքիա վ. Դերջանցի. տաղասաց, շինարար եւ բարեգործ, «Հանդես Ամսօրեայ», 1952, թ. 11-12, էջ 574-588:
3. **Ակոպով Ա.**, Կեսկեսներն Օսմանյան կայսրությունում XVII-XIX դարերում, «Հայկական լեռնաշխարհ. հանրապետական գիտաժողովի նյութեր», Երևան, 2015, էջ 479-491:
4. **Ամիրջանյան Հ.**, Լոռու գավառի էթնիկ պատկերը XVIII դ. վերջին և XIX դ. առաջին երեսնամյակին, «Հայոց պատմության հարցեր», հ. 10, Երևան, 2009, էջ 113-123:
5. **Այվազյան Ա.**, Գողթն գավառի Բիստ ավանի ճարտարապետական հուշարձանները, «ՊԲՀ», 1978, թ. 1, էջ 283-289:
6. **Այվազյան Ա.**, Նյութեր Նախիջևանի պատմական գյուղերի տեղադրության և պատմական հուշարձանների վերաբերյալ, «ՊԲՀ», 1972, թ. 2, էջ 258-266:
7. **Անանյան Ժ.**, Հայերի Մոլդավիա և Բեսարաբիա գաղթելու պատմությունից, «ԼՀԳ», 1966, թ. 9, էջ 90-98:
8. **Ավդալբեգյան Թ.**, Գլխահարկը Թուրքիայում XVII-XVIII դարերում հայ պատմագրության տվյալներով, «ՊԲՀ», 1959, թ. 1, էջ 175-186:
9. **Բադալյան Գ.**, Վանի էյալերի քրդական իշխանությունները (հուլյունդները) 14-րդ դ.- 19-րդ դ. 40-ական թթ., «Իրան-նամէ», 1998, թ. 2-3, էջ 23-37:
10. **Բադալյան Գ.**, Տայքի կենտրոնական և արևելյան գավառների ազգային նկարագիրը XVI դ. վերջին. ըստ «Գյուրջիստանի վիլայեթի ընդարձակ հարկացուցակ»-ի, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, 2017, թ. 4, էջ 40-70:

11. **Բախչինյան Ա.**, Հայ-սկանդինավյան պատմամշակութային առնչություններ (վաղ միջնադար – XVIII դար), «ԼՀԳ», 1998, թ. 3, էջ 102-112:
12. **Բայբուրդյան Ա.**, XVII դարում Արևելյան Հայաստանում կաթոլիկ միսիոներների գործունեության պատմությունից, «ՊԲՀ», 1989, թ. 2, էջ 147-157:
13. **Բայբուրդյան Վ.**, Օսմանյան կայսրության կողմից Արևմտյան Հայաստանի «քրդականացման» քաղաքականությունը 16-րդ դ., «ՊԲՀ», 2006, թ. 3, էջ 67-84:
14. **Բարխուդարյան Ս.**, Գեղարքունիքի մելիքներն ու տանուտերերը ըստ Տաթևի վանքի մի փաստաթղթի, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 8, Երևան, 1967, էջ 191-227:
15. **Դալայան Տ.**, Հայ իշխանական տների հետքերը Հարավարևմտյան Հայաստանում (քրդական որոշ ցեղանունների և ցեղերի ծագման հարցի շուրջ), «ՊԲՀ», 2004, թ. 2, էջ 174-196:
16. **Դանեղյան Լ.**, Հայերի բունագաղթն Իրան 17-րդ դարում (Ա. Դավրիժեցու տվյալներով), «ԼՀԳ», 1969, թ. 8, էջ 63-75:
17. **Դանեղյան Լ.**, Շահ-Աբբաս Ա-ի կրոնական հանդուրժողական քաղաքականության հարցի շուրջը, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 4, Երևան, 1969, էջ 68-92:
18. **Զուլայան Մ.**, «Դեշիրմե»-ն (մանկահավաքը) Օսմանյան կայսրության մեջ ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների, «ՊԲՀ», 1959, թ. 2-3, էջ 247-256:
19. **Զուլայան Մ.**, Թուրք-պարսկական պատերազմները Հայաստանի տերիտորիայի վրա և նրանց հետևանքները (1500-1555 թթ.), «ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1959, թ. 3, էջ 49-60:
20. **Զուլայան Մ.**, Թուրք-պարսկական պատերազմները Հայաստանի տերիտորիայի վրա և նրանց հետևանքները (1555-1595 թթ.), «ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1961, թ. 3, էջ 43-54:
21. **Զուլայան Մ.**, Թուրք-պարսկական պատերազմները Հայաստանում և նրանց հետևանքները (1590-1639 թթ.), «ԼՀԳ», 1966, թ. 2, էջ 80-91:
22. **Թողաքյան Բ.**, Էջեր համշենահայերի XVII-XVIII դարերի պատմությունից, «ՊԲՀ», 1972, թ. 4, էջ 133-136:
23. **Թորոսյան Հ.**, Էջմիածնի վանական հողատիրությունը և նրա առանձնահատկությունները (16-18-րդ դդ.), «Հայոց պատմության հարցեր», հ. 2, Երևան, 2001, էջ 41-50:
24. **Խաչատրյան Ա.**, Հաքքարի քրդական իշխանության կազմավորման հարցի շուրջ (ԺԴ դար), «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 13, Երևան, 1985, էջ 134-155:
25. **Խաչիկյան Լ.**, Էջեր համշինահայ պատմությունից, «ԲԵՀ», 1969, թ. 2, էջ 132-138:
26. **Կարապետեան Մ.**, Հայ կաթողիկե թեմը և էթնոդասնական գործընթացները Նախիջևանում XVII-XVIII դարերում, «Նախիջևանի Հայոց վարժա-

- րանը և Հոռմը», Վենետիկ, 2000, էջ 1-14 (տե՛ս <http://www.digi-lib.am/book/1478/1782>):
27. **Կարապետյան Մ.**, Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., «ՊԲՀ», 1986, թ. 2, էջ 95-109:
 28. **Կոստիկյան Ք.**, Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարյանների պատմությունից, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 24, Երևան, 2005, էջ 303-329:
 29. **Կոստիկյան Ք.**, Կաթոլիկական քարոզչությունը Իրանում և հայ իրակա-նությունը, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 21, Երևան, 2002, էջ 200-218:
 30. **Հախվերդյան Ա.**, Ուրվագծեր Սյունիքի Քաջաթաղի մելիքության պատմու-թյունից, «Հայոց պատմության հարցեր», հ. 9, Երևան, 2008, էջ 88-107:
 31. **Հակոբյան Տ.**, Հայերի պայքարը կաթոլիկական միսիաների ասիմիլյատո-րական ձգտումների դեմ Իրանում (XVII-XVIII դդ.), «Արևելագիտական ժո-ղովածո», հ. 1, Երևան, 1960, էջ 266-284:
 32. **Հասրաթյան Մ.**, Աստապատի վանքի ճարտարապետական համալիրը, «ՊԲՀ», 1975, թ. 1, էջ 126-138:
 33. **Հասրաթյան Մ.**, Հայկական ճարտարապետությունը և պատմաաշխար-հագրական ու դեմոգրաֆիկ գործոնները, «ՊԲՀ», 1996, թ. 1-2, էջ 169-178:
 34. **Հարությունյան Ա., Բարթիկյան Հ.**, «Սասնա ծռերի» արձագանքները «Շարաֆ-Նամեում», «ՊԲՀ», 1975, թ. 2, էջ 90-104:
 35. **Ղաֆադարյան Կ.**, Երևանի միջնադարյան հուշարձանները, «ԼՀԳ», 1969, թ. 1, էջ 73-93:
 36. **Ղաֆադարյան Կ.**, Նյութեր Ախալցխայի հայ համայնքի պատմության վե-րաբերյալ, «ՊԲՀ», 1967, թ. 1, էջ 117-124:
 37. **Մալխասյան Մ.**, Հակոբ Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Հայոց» երկը՝ պատ-մաաշխարհագրական հետազոտությունների սկզբնաղբյուր (վարչաքաղա-քական և ժողովրդագրական ուսումնասիրություն), «Էջմիածին», 2010, թ. Է, էջ 110-125:
 38. **Մալխասյան Մ.**, Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան տերության առաջա-ցումն ու հզորացումը. ժողովրդագրական գործընթացների ազդեցությունը 17-րդ դարի հայ ազատագրական մտքի վրա, «Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություններ», Երևան, 2015, էջ 9-33:
 39. **Մալխասյան Մ.**, Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և ա-ռանձնահատկությունները Հայաստանում XVII դարի առաջին կեսին, «Հա-յագիտության հարցեր», 2016, թ. 1, էջ 94-104:
 40. **Մալխասյան Մ.**, Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և ա-ռանձնահատկությունները Հայաստանում ԺԻ դարում, «Էջմիածին», 2016, թ. Դ, էջ 52-72:
 41. **Մալխասյան Մ.**, Օտար էթնիկական ներթափանցումները Հայաստան 16-րդ դարում, «Պատմություն և մշակույթ», Երևան, 2016, էջ 167-181:

42. **Մալխասյան Մ.**, 1606-1609 թթ. Մեծ սովը Հայաստանում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հայագիտություն», 2017, թ. 2, էջ 17-34:
43. **Մալխասյան Մ.**, Օսմանյան կայսրության էթնոկրոնական քաղաքականության հիմնական առանձնահատկություններն Արևմտյան Հայաստանում XVI դարում, «Հայագիտության հարցեր», 2017, թ. 2, էջ 48-59:
44. **Մալխասյան Մ.**, Շահ Աբաս Ա-ի կազմակերպած հայ բնակչության բռնագաղթի տարածքային ընդգրկման խնդիրը, «Հայագիտության հարցեր», 2019, թ. 3, էջ 49-65:
45. **Մարգարյան Հ.**, Զաքարյանների ծագման ավանդությունը միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ, «ՊԲՀ», 1992, թ. 2-3, էջ 139-152:
46. **Մարտիրոսյան Ա.**, Գլխահարկն Օսմանյան կայսրությունում, «Մերձավոր Արևելք», հ. VI, Երևան, 2009, էջ 168-174:
47. **Մարտիրոսյան Հ.**, Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 4, Երևան, 1969, էջ 150-171:
48. **Մելքոնյան Ա.**, Ախալցխայի նահանգի վարչաժողովրդագրական պատկերը ըստ թուրքական հարկացուցակների (16-րդ դ. վերջ – 18-րդ դ. սկիզբ), «Հայաստանի պատմության և ժողովրդագրության հիմնահարցեր», Երևան, 2011, էջ 134-149:
49. **Մելքոնյան Ա.**, Հայաստանի ժողովրդագրության հիմնահարցերը հայագետ Հակոբոս Տաշյանի աշխատություններում, «Բանբեր հայագիտության», 2013, թ. 1, էջ 135-144:
50. **Մելքոնյան Ա.**, Օսմանյան կայսրության ժողովրդագրական քաղաքականությունը որպես ցեղասպանության դրսևորում ըստ Էրզրումի և Ախալցխայի նահանգների օրինակների, «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», հ. I, Երևան, 2002, էջ 39-47:
51. **Մկրտչյան Հ.**, Հայկական ձեռագրերի հիշատակարանները կանանց մենաստանների և կուսակրոն կանանց վերաբերյալ, «Էջմիածին», 2013, թ. Բ, էջ 89-101:
52. **Մուրադյան Հ.**, Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Կարսի նահանգի Կաղվանի գավառում (17-19-րդ դարի 1-ին երեսնամյակին), «Կանթեղ», Երևան, 2001, թ. 4, էջ 171-177:
53. **Մուրադյան Հ.**, Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Կարսի նահանգում XVI-XIX դարի առաջին կեսին, «Հայոց պատմության հարցեր», թ. 5, Երևան, 2005, էջ 61-76:
54. **Յակոբեան Ա.**, Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիմագրերը. Բ, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 27, Երևան, 2009, էջ 224-253:
55. **Շաքարյան Ա.**, Բռնագաղթն ու մանկահավաքը որպես Օսմանյան կայսրությունում ժողովրդագրական վերադասավորման միջոցներ, «Մերձավոր Արևելք», հ. II, Երևան, 2005, էջ 59-62:

56. **Շաքարյան Ա.**, Դեշիրմե համակարգի սկզբնավորման հարցերի շուրջ, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 23, Երևան, 2004, էջ 440-449:
57. **Շաքարյան Ա.**, Մանկահավաքն Օսմանյան կայսրությունում որպես աշխատուժի վերակազմակերպման միջոց, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 24, Երևան, 2005, էջ 428-443:
58. **Շաքարյան Ա.**, Օսմանյան կայսրության բնակչության խուսափումը դեշիրմեից (համաձայն օսմանյան փաստաթղթերի), «Մերձավոր Արևելք», հ. III, Երևան, 2006, էջ 29-33:
59. **Չերչիյան Վ.**, Ադրիանապոլսո հայ գաղութը, «ՊԲՀ», 1983, թ. 2-3, էջ 302-306:
60. **Չորանյան Պ.**, Քարվաճառի էթնիկ դիմագծի հարցի շուրջ, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 20, Երևան, 2001, էջ 204-232:
61. **Սահակյան Լ.**, Համշենը հայկական ձեռագրերում, «Արևելագիտության հարցեր», հ. 12, Երևան, 2016, էջ 80-96:
62. **Սահակյան Լ.**, Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բռնի մահմեդականացման քաղաքականության հետևանքները, «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», հ. IV, Երևան, 2006, էջ 207-228:
63. **Սաֆրաստյան Ա.**, Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը XVII դարում (պատմական ակնարկ), «Արևելագիտական ժողովածու», հ. 1, Երևան, 1960, էջ 285-302:
64. **Սաֆրաստյան Ռ.**, Ցեղասպանության ակունքները միջնադարյան Թուրքիայում, «ՊԲՀ», 1998, թ. 1-2, էջ 105-112:
65. **Վիրաբյան Ա.**, Երևանի խանության վանական տնտեսությունը և հարկային համակարգը Ջաքարիա Քանաքեռցու լուսաբանմամբ, «Հայոց պատմության հարցեր», հ. 12, Երևան, 2011, էջ 108-123:
66. **Փանոսյան Հ.**, Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Թուման-ե Նախիջևանի Ազատ-Ջիրանի ու Դարաշամբի մահալներում (XVII դ. առաջին կես), «Գիտական աշխատություններ», թ. XV, Երևան, 2013, էջ 48-56:
67. **Փափազյան Ա.**, Արևմտահայության վիճակը ըստ օսմանյան սուլթանական ֆերմանների (XVI-XVIII դդ.), «ՊԲՀ», 1988, թ. 2, էջ 124-136:
68. **Փափազյան Ա.**, Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին (XVI-XVIII դդ.), «ՊԲՀ», 1992, թ. 1, էջ 101-115:
69. **Փափազյան Ա.**, Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդներին վերաբերող թուրքական մի շարք վավերագրեր, «ՊԲՀ», 1983, թ. 4, էջ 201-211:
70. **Փափազյան Հ.**, Գյուղերն ու ագարակները Արևելյան Հայաստանում XVI-XVII դարերում, «ՊԲՀ», 1966, թ. 4, էջ 221-228:
71. **Փափազյան Հ.**, Երևանի Մուհամադ-խան Ղաջարի՝ Միրզա-աղա Սիպկի-ին և Ահմադ-աղա Ջիլանիին շնորհած աղայության հրամանագրերը (XVIII

- դ.), «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 13, Երևան, 1985, էջ 272-283:
72. **Փափազյան Հ.**, Մատենադարանի թուրքերեն վավերագրերի աղբյուրագիտական արժեքը, «ՊԲՀ», 1974, թ. 4, էջ 89-99:
 73. **Փափազյան Հ.**, Նոր նյութեր Արևելյան Հայաստանում թուրքական իշխանությունների հարկային քաղաքականության վերաբերյալ, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 16, Երևան, 1994, էջ 197-213:
 74. **Փափազյան Հ.**, Շարիաթական իրավական նորմերը և հողի ֆեոդալական սեփականության հարցը Արևելքում, «ԼՀԳ», 1966, թ. 12, էջ 22-34:
 75. **Փափազյան Հ.**, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 3, Երևան, 1956, էջ 85-99:
 76. **Փափազյան Հ.**, Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի Վանի էյալեթին վերաբերող օսմանյան դիվանական վավերագրերը, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 15, Երևան, 1986, էջ 274-287:
 77. **Փափազյան Հ.**, Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը, «ՊԲՀ», 1984, թ. 3, էջ 195-214:
 78. **Փափազյան Հ.**, Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 5, Երևան, 1960, էջ 431-464:
 79. **Փափազյան Հ.**, Վանական կալվածների սեփականատիրական իրավունքի մի քանի առանձնահատկություններ (XV-XVIII դդ.), «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 10, Երևան, 1971, էջ 237-250:
 80. **Փափազյան Հ.**, Քուրդ ժողովրդի պատմության մի նոր սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 8, Երևան, 1967, էջ 229-248:
 81. **Փափազյան Հ.**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԵ դ.), «ՀՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1960, թ. 7-8, էջ 21-40:
 82. **Փափազյան Հ.**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԶ դ.), «ԼՀԳ», 1973, թ. 6, էջ 23-34:
 83. **Փափազյան Հ.**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դ.), «ԼՀԳ», 1977, թ. 1, էջ 29-44:
 84. **Փափազյան Վ.**, Առևտրաարհեստագործական հարկը Սեֆյան տերության մեջ XVI դարում և նրա վերացման հանգամանքները, «ՊԲՀ», 1984, թ. 2, էջ 113-122:
 85. **Փափազյան Վ.**, Առևտրական ճանապարհների պաշտպանությունը Սեֆյան պետությունում XVII դարում, «ՊԲՀ», 1986, թ. 4, էջ 156-162:
 86. **Փոլադյան Ա.**, Քրդերը և ռազմաքաղաքական անցքերը Ատրպատականում X դարի առաջին կեսին (ըստ արաբական աղբյուրների), «ՊԲՀ», 1984, թ. 2, էջ 87-92:
 87. **Քեշիշյան Վ.**, Էջեր Հալեպի հայ գաղթածախի պատմութենէն, «ԼՀԳ», 2000, թ. 2, էջ 95-108:

բ) ոռւտրեն

1. **Акопов Г.**, Курды и курдский вопрос в турецкой историографии, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 5, Երևան, 1970, էջ 381-409:
2. **Саркисян Е.**, Административная и демографическая политика османского правительства в Западной Армении, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 5, Երևան, 1970, էջ 357-380:
3. **Сванидзе М.**, Первый поход Сулеймана I против Ирана 1533-1535 гг. и создание Эрзурумского пашалыка, «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», հ. V, Երևան, 2008, էջ 35-36:
4. **Троттер**, Мало-азийские курды, «Известия Кавказского отдела императорского Русского географического общества», т. VII, Тифлис, 1882-1883, с. 1-3.
5. **Чобанян П.**, Этноконфессиональные процессы в Закавказье XVII-XVIII вв., «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 18, Երևան, 1999, էջ 151-161:

գ) անգլերեն

1. **Adonz N.**, Kurdish Intrusion into Armenia, "The new Armenia", vol. 14 (1920), № 1, pp. 4-6.
2. **Agoston G.**, The Ottoman Empire and the Technological Dialogue Between Europe and Asia: The Case of Military Technology and Know-How in the Gunpowder Age, in "Science between Europe and Asia; Historical Studies on the Transmission, Adoption and Adaptation of Knowledge", edited by F. Günergun & D. Raina, Springer Science+Business Media, 2011, pp. 27-39.
3. **Balla E., Johnson N.**, Fiscal Crisis and Institutional Change in the Ottoman Empire and France, "The Journal of Economic History", № 69 (3), 2009, pp. 809-845.
4. **Bardakjian K.**, The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople, in "Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society", edited by B. Brande and B. Lewis, Vol. I, New York, 1982, pp. 89-100.
5. **Barrington M. Jr.**, Ethnic and Religious Hostilities in Early Modern Port Cities, "International Journal of Politics, Culture and Society", Vol. 14, № 4, 2001, pp. 687-727.
6. **Cook Ed. et al.**, Old World megadroughts and pluvials during the Common Era, "Science Adv.", Nov. 6, 2015;1:e1500561, pp. 1-9 (ներբեռնվել է <http://advances.sciencemag.org/> կայքից, հասանելի էր՝ 25.01.2016):
7. **Gerber H.**, Muslims and Zimmis in Ottoman Economy and Society: Encounters, Culture, and Knowledge, "Studies in Ottoman Social and Economic Life", edited by R. Motika, Ch. Herzog, M. Ursinus, Heidelberg, 1999, pp. 141-169.
8. **Herzig E.**, The Deportation of the Armenians in 1604-1605 and Europe's Myth of Shah 'Abbas I, "Pembroke Papers", 1990, N 1, pp. 59-71.
9. **Herzig E.**, The rise of the Julfa merchants in the late sixteenth century, In C. Melville (Ed.), "Safavid Persia", London: I. B. Tauris, 1996, pp. 305-322.
10. **Melkonyan A.**, The demography of the Province of Erzerum: Sixteenth-Twentieth Centuries, in "Armenian Karin/Erzerum", Edited by R. Hovannisian, Costa Mesa (California): Mazda Publishers Inc., 2003, pp. 134-145.

11. **Perry J.**, Forced Migration in Iran during the Seventeenth and Eighteenth Centuries, "Iranian Studies", 1975, vol. 8, N 4, pp. 199-215.
12. **Savory R.**, The Principal Offices of the Safawid State during the Reign of Ismāil I (907-30/1501-24), "Bulletin of the School of Oriental and African Studies", University of London, 23(1), pp. 91-105.
13. **Tololyan Kh.**, Armenian Diaspora, in "Encyclopedia of Diasporas: Immigrant and Refugee Cultures Around the World", Editors: M. Ember, C. Ember, I. Skoggard, New York: Springer Science+Business Media Inc., 2005, pp. 35-46.

4. Քարտեզներ

1. «Հայաստանը 16-րդ դ.: Պարսկա-օսմանյան պատերազմները», հեղինակ՝ Գ. Բադալյան, մասշտաբ՝ 1:3 600 000, տե՛ս՝ «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, Երևան, 2008, էջ 49:
2. «Հայաստանը XVII դ. առաջին կեսին», հեղինակ՝ Գ. Բադալյան, մասշտաբ՝ 1:3 600 000, «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 50:
3. «Հայերի բռնագաղթը Շահ-Աբաս 1-ինի կողմից Պարսկաստան 17-րդ դ. սկզբին», հեղինակ՝ Գ. Բադալյան, մասշտաբ՝ 1:4 000 000, տե՛ս՝ «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, Երևան, 2008, էջ 51:

5. Պարբերական մամուլ

1. «Բազմավեպ», 1897, թիվ 10:
2. «Մեղու Հայաստանի», 1876, թիվ 38:

6. Համացանցային ռեսուրսներ

1. Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, տե՛ս՝ <http://www.dmi.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?m=SIVAS>, հասանելի էր՝ 28.01.2016:
2. Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, տե՛ս՝ <http://www.dmi.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?m=TOKAT>, հասանելի էր՝ 28.01.2016:

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 16-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ – 17-ՐԴ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

Գիտական խմբագիրներ՝

պ.գ.դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնյան
պ.գ.թ., ասիստ. Գեղամ Բաղալյան

Գրախոսներ՝

պ.գ.դ., պրոֆ. Վահան Բայբուրդյան
պ.գ.թ. Արման Մալոյան

Խմբագիր՝

Լենա Ասրյան

Սրբագրումը՝

Արմեն և Էվելինա Մալխասյանների

Համակարգչային շարվածքը և էջադրումը՝

Միքայել Մալխասյանի

Տեխնիկական կարգավորումները՝

Կարինե Չալաբյանի

Շապիկի ձևավորումը՝

Արմեն Պատվականյանի

Ստորագրված է տպագրության՝ 02.10.2020:

Չափը՝ 60*84: Ծավալը՝ 18.75 մամուլ:

Տպաքանակը՝ 100 օրինակ:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

Տպագրված է «ՎԱՌՄ» ՍՊԸ-ում, ք. Երևան, Տիգրան Մեծի 48, քն. 43